

XII. évfolyam.

1926.

1—4. füzet.

TÖRTÉNETI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

ÁLDÁSY ANTAL

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1926

Kéziratok és könyvek a szerkesztő lakására küldendők.

(I. Krisztina-körút 123.)

74/232 D.4

TÖRTÉNETI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

ÁLDÁSY ANTAL

XII. ÉVFOLYAM

1926

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1926

b. 6.

A XII. ÉVFOLYAM TARTALMA.

Értekezések.

<i>Hankiss János</i> : Viktor Hugó és a magyar emigráció — — — — —	Lap 120
<i>Heinlein István</i> : Spárta és Athén a Peisistratidák elűzésétől 462-ig — — — — —	1
<i>Juhász Kálmán</i> : Dudich András tanulóévei — — — — —	103
<i>Szidarovszky János</i> : 1. Dárajavaus feliratai — — — — —	48
<i>Tóth László</i> : Humbertus de Romanis reformtervei a pápaválasztásról — — — — —	92

Kisebb közlemények.

<i>Gyalóckay Jenő</i> : József főherceg nádor kiadatlan levele (1805 dec. 17.)	145
<i>Horváth Jenő</i> : Az V. nemzetközi történelmi kongresszus. Bruxelles 1923 ápr. 8—15.	139
— Az entente cordiale diplomáciája 1830—1834.	146
— A legújabb kor történetének újabb irodalma 1918—1925.	166

Szakirodalom.

<i>Dr. Székely István</i> : Krisztus születésének éve és a keresztény időszámítás. Ism. <i>Balanyi György</i> . — — — — —	197
<i>Chalandon F.</i> : Histoire de la première croisade jusqu'à l'élection de Godefroi de Bouillon. Ism. <i>Áldásy Antal</i> .	200
<i>Bondatti G.</i> : Gioachinismo e franciscanismo nel dugento. Ism. <i>Balanyi György</i> . — — — — —	202
Le Leggenda dei tre compagni. Ism. <i>Balanyi György</i> . — —	205
<i>Lukinich I.</i> : A szatmári béke története és okirattára. Ism. —y—l. — — — — —	209
József nádor iratai. Kiadta Domanovszky Sándor. I. köt. Ism. <i>G. A.</i> — — — — —	211
<i>Horváth Jenő</i> : A balkáni kérdés utolsó fázisa. — <i>U. a.</i> Modern Afrika. — <i>Bonkdló Sándor</i> : Az ukrán mozgalom története. Ism. <i>Gárdonyi Albert</i> . — — — — —	213

	<i>Lap</i>
<i>Dr. Sebess Dénes</i> : Die Agrarpolitik Neu-Rumäniens in Siebenbürgen. Ism. <i>Labényi</i> . — — — — —	215
<i>Moresco M.</i> : Il patrimonio di S. Pietro. — <i>A. de Boüard</i> : Le régime politique et les institutions de Rome. Ism. <i>Áldásy Antal</i> . — — — — —	
<i>Micellanea Francesco Ehrle</i> , Vol. II. és III. Ism. —y.	

Folyóiratok szemléje.

<i>A magyar történettudomány halottai 1923—1925.</i> — — —	
<i>Külön melléklet</i> : Idegennyelvű kivonat — — — — —	I—IV

SPÁRTA ÉS ATHÉN A PEISISTRATIDÁK ELŰZETÉSÉTŐL 462-IG.¹

IV.

Mig 462-ig a spártaiaknak nem volt érdekük Athén elhatalmasodását az Aegæi-tenger környékén megakadályozni, sőt inkább érdekük volt azt előmozdítani, 462 után a helyzet megváltozott. Athén ama törekvése következtében, hogy az egész görög kereskedelmet, főleg a gabonatermő vidékekkel való kereskedelmet, magától függővé tegye, éles ellentétbe jutott a peloponnesosi szövetségnek Spárta után leghatalmasabb tagjával, Korinthossal, ami Athénnek újabb, még pedig olyatén térfoglalásához vezetett, hogy azt Spárta, amely vele különben már előzőleg egy más, inkább belpolitikai természetű ügyből kifolyólag összekülönbözött, a maga jól felfogott érdekének szempontjából sem nézhette tétlenül. Minthogy ez az újabb térfoglalás, amely Athént Spártával érdekellentétbe sodorta, nem volt az Aegæi-tenger feletti uralomnak szükségképpen következménye, nem is volt előrelátható és így Spártát prohibitív politikára nem indíthatta. Minthogy azonban másrésről mégis csak az Aegæi-tenger feletti uralom megszerzésével kapcsolatban kaptak az athéniek kedvet és nyertek erőt a Spártának és szövetségeseinek érdekeibe ütköző további hódításra, minthogy továbbá az Aegæi-tenger feletti uralom maradt azontúl is alapja Athén hatalmának és könnyítette meg annak továbbterjedését, annak megingatása ezentúl csakugyan Spárta és szövetségesei érdekének tűnhetett fel. Ha tehát azt látjuk, hogy Spárta és szövetségesei még ezután sem tartották okvetle-

¹ L. Tört. Szemle. 1918. évf. 161—208 ; 1920. évf. 1—63; 1922. évf. 62—74.

nül megdöntendőnek Athénnek az Aegæi-tenger feletti uralmát, miután az egyszer rájuk már veszedelmessé vált és bármikor újból veszedelmessé válhatott, hanem még ezután is és akkor sem mindjárt kellő eréllyel csak Athén további terjeszkedésének a megakadályozására szorítkoztak, ebben ténybeli bizonyítékát láthatjuk annak, amit a III-ik részben inkább csak az ő érdekeik mérlegeléséből és egyes azokat megvilágító adatok belevonása alapján következtettem, hogy t. i. Spárta és szövetségesei addig, míg Athén csupán az Aegæi-tenger feletti uralom megszerzésére törekedett, útjába akadályokat gördíteni nem igyekeztek. Már pedig az, hogy Spárta és szövetségesei 462 után sem tartották okvetlenül megdöntendőnek Athénnek az Aegæi-tenger feletti uralmát, kitűnik az ő eljárásukból azokban az esetekben, amelyekben 462 után Athén hatalmának alapjaiban való megrendítésére, tehát a tengeri hatalom megindítására is alkalom nyílt. Négy esetben volt erre alkalom: 1. a tanagrai csata, 2. az egyiptomi kalasztrófa, 3. a 416-iki attikai betörés és a 30 éves békének a megkötése, 4. a samosi lázadás idejében.

A tanagrai csata történetére vonatkozólag Thukydides előadása¹ szolgálhat kiindulópontul. Erről az előadásról Duncker² helyes történetkritikai érzéssel kijelenti: «Des Thukydides summarische Darstellung dieses Feldzuges gleicht einer officiellen spartanischen Relation, wie ein Ei dem anderen». A Thukydidesnél található spártai hivatalos jelentés a hadjárat lefolyását a következőképpen adja elő. Nikomedes, spártai regens, Pausaniasnak, a plataiai győzőnek testvéröccse, Pleistoanax spártai királynak nagybátyja és gyámja, 1500 spártai és 10,000 más peloponnesosi hoplitesből álló hadsereg élén Középhellaszba nyomul, hogy a dorisiakat a phokisiak ellen megsegítse. Célját elérvén, visszatérni kényszerül a Peloponnesosra, mikor megtudja, hogy az athéniek az odavezető utakat, még pedig úgy a korinthosi öblön át vezető

¹ Thuk. I. 107., 108.

² Duncker: G. d. A. VIII. k. 323. I. 1. j.

tengeri, valamint a korinthusi földszoroson át vezető szárazföldi utat elzárták. Megállapodik tehát egy időre Boiotiában és arról tanakodik, hogy mitevő legyen. Az athéniék, mikor tudomást szereznek a peloponnesosiak tanácsstalanságáról, argosi és thessaliai szövetségeseiktől támogatva, 14,000 hoplitesből álló hadsereggel Boiotiába nyomulnak. Ámde itt a thessaliaiak átpártolnak az ellenséghez és a peloponnesosiak az athénieket Tanagranál véres ütközetben megverik. A győztes peloponnesosiak ezután a szárazföldi úton, mint-hogy ott a tanagrai győzelem után az athéniektől már nincs mit tartaniok, Megarist pusztítva, eredeti szándékukhoz képest visszatérnek a Peloponnesosra. A thessaliaiak átpártolásáról szóló adat esetleg athéni forrásból eredő betoldásnak volna tekinthető. Én azonban inkább azt hiszem, hogy Thukydides ezt az adatot is a spártai hivatalos előadásból merítette, mert ő a peloponnesosiak győzelmét nem a thessaliaiak árulásának a következménye gyanánt tünteti fel. Ennek a spártai hivatalos előadásnak minden adata teljes hitelt érdemel. Nevezetesen hitelt érdemel az az adat, hogy Tanagranál a peloponnesosiak az athénieket legyőzték. Teljes hitelt érdemel ez az adat azokkal az athéni forrásokból származó előadásokkal szemben, amelyek a tanagrai ütközetet eldöntetlennek mondják,¹ vagy éppenséggel Tanagranál arattott athéni győzelemről regélnek.² Hogy a peloponnesosiak Tanagranál határozott és teljes győzelmet arattak, azt nemcsak az athénbarát Herodotosnak Thukydidesdel egybehangzó állítása³ bizonyítja, hanem még inkább a spártaiak és szövetségeseik által ejtett zsákmány tizedéből készült aranypajzs, amelyet az olympiai Zeus-templom akroterionjára illesztettek egy felirattal kapcsolatban, amely az egész görögségnek eme legszentebb gyülekező helyén a legszembeszökőbb helyről hirdette a tanagrai győzelem dicsőségét.⁴ Mind-

¹ Plato: Menex. 212. a. Diod. XI. 80.

² Aristeid: Panath. 256. Aristod. XII. 1.

³ Herod. IX. 35.

⁴ Paus. V. 10. 4. I. G. A. 26. a.

amellett aggályaink vannak a spártai hivatalos előadássa szemben. Először is feltűnő, hogy ezen előadás értelmében a peloponnesosiak semmit sem vétettek az athéniek ellen, a dorisiak megsegítése után egyszerűen visszatérni szándékoztak a Peloponnesosra, az athéniek az utakat minden ok nélkül elzárták a haza igyekvő sereg elől és aztán reá törektek, hogy megsemmisítsék, amiért azonban keservesen megakoltak. Önkénytelenül is felmerül az a gyanu, hogy a háború okának teljesen az athéniekre hárítása és a visszatérésnek feltüntetése a peloponnesosiak egyedüli célja gyanánt a spártai hivatalos előadás spártabarát és athénellenes tendenciájának rovására irandó, mert noha az utóbbit a peloponnesosiak eljárása a tanagrai ütközet után, mikor az útnak szabaddá tételét mindjárt a visszatérésre használták fel, igazolni látszik, mégis alig hihető el, hogy az athéniek a peloponnesosiakat megtámadták a nélkül, hogy az utóbbiak erre a legcsekélyebb okot szolgáltatták. Így aztán az a gyanu merül fel, hogy a spártai hivatalos jelentés nem teljes, hogy noha csupán igaz adatokat közöl a hadjárat lefolyásáról, a háború okának egyedül az athéniekre hárítása és a peloponnesosiak ártatlanságának igazolása végett egyes részleteket, még pedig fontos részleteket, amelyek a háborút egészen más színben tüntethetnék fel, egyszerűen agyonhallgat. Ebből a szempontból pedig először is szemünkbe ötlik, hogy Thukydides előadásában is van egy rész, amely bizonyára nem a spártai hivatalos jelentésből, hanem athéni szóhagyományból származik. Ugyanis Thukydides ott, ahol a peloponnesosiaknak boiotiai táborozásáról szól, közbevetőleg megemlíti, hogy valahogyan titokban egyes athéniek is hívták őket oda, akik azt remélték, hogy az ő segítségükkel majd a demokráciát Athénben megdönthetik és a hosszú falak építését megakadályozhatják. Ennek megfelelően azután azt is mondja, hogy midőn az athéniek Boiotiába indultak a peloponnesosiak ellen, ezt azért is tették, mert demokráciaellenes mozgalmat gyanítottak. A határozatlanság, amellyel Thukydides erről a mozgalomról beszél, azt mutatja, hogy ő maga sem adott a hírnek feltétlenül hitelt. A Kimonnak

és barátjainak a tanagrai ütközet alkalmával tanusított maguk tartásáról szóló anekdóta ¹ is inkább ellene szól a spárta-barát athéniek hazaáruló viselkedésének, noha másrésről a mellett is felhozható, hogy az athéniek, bár alaptalanul, csakugyan áruló szándékkal gyanusították meg spártabarát polgárlársaikat. A legkülönösebb azonban a Thukydides által közölt mendemondában a peloponnesosiakkal cimboráló athénieknek imputált az a szándék, hogy a hosszú falak építését megakadályozzák. Hogy a hosszú falak építését akkor már megkezdték, nagyon valószínű, miután a Megarat kikötőjével, Nisaiával, összekötő és az athéniek által épített hosszú falak már megvoltak. Csakhogy a hosszú falak építésének a megakadályozása nem annyira egyes athénieknek, mint inkább a peloponnesosiaknak érdeke és szándéka lehetett. A Thukydides által megörökített athéni elbeszélés tehát a Plutarchos-féle Kimon-anekdótára való tekintettel eredetileg alighanem körülbelül így hangzott. A peloponnesosiaknak tulajdonképpeni célja, mikor Boiotiába jutottak, a hosszú falak építésének megakadályozása volt. Még a falak felépülése előtt akarták megtámadni Athént és a támadás sikere érdekében a spártabarát athéniekkel összeköttetésbe lépni szándékoztak, vagy talán összeköttetésbe is léptek. Az athéniek legalább áruló szándékkal gyanusították meg spártabarát honfitársaikat, de ezek a tanagrai csatában megmutatták a gyanu alaptalanságát. A falépítés megakadályozásának a szándéka a peloponnesosiak részéről plauzibilisnek tetszik és érthetővé tenné az athéniek fellépését ellenök. Ámde különös, hogy a peloponnesosiaknak eme szándékáról csak Thukydides, ő is csak bizalmatlanul és a szándékot tévesen egyes athénieknek imputálva emlékszik meg. Az athéni forrásokra támaszkodó előadásokban erről nincsen szó. E helyett azonban egyesekben szó van a peloponnesosiaknak egy egészen más szándékáról, sőt ennek a szándéknak a végrehajtásáról is. Ez a más szándék Thebai hegemoniájának helyreállítása Boiotiában. Erről a szándékról szól Diod. XI.81,

¹ Plut.: Kim. 17. Perikl. 10.

bár a terv megfogalmazását és végrehajtását is nyilvánvalóan tévesen csak a tanagrai ütközet utáni időbe, a tanagrai és oinophytai ütközet közé teszi. Erről szól Justinus¹ és ismeri azt Plato is, mert Menex. 242. azt mondja az athéniek-ről, hogy ők Tanagranál «ὅπερ τῆς Βοιωτῶν ἐλευθερίας» harcoltak a spártaiak ellen. Plato tehát bizonyára annak alapján, amit az athéniek nyilvánosan hirdettek, azt állítja, hogy közbelépésük önzetlenül a Thebai jármától irtozó boiotok érdekében és kérésükre történt. Kevésbé önzetlennek, de annál természetesebbnek tűnik fel az athéniek intervenciója Diodorosnál és Justinusnál, akik szerint a peloponneszosiak beavatkozása Boiotia ügyeibe egy köztük és Thebai között kötött egyezmény alapján történt, amelynek értelmében a peloponneszosiak helyreállítják Thebainak a perzsa háború óta megszűnt hegemoniáját Boiotiában, Thebai viszont ennek fejében magára vállalja Athén terjeszkedésének a megakadályozását. Igaz, hogy erről az egyezményről az athénieknek tudomásuk alig lehetett, csak hogy Thebai Athénnek ősi ellensége volt és így az athéniek Thebai hegemoniájának helyreállítását az egyezmény ismerete nélkül is maguk ellen irányuló cselekedetnek tudhatták. Ugyanebből az okból kifolyólag azonban a peloponneszosiaknak is közelesőnek tűnhetett fel Thebai hegemoniájának helyreállítása által Athén további terjeszkedésének gátat vetni. Hozzájárul, hogy a peloponneszosi háború folyamán is a peloponneszosiak mindig ilyen értelemben működtek együtt Thebaival Athén ellen. Az athéni tradíció tehát ebben a tekintetben hitelt érdemlőnek látszik. Hogy Thukydides sem a tanagrai csatával, sem az egész hadjáratral kapcsolatban nem szól a boiotokról, könnyen érthető. A spártai jelentésnek éppen az a célzata, hogy a peloponneszosiaknak Thebai érdekében Athén ellen kifejtett működését agyonhallgassa és minthogy Thukydides ebben a jelentésben egy szót sem talált Thebai hegemoniájának helyreállításáról a peloponneszosiak által, az erre vonatkozó athéni hírt pletykának minősítette. A boiotok jelen-

¹ Just. III. 6. 10.

létéről Tanagranál Plato is, Pausanias is megemlékezik,¹ még pedig az utóbbi alighanem hitelesnek látszó forrás alapján. A peloponnesosiai szándékáról az athéniek ajkán tehát alighanem kétféle vélemény hangzott el. Az egyik szerint a peloponnesosiai szándéka a hosszú falak építésének a megakadályozása, a másik szerint Thebai hegemoniájának a helyreállítása volt. Mind a kettő tökéletesen megmagyarázhatja az athéniek fellépését a peloponnesosiaiak ellen és így a thukydidesi előadásnak alapjául szolgáló célzatosan hiányos spártai hivatalos jelentés kiegészítésére alkalmas. A falépítés megakadályozását a peloponnesosiaiak céljaként feltüntető athéni tradícióról csak Thukydidesből értesülünk. Thukydides előadása pedig, mint említettük, határozatlan és az említett szándékot a peloponnesosiaiak helyett tévesen a demokráciával elégületlen athénieknek tulajdonítja. Így még abban sem vagyunk biztosak, vajjon a falépítés megakadályozása az athéni tradícióban egyáltalán a peloponnesosiaiak eredeti céljaként szerepelt-e, vagy pedig csupán eszközként a peloponnesosiaiak megnyerésére, hogy az elégületleneket a demokrácia megbuktatásában támogassák. Különbözőben is az, hogy a peloponnesosiaiak a hosszú falak építését megakadályozni akarták, csak következtetésnek látszik abból, hogy a peloponnesosiaiak éppen abban az időben készültek Attikába betörni, mikor az athéniek a hosszú falak építésével voltak elfoglalva. Minthogy azonban a tanagrai csata boiotiai területen folyt, tulajdonképpen még az is, hogy a peloponnesosiaiak, amikor Tanagranál tábort ütöttek, Attikába betörni készültek, csak feltevés, még pedig a spártai hivatalos előadással ellentétben álló feltevés, mert ez a hivatalos előadás az athénieket tüntette fel támadó fél gyanánt, bár ez esetleg célzatos elferdítés, mert lehetséges, hogy az athéniek csak azután vonultak oda, miután már arról értesültek, hogy az ellenség azon az úton igyekszik Athént megközelíteni. A hosszú falak építése ugyan akkor valószínűleg már csakugyan megkezdődött, sőt esetleg már több

¹ Plato. Alkibiad. I. 112. Paus. I. 29.

éve folyt, ámde az, hogy a peloponnesosiak ezt megakadályozni óhajtották, megint csak következtetésnek látszik abból a szerepből, amelyet ezek a falak a peloponnesosiaknak attikai betörései alkalmával a peloponnesosi háborúban játszottak. Legalább is különösnek tetszik, hogy az athéni tradíció a peloponnesosiaknak a tanagrai győzelem után tett semminemű intézkedéséről nem emlékszik meg akár a meglevő falak lebontását, akár a falépítés megakadályozását illetőleg. Tehát az a tradíció, hogy a peloponnesosiak a hosszú falak építését megakadályozni igyekeztek, nagyon is ingatag alapokon nyugszik, anachronizmust is látszik tartalmazni, mindenekfölött pedig minden ténybeli alapot nélkülöz. Ezzel szemben Thebai hegemoniájának helyreállításáról az athéni tradíció határozottan, mint a peloponnesosiak tulajdonképpeni szándékáról emlékezett meg, sőt róla nemcsak mint szándékról szólt, hanem mint megtörtént eseményről is. Thebai hegemoniájának helyreállítása elegendő ok is volt az athéni intervenció felidézésére, még ha a peloponnesosiak nem is készültek Athént megtámadni, úgy hogy ez a tradíció a spártai hivatalos jelentéssel is jobban egyeztethető össze, amelynek értelmében az athéniek voltak a támadó fél. Az argosi és thessaliai szövetségesek jelenléte is a mellett szól, hogy a tanagrai ütközetet a peloponnesosiaknak egy olyan huzamosabb ideig tartó akciója előzte meg, amelyet Athén maga ellen irányulónak tekintett, mint aminő Thebai hegemoniájának helyreállítása volt. Mindamelett, miként jeleztük lehetséges, hogy az athéniek kivonulása csak abban a félelemben történt, hogy a peloponnesosiak Attikába betörni készülnek. Ámde eltekintve attól, hogy még ekkor is kétséges, vajon az athénieknek ez a félelme nem volt-e épen olyan alaptalan, mint a spártabarát honfitársaik iránti bizalmatlanságuk, a peloponnesosiaknak eredeti főcélja ebben az esetben is Thebai hegemoniájának helyreállítása volt. Az attikai betörésnek gondolata csak Thebai hegemoniájának helyreállítása közben vagy után mellékesen támadhatott, mert ha ez lett volna az eredeti főcél, azt mindjárt kezdetben meglepetésszerűen hajtják végre és nem engednek Athénnek időt

az ellenállás szervezésére és a szövetségesek összegyűjtésére. Mikor tehát a peloponnesosiak Középhellasba indultak Thebai hegemoniáját helyreállítani szándékoztak, Diodoros szavaival elve, *«νομίζοντες τὰς Θήβας, εἰν αὐξήσωσιν, ἔσσεσθαι τῇ τῶν Ἀθηναίων ὥσπερ ἀντίπολιν τινα»*.¹ Mihelyt az athéniek Thebai hegemoniájának a helyreállításáról értesültek, azonnal észrevették, hogy ez ellenök irányul. haderejüket mozgósították és szövetségeseiktől is segédcsapatokat kértek és kaptak. Lehetséges, hogy elég erőseknek érezték magukat arra, hogy a peloponnesosiakat Boiotiában megverjék és erre az esetre zárták el előlük a visszatérés útját. De valószínűbb, hogy a Peloponnesosra vezető utakat csak azért zárták el, nehogy a Boiotiában időző és esetleg Attikába is betörni készülő peloponnesosiak a Peloponnesosról segítséget, pótlást kapjanak. Azt, hogy az athéniek a peloponnesosiakat minden áron Boiotiában tartóztatni akarták, csak a tendenciózus spártai hivatalos előadás imputálhatta nekik, azzal a céllal, hogy a háború előidézésének minden bűnét az athéniekre hárítsa. Az athéniek bizonyára örültek volna, ha a peloponnesosiak minél előbb elhagyják Boiotiát, de semmi reményük sem lehetett erre, míg a szomszédban az athéniek és szövetségeseik talpig fegyverben lesik az alkalmat, hogy a peloponnesosiak elvonulása után a boiotokra törjenek. A peloponnesosiaknak sem lehetett kedvük túlságosan hosszú időt Boiotiában tölteni, de az athéniek szövetségesei is alighanem sürgették a döntést, hogy hazájukba visszatérhesse- nek. Mégis csak inkább a peloponnesosiaknak volt érdekük a döntés siettetése. Távol hazájuktól, idegen földön tartózkodtak és mióta a Peloponnesostól elzárva voltak, helyzetük javulását sem remélhették. Mindamellettt távozásra csak akkor gondolhattak, ha előbb megverik az athénieket és ezzel elveszik a kedvüket attól, hogy távozásuk után rögtön betörjenek Boiotiába és ott a régi rendet helyreállítsák. Tehát még ha Boiotiában is akarták a döntést provokálni és nem is gondoltak komolyan attikai betörésre, vagy Athén

¹ Az Ak. Ért. 1918. évf. 312. 1. ezt mondtam: «A spártaiak boiotiai betörésének . . . » stb. Íme a bizonyítás.

ostromára, legalább ezzel kellett fenyegetődniök, mert így azt remélhették, hogy az athénieket egyfelől téllenségükből kimozdítják, másfelől meg egy nekik esetleg kedvezőtlen pozíció elfoglalására is készítelik, csak hogy az ellenséget Attika földjétől távol tartsák. Ezért vonultak Tanagrahoz. Ezzel a manőverrel elérték azt, hogy az iniciatíva kiesett az athéniek kezéből. Már pedig az iniciatíva elvesztése félig-meddig a csata elvesztését jelenti. Az athénieknek már csak azért is, hogy Attika pusztítását megakadályozzák, szintén Tanagrahoz kellett vonulniok és így a csata a peloponnesosziak által kiszemelt csatatéren vívott. Ilyen körülmények között a thessaliaiak alighanem előre sejtették a csata kimenetelét és azért még kellő időben átpártoltak a peloponnesosziakhoz. Az ütközet állítólag nagyon véres volt és mindkét félre súlyos veszteséggel járt. De a peloponnesosi sereg elérte célját: az athéniek felett teljes diadalt aratott. Ha a peloponnesosziaknak az volt a meggyőződésük, hogy Athén hatalmát alapjaiban meg kell ingatniok, úgy ezt akkor meg kellett kísérelniök, mert nem számíthattak arra, hogy a jövőben erre még egyszer ilyen kedvező alkalom nyílik. El kellett ugyanis készülniök arra, hogy elvonulásuk után az athéniek a hosszú falak építését befejezik és akkor majd a szárazföldön is könnyebben védekezhetnek ellenséges támadással szemben. Csakhogy ők éppen nem tartották feltétlenül szükségesnek Athén hatalmának a megingatását, hanem megelégedtek azzal, hogy a boiotok feletti hegemóniát visszanyert Thebaiban véleményük szerint elég erős riválist támasztottak Athénnek. Athénnek az Aegæi-lenger feletti uralma mégis csak javára válik az egész keleti görögségnek és így nekik is, mert védelmet nyújt a perzsákkal szemben; az athénieknek esetleges túlkapásait a görög kontinensen pedig a föltámasztott Thebai az ő segítségükkel majd csak valahogyan megfékezheti. Ezért a tanagrai ütközet után, mint akik jól végezték dolgukat, eredeti tervüknek megfelelően visszatértek a Peloponnesosra. Arra számítottak, hogy a vereség után az athéniek nem merik majd megtámadni Thebait, vagy ha mégis ilyesmire vetemednének,

Thebai képes lesz velük szembeszállni. Ők megtették a kötelességüket Thebaival szemben, most Thebain volt a sor, hogy ígérétét, a helyreállításához fűzött reményt beváltsa. Mert ha még a tanagrai győzelem után sem képes a maga erejéből Athénnek ellenállni, akkor igazán nem volt érdemes hegemoniájának a helyreállításával vesződni. A visszavonulás Megarison keresztül ment végbe. Az athéniak nem is gondolhattak arra, hogy a győzelmes peloponnesosi hadsereget feltartóztassák. Viszont a peloponnesosiak sem gondolhattak Pegainak, Megaranak vagy Nisaianak elfoglalására. Pegai és Nisaia a tenger felől volt élelmezhető és ugyanez volt Megara helyzete is a Megarat Nisaiaival összekötő hosszú falak felépítése óta. Így menekült meg Megara és ez adott impulzust az athéniaknak arra, hogy a városukat a kikötővel összekötő falaknak felépítését sürgősen befejezzék. Tehát Spárta, noha ekkor Athén nagyratörékvő tervei már kibontakozni kezdtek, még egyáltalán nem gondolt Athén gyengítésére, hanem megelégedett azzal, hogy neki Középhellásban ellenfelet támasztott, amelyet elég erősnek tartott arra, hogy az ő támogatása mellett esetleges további térfoglalását a kontinensen megghiúsítsa. De Athén erősebbnek bizonyult, mint azt ellenfelei hitték. Az oinophytai ütközet a peloponnesosiak számításait keresztülhúzta. Boiotiának, Aiginának, Phokisnak, az opusi Lokroinak, majd Troizennek és Achaianak meghódolása, illetőleg csatlakozása és a hosszú falak felépítése minden eljárást Athénnel szemben egyelőre kilátástalanná tett. Meg kellett várni a következő alkalmat, amikor ismét bajba jut. Ez a következő alkalom az egyiptomi katasztrófa volt.

Thukydides I. 104 szerint körülbelül Megara megszállásának idejében történt, hogy Egyiptom a libyai származású Inarosnak vezetése alatt fellázadt Perzsia ellen. Inaros Athéntől kért segítséget és az athéniak a kért segítséget meg is adták. A delosi szövetség flottája, amely 200 hajóból állt és akkor éppen Kyprosnál tartózkodott, parancsot kapott, hogy Inaros segítségére Egyiptomba induljon.¹ Az athéni flotta

¹ Ktesias 40 hajót említ, de Thuk. I. 104 és Diod. XI. 74, utóbbi pedig más forrás nyomán, határozottan 200-ról szól és ez hitelt érdemel.

élén Charmantides állt.¹ Az egyiptomiak és athéniek eleinte szerencsésen harcoltak és az Egyiptomban állomásozó perzsa csapatok nagy bajba jutottak. Ekkor Artaxerxes perzsa király egy Megabazos nevű perzsát küldött Spártába, hogy a peloponnesosiakat rábírja egy attikai betörésre és így az athénieket csapataiknak Egyiptomból való visszavonására kényszerítse. Megabazos azonban nem ért célt.² Erre azután Megabazos vezérlete alatt nagy perzsa hadsereg indult az egyiptomiak és az Egyiptomban harcoló athéniek ellen. Megabazos az ellenséget a Prosopitis nevű Nilus-szigetre szorította, majd az egyik Nilus-csatornából a vizet elvezetvén, az ottani athéni hajókat zátonyra juttatta. Diodoros szerint ekkor az athéniek összes hajóikat, nehogy a perzsáknak martalékul essenek, elégették. Miután a perzsák a csatorna kiszáradt medrén keresztül a szigetre nyomultak, az odaszorult athéniek velük egyességet kötöttek és szabad elvonulásra engedélyt nyervén, Kyrenebe távoztak, ahonnan hazájukba visszatértek, de Thukydides szerint a legtöbben elpusztultak. Még mielőtt a katasztrófa híre Athénbe jutott, az athéniek még 50 hajót küldtek Egyiptomba, hogy a Prosopitisen körülzárt honfitársaikon segítsenek. Ezt az 50 hajót a perzsák és egyiptomiak tönkretették, úgy hogy alig néhány menekülhetett meg. Nagyon nehéz az egyes események időpontjának a megállapítása. Thukydidesből csak azt tudjuk meg, hogy a hadjárat hat évig tartott és hogy az athéniek 1½ évig voltak körülzárva a Prosopitisen. A hadjárat elejét Thukydides a korinthosi háború előtt, Pegai és Megara megszállása után meséli el, a háború végét ellenben Tolmides hadjárata után, a thessaliai ügyekbe való beavatkozás és Perikles hadjárata előtt, de ezeknek az eseményeknek a pontos időmeghatározását nem nyújtja. Diodoros a háború elejét 462 l-be teszi, a háború végét 460/59-be. Szerinte tehát a háború három évig tartott. A Thukydides

¹ Holm G. G. II. 170 így alakítja át a Ktesias által megemlített Charitimides nevét.

² Ezt Thuk. I. 109 is mondja, bár ő megvesztegetésről beszél. Diod. XI. 74 szerint a pénzt is visszautasították.

által az egyiptomi hadjárat eleje és vége között elmesélt eseményeket Diodoros az egyiptomi katasztrófa után következő négy évre teszi, még pedig a halieisi és az aiginai ütközetet 459/8-ra, a tanagrait 458 7-re, az oinophytait 457 6-ra, Tolmides hadjáratát pedig 456 5-re. Általános vélemény, hogy úgy, ami az egyiptomi hadjárat időtartamát, valamint ami a görög hadi eseményeknek közbeékelését az egyiptomi hadjárat eleje és vége közé illeti, Thukydides több hitelt érdemel, amennyiben tehát Diodorosnak a görög hadi eseményekre vonatkozó kronológiai adatai helyeseknek is látszanak, az egyiptomi katasztrófa ideje mindenesetre tévesen van meghatározva. Beloch¹ legalább az egyiptomi háború elejére vonatkozó diodorosi adatot szeretné megmenteni. Ámde az Erechtheis phyle-beli elesett harcosok névjegyzékéből² kitűnik, hogy amikor az athéniek Halieis-nél, Aiginan és Megarisben harcoltak, azt megelőzőleg ugyanabban az évben hadműveletek folytak Kyproson, Egyiptomban és Phoinikiában is. Az ebben a feliratban megemlített hadműveletek sorrendje teljesen összeegyeztethető azzal a sorrenddel, amelyben Thukydides az egyiptomi háború kitörése körüli eseményeket leírja, úgy hogy ez a felirat is a mellett szól, hogy Thukydides helyes kronológiai egymásutánban sorolja fel az eseményeket. Akkor azonban az egyiptomi háború kitörése a halieisi és aiginai csata évébe, Diodoros szerint 459/8-ba, vagy ha a feliratban megjelölt időt nem polgári, hanem a hadműveletek szempontjából tekintetbe jövő évnél tartjuk, az előző 460/59-ik évnél végére teendő, amely évbe Diodoros maga az egyiptomi háborúnak a végét teszi. Ez talán a legmegfelelőbb. Diodoros forrása az Atthisban az egyiptomi hadjáratot a 460/59-ik év alatt találta megemlítve. Ez a háború kitörésének évét jelentette, de Diodoros forrása azt tévesen a hadjárat vége időpontjának vette és a hadjárat kezdetét azután önkényesen három évvel előbbre tette. Az egyiptomi katasztrófa ebben az esetben 454/3-ba teendő. E mellett a dátum mel-

¹ Beloch G. G. IIe k. 2. r. 205. l.² I. G. I. 433.

lett szól az a körülmény is, hogy a delosi szövetség kincstárát a fennmaradt számadások tanúsága szerint 454/3-ban tették át Athénbe, az áttételnél pedig indokul a perzsa veszély szolgált,¹ úgy hogy ez valószínűleg az egyiptomi katasztrófa körüli időben történt. Persze a hat évi időtartam kissé összezsugorodik, amennyiben a hadjárat kezdete a 460/59-ik év végére, 459-be, a hadjárat vége ellenben a 454/3-ik év elejére, 454-be esik, úgy hogy a valóságos időtartam alig lehetett több öt évnél. De Thukydides időmeghatározása ebben az esetben azzal magyarázható, hogy a hadjárat időtartamát kronológiai táblázat alapján állapította meg, amelyben a háború elejének és végének éve volt megjelölve, a nélkül, hogy annak pontos ideje is meg lett volna adva. Megabazos spártai tárgyalásainak időpontját egyáltalán nem ismerjük. Duncker² és Meyer³ 459/8 telére vagy 458 tavaszára teszik. Azt lehetne tehát gondolni, hogyha a spártaiak nyíltan vissza is utasították Megabazos ajánlatát, titokban mégis csak megegyeztek vele és ennek a megegyezésnek eredménye volt a 457-ik évi betörésük Középhegységbe. Ámde miként Busolt⁴ helyesen megjegyzi, eltekintve a kedvezőtlen hatástól, amelyet a spártaiak szövetezése a barbárokkal szükségképpen gyakorolt, «lag es auch ganz und gar nicht im Interesse der Lakedaimonier, dass die Athener Ägypten räumten und gegen sie ihre ganze Kraft wandten». Észrevette ezt különben már Duncker is és éppen ezzel okolja meg azt, hogy a spártaiak nyíltan visszautasították Megabazos ajánlatát és csak titokban egyeztek meg vele. Csakhogy ha a perzsáknak csupán az volt a törekvésük, hogy az athénieket Egyiptomból eltávolítsák, az ilyen titkos egyezménynek aligha vehették hasznát. Az is alig tételezhető fel róluk, hogy a spártaiakat rábírhatni vélték arra, hogy csupán az ő tehermentesítésük végett egy ilyen kockázatos vállalatba fogjanak bele. Továbbá fentebb hebizo-

¹ Plut. Perikl. 12.

² Duncker: G. d. A. VII. 318—321.

³ Meyer: G. d. A. III. k. 1. r. 335. §. 603—605. 1.

⁴ Busolt: G. G. III. k. 1. r. 328. 1.

nyitottuk, hogy mikor a peloponnesosiak Középhellasba nyomultak, még egyáltalán nem volt céljuk Attikába betörni és Athént megtámadni. Ezért nem hiszem, hogy Megabazos, miként azt Thukydides állítja, azt remélte, hogy a némi pénzbeli támogatásban részesített spártaiak által egyszerűen az athénieket Egyiptom elhagyására kényszerítheti;¹ még kevésbé hiszem, hogy e tárgyalások eredményeként jött létre a peloponnesosiak betörése Középhellasba. Abban, hogy Megabazos a peloponnesosiakat attikai betörésre akarta rábírni, nincs okunk kételkedni. Ámde ezt csak abban az esetben remélhette, ha Perzsia nem csupán tehermentesítést kér a peloponnesosiaktól, hanem komoly segítséget is nyújt nekik, más szóval, ha Perzsiának és a peloponnesosiaknak támadása Athén ellen közös megbeszélés alapján egyszerre és együtt következik be. Ezért tartom valószínűnek, hogy Megabazos tárgyalásai közvetlenül Megabazos útrakelése előttre, még pedig, miként Busolt is hiszi, a tanagrai ütközet utánra esnek. Ha a tanagrai ütközet előttre esnének, akkor a spártaiak, még ha Athén elleni fellépésük nem is ezek hatása alatt történt, aligha hivatkozhattak volna azzal, hogy a tárgyalások visszautasításuk miatt teljesen eredménytelenek maradtak. Perzsia tehát Megabazosnak Egyiptom elleni hadjáratával kapcsolatban nagyszabású akciót tervezett Athén tönkretételére és ebbe az akcióba bele akarta vonni a peloponnesosiakat is, de a spártaiak közreműködésüket megtagadták. Az okokat, amelyek a spártaiakat közreműködésük megtagadására késztették, már Eduard Meyer helyesen kifejtette. A főok mindenesetre az volt, hogy Athén bukása után a ke-

¹ Domaszewski (Die attische Politik in der Zeit der Pentekontaetie. Sitzungsberichte d. Heidelberger Ak. d. Wiss. 1915. 4. f.) Thukydides elbeszélését a megvesztegetésről is elfogadja. Sőt, mint-hogy ő Beloch véleménye alapján az egyiptomi expeditio kezdetét 462-be, végét pedig 456-ba teszi, a peloponnesosiak támadását Athén ellen perzsa pénzen szervezettnek tekinti. Csakhogy akkor aligha mondaná Thukydides, hogy Megabazos hiába költötte el a pénzt, még ha nem is sikerült az athénieket Egyiptom elhagyására kényszerítenie, eltekintve attól, hogy akkor érthetetlen volna, miképen keletkezhetett a mese a pénz visszautasításáról.

leti görögség ügye teljesen a perzsák jóindulatára lett volna bízva, mert Spárta nem volt elég erős arra, hogy perzsa támadás esetén azt a tengeren is megvédelmezze. Az ellentét Athén és Spárta között akkor már alighanem élesebb volt, mint aminőnek Meyer tartja, mert ő Megabazos tárgyalásait még a tanagrai ütközet elé teszi, míg én az ütközet utánra teszem, ami azonban csak annál szebb világításba helyezi Spárta magatartását. Viszont lehetséges, hogy a messenei háború akkor még mindig tartott és a spártaiak akcióképességére bénítólag hatott. Ezért nem vagyunk képesek pontosan megítélni, vajjon Megabazos ajánlatának visszautasítására a spártaiakat egyedül annak felismerése készítette-e, hogy az athéni birodalom hivatva volt arra, hogy védőbástyául szolgáljon az egész keleti görögségnek és annak keretén belül a Peloponnesosnak és így Spártának is a perzsákkal szemben. Hogy azonban elsősorban ez a szempont volt az irányadó, azt Spártának és a többi peloponnesosi államnak magatartása az egyiptomi katasztrófa után mutatja. A messenei háború akkor már bizonyosan régen véget ért. Athén olyan pozíciót foglalt el a görög kontinensen, amely Spártát és szövetségeseit méltán aggodalomba ejtette. Athén haderejét pedig a peloponnesosiak közreműködése nélkül is a barbárok részéről olyan csapás érte, mely hosszú időre képtessé tette ellenállóképességét. Az athéni hajóhadnak nagy része, vagy 200 hajó,¹ elpusztult. Athénnek az Aegæi-tenger feletti uralma megrendült. Az athéni flotta felülmúlhatatlanságának hite megingott. A szövetségeseket és alattvalókat kétség szálta meg abban a tekintetben, vajjon Athén képes lesz-e őket megvédelmezni a perzsákkal szemben. A perzsáktól való félelmükben Samos indítványára határozták el a delosi szövetség pénztárának áthelyezését Athénbe.² Minő magatartást tanusítottak a spártaiak és peloponnesosi szövetségeseik ebben a szorult helyzetben Athénnel szemben? Thukydides az egyiptomi ka-

¹ Thuk. i. h., Diod. i. h.; Jsocr. de pace 86. Ael. V. H. V. 10.

² Theopr. ap. Plut. Arist. 25.

tasztrófa után az athénieknek egy sikertelen thessaliai vállalkozásáról és mindjárt ezt követőleg Periklesnek a korinthosi öböl környékén viselt hadjáratáról szól. Az ezt követő három évben Thukydides semmiféle hadi eseményről sem tud hírt adni. A három eseménytelen évet követő évben szerinte az athéniek a peloponnesosiakkal öt évi fegyverszünetet kötöttek, amelyet arra használtak fel, hogy a perzsákkal leszámoljanak. A modern történetírók általában Thukydides előadását követik. Diodoros a Perikles-féle hadjáratot kétszer is említi meg, a 455/4-iki és a 453/2-iki év alatt, az athéniek és peloponnesosiak között Kimon által kötött öt évi fegyverszünetet pedig 454/3-ra teszi. Én azt hiszem, hogy a Perikles-féle hadjárat dátumai közül az első, tudniillik a 455/4-iki, a helyes és hogy a Kimon-féle fegyverszünet megkötése csakugyan 454/3-ra, még pedig ennek az évnek az elejére, tehát 454-be teendő. A fegyverszünet e szerint 449-ben telt le és a peloponnesosiak annak letelte után is még három évig nyugodtan maradtak. Véleményem megokolását azonban, minthogy az hosszadalmas volna, máskorra kell halasztanom. A bennünket érdeklő kérdésre vonatkozólag ez amúgy is közömbös. Akár 454-ben kötötték a peloponnesosiak a fegyverszünetet, akár csak 451-ben, vagy még később, azt azért kötötték, hogy az athéniek a perzsákkal leszámolhassanak. A spártaiak tehát, miként már azelőtt Megabazos ajánlatát az együttműködésre vonatkozólag visszatámasztották, úgy most, az egyiptomi katasztrófa után, sem kíséreltek meg támadást, sőt külön fegyverszünet által biztosították az athénieket arról, hogy támadástól nem kell tartaniok és nyugodtan fordíthatják egész erejüket a keleti görögségnek közös ellensége ellen. Ezt az eljárásukat különösen akkor fogjuk méltányolni, ha meggondoljuk, hogy mennyire vágódott Athén kontinentális hatalmának véget vetni és hogy mihelyt Athén Perzsiával leszámolt vagy kiegyezett, erre sőt a további terjeszkedés megakadályozására vajmi csekély kilátás volt, mert az a haderő, amelyet Athén Perzsia ellen gyűjtött, a perzsa veszély elmúltával a peloponnesosiak ellen volt felhasználható. Így világossá lesz,

hogy a spártaiak Athénnek az Aegæi-tenger feletti uralmát akkor még nem akarták megingatni, sőt azt fenntartani akarták, fenntartani akarták szükség esetén még az őket annyira bántó kontinentális athéni birodalom meghagyása árán is legalább addig, amíg perzsa támadástól kellett tartani. Itt még csak egy kérdés merül fel, az is csak akkor, ha az öt évi fegyverszünet leteltének dátumát illetőleg nekem van igazam. Akkor t. i. azt kérdezheljük, vajjon az athéniek és perzsák kiegyezkedése után mi indította a peloponnesosiat arra, hogy ne mindjárt a fegyverszünet letelével támadják meg Athént, hanem csak három évvel később. A felelet egyszerűen az, hogy a kedvező alkalom akkor, mikor Athén már elegendő erőt gyűjtött, már elmúlt és így új kedvező alkalomra kellett várniok.

Ez az új kedvező alkalom 446-ban következett be és ez a harmadik eset, amikor Spártának és szövetségeseinek módjukban volt Athén hatalmát megingatni. Vizsgáljuk meg tehát viselkedésüket ebben az esetben is! Athén hatalma a kontinensen akkor máris összeomlóban volt. Uralma Középhegységben a peloponnesosiai közreműködése nélkül is véget ért. A boiotok, a phokisiak és az opusi lokrok¹ visszanyerték függetlenségüket, csak Naupaktos maradt továbbra is Athéné. Erre pedig megingott az Aegæi-tenger feletti uralom is. A legnagyobb szigetnek, Euboianak, lakói 446 késő tavaszán lerázták az athéniek igáját². Euboiak közelsége és a rajta elterülő athéni földbirtokok nagy száma miatt is fontos volt Athénre nézve és attól is lehetett tartani, hogyha

¹ A phokisiaknak és az opusi lokroknak az elszakadásáról forrásaink ugyan nem szólnak, de a modern történetkutatók ezt helyesen következtetik abból, hogy ők már a peloponnesosiai háború elején a spártaiak szövetségesei. A boiotok elszakadása után az athéni uralom itt különben is nehezen lett volna fenntartható. Duncker a phokisiak elszakadását Thuk. III. 95 alapján ok nélkül későbbre teszi. Az opusi lokrok már a lázadó boiotoknak segítettek Athén ellen.

² 447/6 elaphebolion havában, amely 446 márc. v. áprilisének felel meg, még fizettek phorost. Busolt G. G. III. k. 1. r. 422. l. 1. j.

a lázadást siker koronázza, a példa követőkre talál.¹ Ezért maga Perikles kelt át nagy hadsereggel² a szigetre, hogy a lázadást csírájában elfojtsa. Alighogy Perikles elhagyta Athént, híre érkezett, hogy a megaraiak is fellázadtak és a korinthisiak, a sikyoniak és az epidaurosiak segítségével az athéni helyőrséget elkergették. úgy hogy az Nisaiába menekült. Az athéniak azonnal hadsereget küldtek Megara ellen, amely a környéket pusztítgatta és a lázadókat a városba szorítván, az utóbbit ostromolni kezdte.³ U. Köhlernek egy szellemes kombinációja szerint, amellyel egy megarai származású embernek athéni sírfeliratát ezekre az eseményekre vonatkoztatja,⁴ a Megara ellen küldött athéni hadseregnek a vezére Andokides szónoknak ugyancsak Andokides nevű nagyatyja volt, aki a 446-iki 30 éves béke megkötésénél is mint a teljhatalmú megbízottak egyike szerepelt és a 440-iki samosi háborúban is vezérekedett; a hadsereg pe-

¹ Az athéniak a 446/5-ik év folyamán sok helyütt a phorost leszállították, ami arra vezetendő vissza, hogy az elégtelenséget lecsillapítani igyekeztek. Busolt: *Der Phoros der athenischen Bänder* von 446/5—426/5. *Philologus*. 1882. p. 652—718. V. ö. G. G. III. k. 1. r. 434—5. l.

² Duncker: G. d. A. IX. 70 tévesen szól az egész athéni hadseregről. Busolt G. G. III. k. 1. r. 426. l. a Pythion-féle sírfelirat alapján a haderőnek 7 tizedrészére gondol, de a mozgósított phylehadosztályokból alighanem csak a fiatalabb évjáratok távoztak Euboiaira, míg az idősebbek helyi szolgálatra alkalmaztattak.

³ Diod. XII. 5. Duncker: G. d. A. IX. 69 itt történethamisítást követ el, mikor ezt a hadjáratot az euboiai lázadás elfojtása utánra teszi. Diodoros szerint a hadjárat a megarai lázadás kitörése és a peloponnesosi hadsereg megjelenése közé esik és ez valószínű is. Diodoros előadását csak az teszi zavarossá, hogy az euboiai lázadás kitöréséről csupán annak elfojtásával kapcsolatban szól. Máskülönb a kronológiai egymásután ellen nem lehet kifogásunk. Önkényesnek csak az látszik, hogy az egyes eseményeket három egymást követő évbe teszi: a megarai lázadást 448/7-be, a peloponnesosiak betörését 447/6-ba, az euboiai lázadás elfojtását és a 30 éves béke megkötését pedig 446/5-be.

⁴ U. Köhler: *Beiträge z. Geschichte d. Pentekontaetie*. Hermes. 1889. évf. 85—100. l. De Beloch G. G. II². k. 1. r. 182. l. 4. j. a vonatkoztatást «kaum richtig»-nek mondja.

dig, amelynek élén ez az Andokides Megara ellen vonult, három phylehadosztályból állt, tehát alighanem a tábori szolgálatra alkalmazott athéni haderőnek három tizedrészét alkotta. Valószínűleg, mialatt Andokides Megarat ostromolta, jelent meg a peloponnesosi szövetség hadserege. Élén Pleistoanax spártai régens állt, aki mellett mint *σύμβουλος* Kleandridas szerepelt. Megara felszabadult az ostrom alól, az athéni hadsereg pedig visszavonulni kényszerült. Ha a Köhler-féle vonatkoztatás helyes, valami oknál fogva nem az Athénbe vezető egyenes utat választotta a visszavonulásra, hanem Megaranak az athéniak birtokában levő és a korinthusi öböl mellett fekvő kikötővárosán, Pegain, át egy athénpárti megairai embernek, Pythionnak, a kalauzolása mellett hosszú kerülő úton, ellenséges területet bejárva és számos foglyot ejtve tért vissza Athénbe. Ezalatt a Pleistoanax vezérlete alatt álló peloponnesosi hadsereg Megara felszabadítása után Attikába nyomult és az Eleusis melletti síkságot, a *Θριάσιον πεδῖον*-t, árasztotta el. Mikor Pleistoanax Attika földjére lépett, úgy látszott, mintha a kegyelemdöfést akarná megadni a válságba sodort Athénnek. Athén helyzetének válságos jellege abból tűnik ki, hogy Perikles, mihelyt megtudta, hogy a peloponnesosiak Attikába készülnek betörni, azonnal abban hagyta az euboiái hadműveleteket és hadseregével visszatért a városba. Az a veszedelem, hogy az ellenség magát a várost elfoglalja, talán Perikles visszatérése előtt sem volt túlságosan nagy. Az athéni haderőnek helyi szolgálatra alkalmazott része valószínűleg otthon maradt és elegendő volt a falak védelmére. A falostromban járatlan peloponnesosi hadsereg 457-ben a tengermelletti Nisaiával falak által összekötött Megara ostromát még csak meg sem kísérelte, akárcsak később a peloponnesosi háború folyamán Athénét sem. Amennyiben azonban mégis Perikles visszatérése előtt a védelem szervezésének hiányossága miatt esetleg az az aggodalom merülhetett fel, hogy a peloponnesosiaknak sikerülhet a város elfoglalása, Perikles visszatérése után ez az aggodalom bizonyára eloszlott. Csakhogy a peloponnesosi hadsereg, amely az eleusisi síkságot máris pusztítgatta, ha tovább

hatolt, Attikának a pusztításával, különösen a szőlőültetvényeknek és az olajfáknak a kiirtásával, évtizedekig érezhető kárt okozhatott az athénieknek; sőt a vidék pusztítása által okozott kár alighanem nagyobb lett volna, mint amilyen volt Archidamos idejében, amikor az athéniak a betörésre már előre készültek. Az attikai földbirtokosok Attika pusztításának a megakadályozását bizonyára fontosnak és sürgősnek tartották, legalább is fontosabbnak és sürgősebbnek, mint az euboiai lázadók leverését és talán az ő maguktartása vagy várható maguktartása is volt az, ami Periklest elsősorban visszatérésre készítette. Attika pusztításának a megakadályozása végett azonban nyílt csatában kellett a peloponnesosiakkal szembeszállni. Erre pedig a tábori szolgálatra alkalmazott sereg különös tekintettel arra, hogy annak egy része alighanem még csak visszatérőben volt Megarából, nem lehetett elegendő. A falak védelmével megbízott őrséget erre felhasználni szinte nem látszott tanácsosnak, mert abban az esetben, ha a nyílt csatában az athéni hadsereget vereség éri, így a város védelme is kockán forgott. A peloponnesosi háborúban is azt tanácsolta Perikles az athénieknek, hogy nyílt csatában ne szálljanak szembe az Attikába betörő peloponnesosiakkal. Perikles tehát Plutarchos szerint «συνάφαι μὲν εἰς χεῖρας οὐκ ἐθάρσυνε πολλοῖς καὶ ἀγαθοῖς ὀπλίταις προκαλουμένοις». Másrészt az athéni hopliták, akik túlnyomóan attikai földbirtokosok voltak, valószínűleg vonakodtak Euboiára visszatérni, mialatt a peloponnesosiak földjeiket pusztították, már pedig attól kellett tartani, hogy a késlekedés a többi alattvalóban is rossz vért szül és a lázadás terjedéséhez vezet, úgy hogy annak elfojtása bajosabbá válik. Ilyen körülmények között Periklesnek csak egy vágya lehetett: t. i. rábírní a peloponnesosiakat arra, hogy ütközet nélkül minél hamarabb elhagyják Attika területét. Ez a vágya teljesült. A peloponnesosi hadsereg nem kísérelte meg Athén ostromát, sőt valószínűleg még csak nem is folytatta az előrenyomulást az athéni síkság felé, hanem a nélkül, hogy az athéniakkal összeütközött volna, szépen hazatért. Biztosan még csak azt sem tudjuk, vajjon az athéni hadsereg egy-

általán kivonult-e a városból, hogy a peloponnesosiaiak előrenyomulását megakadályozza. Hogy ütközet nem volt, határozottan következik Plutarchos előadásából. Athéni győzelemről szó sem lehet, mert ezt az athéniek bizonyára nem hallgatják agyon. Eldöntetlen ütközetnek is valami nyoma volna a tradícióban és akkor a megvesztegetés vádja is alig járt volna olyan súlyos következményekkel Pleistoanaxra és Kleandridasra. Diodoros ugyan néhány athéni őrhely ostromáról emlékszik meg, de még ahhoz is kétség fér, vajjon ezeknek az őrhelyeknek az ostroma az eleusisi síkságra hatolás előtt vagy után történt-e. De még akkor is, ha alattuk azok az őrhelyek értendők, amelyek az eleusisi síkságról az athéni síkság felé vezető utak mentén épültek, ebből legfeljebb az tűnnék ki, hogy a peloponnesosi hadsereg már megkezdte az előrenyomulást, mikor Pleistoanax a visszavonulást határozta el. Hogy ezek az őrhelyek az előrenyomulásnál komoly akadályul nem szolgálhattak, nyilvánvaló, ha tekintetbe vesszük, hogy Thermopylainél alig két napig tudták maguk a spártaiak feltartóztatni a perzsákat. Diodoros előadásából tehát ebben az esetben legfeljebb az volna következtethető, hogy az athéni hadsereg nem találkozott a peloponnesosiakkal, hanem vagy a városban maradt, vagy előtte az athéni síkságon foglalt állást, ahova a peloponnesosiaiak nem jutottak el. Elképzelhető, mekkora megkönnyebülés volt az athénieknek a peloponnesosiaiak távozása. Sőt ők, úgy látszik, biztosak is voltak benne, hogy e távozás végleges, mert Perikles mindjárt a távozás után a tábori hadseregnek nagy részével, állítólag 5000 emberrel, átkelt Euboiara, hogy az ottani lázadás elfojtásához hozzáfogjon. Thukydides szerint a lázadás elfojtása, nevezetesen Hestiaia fellázadt lakóinak kikergetése után Perikles visszatért Athénbe és akkor azután kezdődtek a béketárgyalások a peloponnesosiaiakkal, amelyek a 30 éves béke megkötéséhez vezettek. Itt Thukydides előadása talán némi módosítást igényel. Diodoros Hestiaia lakóinak a kiűzetéséről kétszer szól: először ¹ közvetlenül a 30 éves béke megkötése előtt, má-

¹ Diod. XII. 7.

sodszor¹ az ottani kleruchia alapításával kapcsolatban, melyet Lysimachides archonságának idejébe, tehát a 30 éves béke megkötését követő 445/4-iki évbe tesz. Az előbbi adat csak történeti elbeszélésből, az utóbbi inkább évkönyvszerű följegyzésekből eredőnek és így kronológiailag megbízhatóbbnak látszik. Lehetséges volna ugyan, hogy a kleruchia alapítása csak a régi lakók kiűzését követő évben ment végbe és Diodoros forrása az utóbbiról csak a kleruchia alapításának magyarázataként szólt a 445/4-iki év alatt, én azonban inkább azt hiszem, hogy a lázadás leverése hosszabb időt vett igénybe és hogy a lázadás végleges elfojtása csak a 30 éves béke megkötése után következett be, mikor a lázadókknak már semmi reményük sem lehetett helyzetük javulására. Athénnek engedékenysége a peloponnesosiakkal szemben is érthetőbb volna, ha a béketárgyalások alatt a lázadás még nem volt teljesen elfojtva.² Hogyan bírta rá Perikles a peloponnesosiakat Attikának az elhagyására? Ezzel a kérdéssel a kortársak is foglalkoztak és ők természetesen — nem hiába voltak görögök — megvesztegetésre gondoltak. Pleistoanax és Kleandridas ellen az a vád merült fel, hogy Perikles őket megvesztegette. Eljárás is indult ellenük és Ephoros azt mesélte,³ hogy Pleistoanaxot 15 talentum pénzbírsággal, Kleandridast pedig atimiával járó birtokelkobzással büntették, mert azzal gyanúsították őket, hogy Periklestől pénzt fogadtak el és ennek fejében kímélték meg Attikának többi részét. A pénzbírságra vonatkozó hír alighanem téves, mert Pleistoanax a Lykeionba menekült,⁴ amit aligha tett volna, ha csak 15 talentumot kellett fizetnie.² Valószínűleg még elítéltetése előtt elmenekült és távollétében atimiával sujtatott vagy halálra ítéltetett. Ha-

¹ Diod. XII. 22.

² Pausan V. 23. 3 is 445/6-ra teszi a 30 éves béke megkötését, igaz, hogy ugyancsak az euboiai lázadás elfojtása után, de az utóbbi alig érdemel hitelt. Jobb bizonyítotték Xenoph. Hell. II. 3. 10.

³ Schol. Aristop. Nubes 859. Suidas s. v. *δέσιν*.

⁴ Thuk. V. 16.

⁵ Busolt. G. G. III. k. I. r. 428. I. I. j.

sonló sors érte Plutarchos ¹ szerint Kleandridast is, ami ebben az esetben bizonyára birtokelkobzással járt együtt. Ephoros i. h. szerint az ítélet nem pozitív bizonyítékok, hanem csak gyanu alapján mondatott ki. Ez bizonyára így is történt, mert Thukydides II. 21 és V. 16 is csak gyanuról szól. A megvesztegetést tényként csupán a későbbiek, miként Plutarchos, beszélik el. Ephoros szerint a gyanura az szolgáltatott okot, hogy Perikles a leszámoláskor az egyik tétnél elhallgatta, hogy a feltüntetett összeget mire fordította, e helyett csak annyit mondott: «εἰς τὸ θεῶν ἀνάλωσα». Ebből következtették a spártaiak, hogy Perikles ezzel az összeggel Pleistoanaxot és Kleandridast megvesztegette, de ezt elhallgatta, nehogy őket bajba keverje. Periklesnek ez a valamelyik elszámolásnál tett kijelentése ismeretes volt, úgy hogy azt még Aristophanes is kifigurázza a Felhőkben.² Hogy ennek alapján vált Pleistoanax és Kleandridas gyanussá, azt plausibilisnek is tartanók, ha nem ismernők Ephorosnak azt a szokását, hogy történeti eseményeket híres mondásokkal vagy szólásmódokkal összefüggésbe hozzon és egymással magyarázzon, miként pl. a *παράξαιν* kifejezést Miltiadesnek a parosi hadjáratával. Így alapos kétség fér ahhoz, vajjon a 446/5-ik évi kiadásokról való elszámolásnál ilyen titkos célra fordított összeg szerepelt-e. Különben Perikles korában, úgy látszik, az ilyen titkos tétel rendszerint volt található az athéni számadásokban és ennek alapján tette Theophrastos azt a monstruózus kijelentést, hogy Perikles évről-évre 10 talentummal vesztegette meg a spártai államférfiakat és így érte el, hogy a spártaiak a béke fenntartásával lehetővé tették neki az előkészületeket a peloponnesosi háborúra.³ De akármi is volt a Pleistoanax és Kleandridas ellen irányult gyanu alapja, az ő szökésük erősen szólna bűnösségük mellett, ha nem tudnók, hogy ilyen vád esetében tekintettel a görög mentalitásra, a vádlott még elfogulatlan bíróságtól is alig remélhetett felmentést, ha a

¹ Plut. Perikl. 22.

³ Plut. Perikl. 23.

² Aristoph. Nubes. 859.

körülmények ellene szóltak. A görög ember éppen, mert könnyen megvesztegethető volt, könnyen is adott hitelt a megvesztegetés vádjának és Krateros szerint az athéniek még Aristeidest is elítélték megvesztegetés miatt.¹ Még csak az sincsen kizárva, hogy Pleistoanax és Kleandridas más okból kifolyólag voltak kénytelenek menekülni és csak menekülésük után, ezzel kapcsolatban támadt és használtatott fel ellenségeik által az a gyanu, hogy Periklestől pénzt fogadtak el, úgy hogy ez ellen a vád ellen már nem is védekezhettek. De még hogyha csakugyan ajándékot is kaptak Periklestől, még akkor is lehetséges, hogy a visszavonulás előtt olyan egyezményt hoztak létre a peloponnesosiak és athéniek között, amely a peloponnesosiak számára a támadó hadjárat folytatása által elérhető eredményekkel felérőnek volt feltüntethető és így Attikának további pusztítását fölöslegesnek, a visszavonulást megokoltak mutathatta, a pénzt pedig csak ennek az esetleg Perikles által felkínált, de ő általuk is helyeselt egyezménynek elfogadása és elfogadtatása, vagy talán még más titokban megállapított szívessegek fejében kapták. Ilyen egyezmény nélkül alig merhették a visszavonulást elrendelni, még ha az egyedül csak tőlük függött is, mert tudniok kellett, hogy életükkel játszanak, minthogy Athénnek akkori szorongatott helyzetében a visszavonulás engedmények nélkül az árulást nyilvánvalóvá tette. Az ilyenféle megfontolások indíthatták a modern történetkutatók közül Eduard Meyert arra,² hogy a visszavonulást megelőzőleg Perikles és a peloponnesosi hadsereg vezérei között kötött titkos megállapodást supponáljon, amelyben Athén magát a 460 előtti birtokállapot helyreállítására kötelezte, míg Julius Beloch szerint³ akkor egyszerűen egy a későbbi 30 éves békeszerződéssel azonos tartalmú «Präliminarfrieden»-t kötöttek, amelynek alapján az euboiai lázadás leverése után a végleges béke létrejött. Én azt hiszem, hogy egy akkor a peloponnesosiak által az athéniek-

¹ Plut. Arist. 26.

² Meyer: G. d. A. III. k. 1. r. 345 §. 622. l.

³ Beloch: G. G. II^a. k. 1. r. 183. l.

kel kötött ilyenféle előzetes békeszerződésnek a létrejötte, mint aminőt Beloch supponál, noha róla forrásainknak szűkszavú hiradásaiban nincsen szó, a történeti tények közé sorolandó. Nemcsak hogy e nélkül Pleistoanax és Kleandridas nem remélhettek elnézést a visszavonulás elrendeléséért, hanem a végleges békeszerződésben is Athén olyan engedményeket tett, amilyeneket akkor, mikor szorult helyzete már megszűnt vagy legalább jelentékenyen enyhült, alig tett volna, ha őt erre egy előzőleg, mikor az ellenség még Attika földjén állt, megkötött megállapodás nem kötelezi. Ilyen megállapodás nélkül az is alig volna érthető, hogy Perikles a peloponnesosi hadsereg feloszlása után miért nem látott hozzá elsősorban Megara alávetéséhez, hogy ezáltal a peloponnesosiaknak egy újabb betörését Attikába megakadályozza. Végül egy ilyen megállapodás nélkül a fellázadt Megara szomszédságában Perikles még a peloponnesosi hadseregnek az elvonulása után is alig érezhette magát akkora biztonságban, hogy újabb meglepetéstől nem tartva, azonnal az euboiái lázadás elfojtásához hozzájáruljon. A megállapodást Pleistoanax és Perikles nem mint magánemberek, tehát valószínűleg nem is titokban, bizonyára pedig a vezérkarukhoz tartozók meghallgatása után és közreműködésükkel, sőt alighanem a honi hatóságok tudtával és talán, bár esetleg csak utólagos és hallgatóságos hozzájárulásával kötötték meg, noha a megkötésre nekik maguknak vagy hivatalos állásukból kifolyólag, vagy meghatározott kikötések mellett erre az esetre előre adott meghatalmazásuk volt. Ilyen természetű megállapodás magánúton alig volt köthető vagy legalább hatályosan köthető, úgy hogy azzal egyik fél sem elégedhetett meg. A «*ῥύφα*» szó Plutarchosnál a megvesztegetésre, illetőleg a pénz elfogadására vonatkozik, amely természetesen csak titokban történhetett. Csupán abban nem osztom Beloch felfogását, hogy az akkor kötött előzetes békeszerződés a végleges 30 éves békeszerződéssel egészen azonos tartalmú volt. Andokides ugyanis¹ az athéniek által

¹ Isokr. de pace 6.

a végleges békeszerződés megkötése végett Spártába küldött 10 követet, akik közül névszerint az ő ugyanolyan nevű nagyatyját, Diodorosból pedig Charest és Kalliaszt ismerjük, teljhatalmúnak «ἀποκράτορες»-nek mondja. Különböztetés valószínű, hogy ilyen, a hadvezérek által kötött előzetes megállapodás már az összes kérdések rendezését tartalmazta, úgy hogy későbbi tárgyalásokra nem volt szükség. A megállapodásnak igazi tartalmára vonatkozólag persze csak feltevésekre vagyunk utalva. Thukydides ott, ahol a 30 éves békéről szól, annak egyetlen pontját említi meg, t. i. Nisaianak, Pegainek, Troizennek és Achaianak az átengedését az athéniek által. Másutt¹ pedig elmeséli, hogy Kleon, mikor 425-ben az athéniek a spártaiakat Sphakterian körülzárták, a peloponnesosiaktól az imént megemlített helyek visszaadását követelte, mert ők azokat «οὐ πολέμῳ ἔλαβον, ἀλλ' ἀπὸ τῆς προτέρας ξυμβάσεως Ἀθηναίων συγχωρησάντων κατὰ ξυμφωνίας καὶ ἐν τῷ τότε δεομένων τι μᾶλλον σπονδῶν». Ezek voltak tehát az athéniek által a 30 éves békében a peloponnesosiaknak átengedett egyedüli területek és az athéniek ezek átengedését még 20 év után is töviseként érezték, amin nem csodálkozhatunk, mert Középhellas elvesztése után ezzel megszűnt kontinentális uralmuk és minden reményük annak visszaszerzésére. Ekkora lemondásra az athéniek a végleges béke megkötésekor, mikor kényszerhelyzetük már legalább is jelentékenyen enyhült, alig lettek volna hajlandók, ha őket erre egyelőbb, mikor a peloponnesosiak Attika földjén álltak, kötött megállapodás nem kötelezi. Talán Thukydides a ξύμβασις-szal célzást is tesz erre a végleges szerződésbe átvett előzetes megállapodásra, mert hiszen szerinte a végleges szerződés megkötésekor, minthogy az az euboiai lázadás teljes elfojtása után történt, a békét mindenáron szükségessé tevő kényszerhelyzet már megszűnt. A területek átengedése fejében Perikles persze a peloponnesosi hadseregnek visszavonulását és leszerelését kötötte ki. Egyéb pontja az előzetes megállapodásnak talán nem is

¹ Thuk. IV. 21.

volt, amit azonban nem állíthatunk határozottan, minthogy még a végleges békeszerződésnek egyéb pontjait is csak Thukydidesnek idevonatkozó vagy vonatkoztatható szétszórt megjegyzéseiből következtethetjük, míg az előzetes megállapodásról forrásainkban egyáltalán nincsen szó és annak még egykori létezését is csak következtetés útján állapítottuk meg. Mindjárt az előzetes békeszerződés létrejötte után Perikles nagy hadsereggel átkelt Euboiara és az ottani lázadás elfojtásához látott hozzá. Úgy látszik, erős ellenállással találkozott és az ellenállást különösen egyes helyeken végleg alighanem csak akkor tudta megtörni, mikor az addig még meg nem hódolt euboiiaiaknak is be kellett látniok, hogy teljesen magukra maradtak. A legszigorúbban Hestiaia bűnhődött. Az athéniek egész lakosságát kiűzték és helyébe athéni kleruchosokat telepítettek le. Andokides szerint ¹ Euboiia földjének több mint kétharmad része, bizonyára ezóta, athénieknek a tulajdonában volt. Azok, akik birtokukban meghagyattak, miként a chalkisiakra vonatkozó athéni néphatározatból ² kitűnik, függő viszonyba jutottak Athéntől és kénytelenek voltak neki hűséget esküdni. Talán még az euboiiai lázadás végleges elfojtása előtt jött létre a végleges béke az athéniek és a peloponnesosiak között, amelynek megkötése végett az athéniek 10 teljhatalmú megbízottat, köztük Charest, Kalliaszt és az idősebb Andokidest, küldtek Spártába. A végleges békének alapja az az előzetes megállapodás volt, amelyben az athéniek Nisaiat, Pegait, Troizent és Achaiat átengedték a peloponnesosiaknak. A többi határozatok közül, már amennyire őket leginkább Thukydidesnek szétszórt megjegyzéseiből ismerjük, a legfontosabbak a következők voltak. Az athéniek által a peloponnesosiaknak átengedett területeken kívül mindegyik fél megtartja birtokát, a spártaiak senkit azok közül, akik a béke megkötésekor az athéniekkel az athéniek senkit azok közül, akik akkor a spártaiakkal valami szövetségi vagy alattvalói

¹ Andok. de pace 9 = Aischin de falsa legatione 175.

² I. G. IV. 27. a = Dittenberger Syll. Inscr. Gr. No. 10.

viszonyban voltak, meg ne támadjanak, velük az argosiaiak kivételével szövetséget ne kössenek, őket elpártolásra ne izgassák és elpártolás esetén ne támogassák, ellenben az olyan állam, amely a békekötéskor egyik félnek sem volt szövetségese vagy alattvalója, bármelyik félhez csatlakozhassék.¹ Továbbá egyik fél se akadályozza a maga vagy szövetségesei területén a másik félnek vagy szövetségeseinek a kereskedelmét.² Spárta és szövetségesei tehát elég csúnyán bántak Athénnel abban a válságos helyzetben, amelybe az 466 nyarán az attikai betörés következtében jutott. Athén Naupaktos kivételével lemondott összes még megmaradt kontinentális birtokairól és azokat a peloponnesosiaknak engedte át. Ezzel lemondott arról a törekvésről is, hogy a nyugati kereskedelmet a korinthusi öblön keresztül teljesen magához ragadja. A részvételt a nyugati kereskedelemben azonban biztosította magának, miként viszont ő is lehetővé tette a peloponnesosiaknak a kereskedelmet az Aegæi-tengeren. Ennek fejében az Aegæi-tenger feletti uralma teljes épségben maradt. Igaz, hogy a tengeri uralom megdöntése kemény dió volt, ámde ha azt a spártaiak már akkor okvetlenül szükségesnek tartják, mégis különös volna, ha Athénnek válságos helyzetét ilyen értelemben nem igyekeztek jobban kihasználni. Mikor 14 év múlva a peloponnesosiak elérkezettnek látták az időt arra, hogy Athénnek hadat üzenjenek, azt a követelést állították fel vele szemben: τοὺς Ἑλλήνας αὐτονόμους ἀφίεναι. Ilyen kikötésről a 30 éves békében legfeljebb Aiginára vonatkozólag lehet szó.³ Pedig Athénnek tengeri uralma szilárdabb volt

¹ Ez következik Thuk. I. 35, 40, 66 és 140-ből, továbbá az argosiakra vonatkozó határozatból (Pausan. V. 23. 4), végül a spártaiaknak a 431-ben Plataiai ellen intézett támadás miatt érzett lelki-furdalásaikból. A határozat csaknem ugyanugy Busoltnál G. G. III. k. 436. és 758. l.

² Ez következik a megaraiak által Spártában Athén ellen emelt panaszból, Thuk. I. 67., bár a határozat kissé homályos lehetett, Thuk. I. 144.

³ Thuk. I. 67. Krügernek (Hist. phil. Studien. I. 193) általánosításával szemben helyesen Duncker G. d. A. IX. k. 78. l. 1. j.

432/1-ben, mint 446-ban. Nemcsak hogy a peloponnesosi háborút közvetlenül megelőzőleg Athén nem szenvedett olyan kudarcot, mint 446-ban Boiotiában, amely az alattvalókat lázadásra ingerelhette és Euboian ingerelte is, hanem hajóhada is a csak rövid időre a samosi lázadás által megszakított 14 éves békekorszak után bizonyára jobb állapotban volt, mint alig 3—4 évvel a perzsa háború után, amely Kyprosnak és a keleti aspirációknak a feladásával végződött. Sőt ellenséges támadás esetére az athéni flotta közvetlenül a peloponnesosi háború kitörése előtt a tengeren is hatalmas támaszt nyert a Korkyraival kötött védőszövetség által. Alattvalói közül csupán Potidaia lázongott, amely jelentőségben össze sem volt hasonlítható a 446-ban fellázadt Euboiával. Tehát aligha pusztán a feladat nehézsége tartotta vissza 446-ban a spártaiakat és szövetségeseiket attól, hogy az athéni birodalom bomlasztására vagy legalább az azt összetartó kötelékek lázítására törekedjenek. A perzsa háború, amelyben minden önérdek félretételével időt engedtek Athénnek a perzsákkal való leszámolásra, 446-ban még túlságosan közel volt, semhogy az athéni birodalom rendeltetéséről egész Hellas és így a Peloponnesos biztonságának a szempontjából is megfelelkezhettek. Az athéni birodalom felbomlása után ugyan találkozott volna-e valaki, aki hivatva és képes lett volna Hellas védelmére a perzsa veszedelem megújulása esetében? Még Athén ellenállóképességének csökkenése is végzetessé válhatott egy újabb perzsa támadáskor. 432 1-ben a perzsa támadásmentes hosszú békekorszak már inkább lebecsültette az emberekkel a perzsák részéről fenyegető veszélyt és ez magyarázhatja a peloponnesosiaknak akkor támasztott követeléseit. 432-ben a korinthesiak, bár nem hivatalosan,¹ mégis tényleg megsegítették az Athén ellen fellázadt potidaiaiakat, 446-ban a fellázadt euboiaiak megsegítéséről semmit sem hallunk. Vajjon az euboiai lázadást, miként azt Lehmann-Haupt gyanítja,² a spártaiak szították-e, nem tudjuk. Az a körülmény, hogy —

¹ Thuk. I. 66.

² Gercke-Norden: Einl. III. 39.

legalább úgy látszik — a peloponnesosi hadsereg mozgósítása csak Megara felszabadulása és talán a felszabadult Megaranak a peloponnesosi szövetségbe való belépése, sőt esetleg csak Megaranak az athéniek általi ostroma idejében következett be, inkább ellene szól e feltevésnek. Viszont mellette esetleg felhozható, hogy az euboiaiak alig mertek volna fellázadni, ha a peloponnesosiak beavatkozására nem számítanak, ami azonban határozott megállapodást köztük még nem tesz szükségessé. Ha a gyanu igaz, akkor Spárta rútol járt el Euboiá lakóival szemben, akiket ebben az esetben a lázadásba beugratott és miután őket eszközül használta fel arra, hogy Athéntől a Peloponnesos kiűritését kicsikarja, a kiűrités fejében martalékul dobott oda elnyomóiknak. Vagyis Spárta ebben az esetben megmutatta volna, hogy képes ugyan a maga és szövetségesei közvetlen érdekeiből kifolyólag még Athén alattvalóit is fellázítani, de még hálából és esetleges megállapodások ellenére sem hajlandó az ő érdekében fellázadtak támogatásával az athéni tengeri uralom gyengülését előmozdítani. Itt csak egy a bökkenő: a Pleistoanax és Kleandridas ellen megvesztegetés miatt emelt vád. Ez ugyanis arra látszik vallani, hogy a spártaiak nem voltak megelégedve a Pleistoanax által elért eredménnyel, hogy ők jobban szerették volna, ha királyuk Athénnek válságos helyzetét tovább, az Aegæi-tenger feletti uralom gyengítésével is együttjáró engedményeknek a kicsikarására használja fel és csak, miután Pleistoanax, akár meggyőződésből, akár megvesztegetve, ilyen engedmények nélkül is a csávából kiengedte, Athén kényszerhelyzetének megszűnésével kénytelenségből tulajdonképpen szándékuknál enyhébb feltételek mellett kötötték meg a 30 éves békét. Beloch is azt hiszi, hogy a spártaiak keveselték a vívmányokat, különösen rosszálták Euboiá cserbenhagyását és az Aiginaival szemben tanúsított magatartást. «Das schien vielen in Sparta ein schimpflicher Frieden», mondja Beloch. Nem akarom kétségbevonni, hogy lehettek Spártában olyanok, akik Athénnek szorongatott helyzetét Euboiá lakóinak megvédésére, Aigina függetlenítésére, sőt Athén tengeri

uralmának további aláaknázására is akarták felhasználni, de a hivatalos körök felfogása legalább túlnyomóan az egyezményt bizonyára kielégítőnek tartotta, mert ha Pleistoanax nincsen ennek tudatában, alig meri azt megkötni. Aztán meg Pleistoanaxnak tartózkodása az Athén alattvalóinak és szövetségeseinek javára kierőszakolandó kikötésektől teljes összhangban van a 30 éves béke alapelvével, tehát azoknak a politikai felfogásával is, akik ezt a végleges békét megkötötték. A 30 éves béke, mint láttuk, azon az alapelven épült fel, hogy az athéniek a peloponnesosiaknak engedjék át mindazt, amit a háború kitörése, vagyis 462 óta a Peloponnesoson szereztek, tehát Megarat, mint a peloponnesosi szövetségnek egykori tagját, továbbá az összes többi szerzeményeiket a Peloponnesoson, ellenben tartsák meg hatalmukat, alattvalóikat és szövetségeseiket az Aegæi-tenger szigetein és partvidékein és általában mindazt, amit már 462 előtt birtak, hogy továbbá az egyik félhez tartozók ne avatkozzanak bele a másik félhez tartozóknak egymásközi ügyeibe, ellenben az, aki egyik félhez sem tartozik, bármelyikhez csatlakozhassék. Ez nem a szerződő felek ellentétes politikai törekvéseinek ingatag alapú, pillanatnyi összeegyeztetése, hanem egy a peloponnesosiak érdekeinek megvédésére irányuló törekvésből fakadt, de a mellett az ő szempontjukból igazságosságra törekvő, csupán az athénieknek szertelen hódítási vágya által felidézett háborúban a peloponnesosiakkal szemben elkövetett igazságtalanságokat jóvá tenni akaró, de ezen túlmenőleg Athénnek a peloponnesosiak közvetlen érdekeit nem sértő és az utóbbiak által állandóan korlátban amúgy sem tartható tengeri hatalmát elismerő egységes gondolatot nyugvó, teljesen kiforrt politikai programnak realizálása. E program szempontjából még érthető, bár akkor még aligha túlságosan komolynak tartott aiginai autonómiának biztosítása, mert utóvégre is Aiginat Athén csak 462 után a peloponnesosiak ellen viselt háborúban foglalta el; de vele semmiképen sem lett volna összeegyeztethető, ha hasonló követelést Euboiára, vagy az athéni birodalomhoz tartozó más államra vagy községre vo-

natkozólag támasztanak. Tehát a Pleistoanax-féle előzetes békeszerződés alapján kötött végleges béke egy komoly spártai külpolitikai iránynak teljes érvényesülése volt. Különben Beloch is komoly külpolitikai irány képviselőinek tekinti Pleistoanaxot és Kleandridast, sőt azt is megengedi, hogy a béke megkötésének az évében a vezető köröknek, nevezetesen az ephorosoknak a többsége is ennek az iránynak híve volt. Csakhogy ő azt hiszi, hogy a spártai közvélemény, vagy legalább a polgárok többsége Athén szorongatott helyzetét jobban kihasználónak, a mérsékelt irány követőinek eljárását pedig gyanusnak tartotta és azért a rákövetkező év ephorosaiul is a magáéhoz hasonló felfogású férfiakat választott, akik aztán a főbűnösöknek tartott Pleistoanax és Kleandridas ellen eljárást indítottak. Nem akarom tagadni, hogy akkor már lehettek egyes spártaiak, sőt lehettek egyes ephorosok is, akik Athénnel szemben erélyesebb politikát sürgettek. Ámde alig hiszem, hogy a többségnek már akkor lényegesen más volt a felfogása, mint azoké, akik a békefeltételek megállapítására befolyással voltak. Ez ellen szól az, hogy a spártai közvélemény nem sokkal azelőtt Athén tengeri hatalmának a fenntartására vonatkozó meggyőződésből még Athén túlkapásaival szemben is csaknem túlzott elnézést tanusított, már pedig a spártai felfogás nem szokott nagyon gyorsan változni. Különben is a spártai ember vonakodott a háborútól és szívesen ment bele a békekötésbe, ha a béke közvetlen érdekeit biztosította, már pedig az Aegæi-tengeren nem volt keresnivalója. Továbbá Spárta a békét azontúl 14 évig pontosan és lelkiismeretesen megtartotta és amikor végre 14 év múlva megszegte és ürügyet keresett eljárásának az igazolására, egy árva szóval sem említette meg, hogy a szerződés tulajdonképpen akaratára ellenére jött létre, míg az athéniak részéről Kleon még 425-ben is hangoztatta, hogy a 30 éves békét csak kényszerhelyzetben kötötték meg. Elképzelhető volna ugyan, hogy a spártai nép, miután Athén torkának szegezve látta a kést, a béke megkötése után egyes túlzó politikusok által felizgatva, egy pillanatra az engedékenység politikáját elhibá-

zottnak és gyanus motivumokból eredőnek tartotta és ebben a hangulatban ment végbe azoknak az ephorosoknak a választása, akik Pleistoanaxot és Kleandridast elítéltették. Ámde ennek a feltételezésére csak akkor volnánk jogosultak, ha a Pleistoanax és Kleandridas ellen emelt vád forrásainkban is így magyaráztatnék, vagy pedig egyedül így volna magyarázható. Már pedig forrásaink nem mondják azt, hogy a spártaiak Pleistoanaxot és Kleandridast azért vádolták megvesztegettetéssel, mert a békével nem voltak megelégedve, vagy hogy többet akartak elérni, de Pleistoanax eljárása következtében eredeti követeléseikből engedni voltak kénytelenek, sőt még csak azt sem mondják, hogy ők a békével általában elégedetlenek voltak, bár még ha forrásainkban ilyen célzás is volna található, ez is mint esetleg későbbi kombináció alapján keletkezett vélemény, kétségbe volna vonható. Ami pedig a vád keletkezését és az elítélésnél szerepelt motivumukat illeti, megjegyztem, hogy magam sem tartom kizártnak azt, hogy egyesek csakugyan keveselték az eredményeket és ezért megvesztegetésre gondoltak; ámde ez nem volt okvetlenül a vádnak és elítéltetésnek alapja, még kevésbbé egyedüli alapja. A végleges béke csak jóval a peloponnesosiak hazatérése után jött létre, tehát a Pleistoanax által még Attikában kötött megállapodás csak egy a béketárgyalások idejére kötött fegyverszünet jellegével bírt. Az ilyen fegyverszünetnél rendszeren arra törekszenek, hogy a fegyverszünet megkötésének a pillanatában fennálló harctéri helyzetet a béketárgyalások tartamára megrögzítsék. Különösen az előnyben levő támadó fél kevesebbel nem érheti be, mint annak biztosításával, hogyha a végleges béke nem jön létre, a hadműveleteket ott folytathassa, ahol őket abban hagyta. Többet követelhet, mert az időnyereség is az ellenfél javára szolgálhat, kevesebbet nem. Már pedig Pleistoanax a fegyverszünet megkötése után mindjárt hazatért, a hadsereget feloszlatta és Thukydides II. 21 szerint éppen a hazatérés miatt keveredett bajba. Igaz, hogy Ephoros szerint Attika megkímélését, tehát a fegyverszünet megkötését magában véve

rótták fel neki bűnül. Azonban ez legfeljebb azt mutatja, hogy Ephoros azoknak a gondolatát adja vissza, akik esetleg sokkal később magát az egyezkedést abban a pillanatban elhibáztatták, Athént előbb tönkreteendőnek tartották. Így tehát lehetséges, hogy a spártaiak Pleistoanax eljárásában csak azt rosszalták, hibáztatták, hogy ő mindjárt a fegyverszünet megkötése után rendelte el a peloponnesosi hadseregnek hazatérését és leszerelését, a nélkül, hogy a spártaiaknak kedvező helyzet megrögzítésével a békétárgyalások tartamára törődött volna. Sőt, úgylátszik, Pleistoanax még nagyobb meggondolatlanságot is követett el, amennyiben t. i. az athéniek részéről a kiürítés végrehajtását nem várta be. Ebben az esetben a spártaiak joggal mondhatták, hogy még ha az athéniek csak Attikának azonnali kiürítése ellenében voltak hajlandók peloponnesosi birtokaikat a peloponnesosiaknak átengedni, még akkor is a kiürítésnek mindkét fél részéről egyszerre kellett volna végbemennie. Igaz, hogy az athéniek a megállapodást megtartották és a végleges békében a megjelölt területeket átengedték, de kérdés, vajjon a tárgyalások folyamán nem igyekeztek-e mégis helyzetüknek a peloponnesosiak kitakarodása és euboiai sikereik által történt megjavulását érvényre juttatni. Hogy miért nem várta be Pleistoanax az athéniek peloponnesosi birtokainak kiürítését, illetőleg átengedését, ha ugyan nem várta be, azt természetesen nem tudjuk. Talán csak hazatérni óhajtó katonái kívánságának tett eleget. Talán csak meg volt győződve és, mint később kitűnt, helyesen volt meggyőződve arról, hogy az athéniek a megállapodást meg fogják tartani, ebben a meggyőződésében pedig esetleg inkább a peloponnesosiakra akart pressziót gyakorolni, nehogy ők egyes túlzott követeléseknek utólagos felállításával a végleges béke megkötését megghiúsítsák. Talán úgy látta és alighanem helyesen látta úgy, hogy mindkét félnek huzamosabb ideig tartó békére van szüksége és azért a végleges békét ilyen alapon a két fél szabad elhatározásából köthetőnek és kötetendőnek tartotta, abból indulván ki, hogy egy béke, amely csak a kényszerhelyzet kiaknázásán alapul, nem lehet tar-

tós, hanem a kényszerhelyzet megszűnésével véget ér. Talán annak akarta elejét venni, hogy az athéniek később valamikor akkori kényszerhelyzetükre hivatkozva, amelyben peloponnesosi szerzeményeiket átengedték, azokat ismét visszakövetelhessék. Talán ennek alapján még azt is helyénvalónak tartotta, hogy szívességet tegyen az athénieknek és Periklesnek és akkor még az sincs éppen kizárva, hogy ezért a szívességért esetleg csakugyan ajándékot fogadott el és így teljes joggal vált gyanussá. De lehetséges az is, hogy egyesek a megvesztegetés vádját csak azért terjesztették, hogy Pleistoanaxot és Kleandridast, akiknek ők különben is ellenfelei voltak, tönkretégyék. Sőt még az sincs kizárva, hogy az egész vádemelés a spártaiak részéről csak porhintés volt pl. esetleg az euboiaiak szemébe, hogy őket a cserhenhagyásért némileg kárpótolják. Hiszen ismeretes, hogy ugyanezek a spártaiak nagyon is hasonlóan jártak el az aiginaikkal szemben a marathoni csata idejében, mikor nekik Leotychides királyt kiszolgáltatták.¹ A rómaiak sem vették meg az ehhez hasonló pia fraust, pl. állítólag a caudiumi béke esetében.² Mindezek a körülmények egyenként és együttesen is hozzájárulhattak a Pleistoanax és Kleandridas ellen emelt vád keletkezéséhez és az ő elítéltetésükhöz. Tehát ez a vád és ítélet sem változtathat azon, hogy a spártaiak akkor, legalább túlnyomó részben, még nem vélték bántandónak Athénnek az Aegæi-tenger feletti uralmát. Bár egyesek ezt már akkor is veszedelmesnek tarthatták, a többség mégis lehetségesnek képzelte a kibékülést azon az alapon, amelyen az tényleg létrejött, hogy t. i. az athéniek megtartják az Aegæi-tenger feletti uralmukat, de lemondanak kontinentális birtokaikról és kontinentális hódító és a nyugati kereskedelem monopolizálására irányuló törekvéseikről. Éppen ezért az euboiaiaknak lázadását vagy esetleg fellázítását is csupán ennek a célnak az elérésére használ-

¹ Herod. VI. 85.

² Liv. IX. 10. Burger: Der Kampf zw. Rom u. Samnium. Verhandelingen d. k. Akad. d. Wetens. Amsterdam. Afd. Letterkunde. N. R. II. D. 1898. 2.

ták fel, bár ennek a lázadásnak vagy fellázításnak a felhasználása arról tanuskodik, hogy akkor már tudatára ébredtek annak, hogy mekkora veszedelembé juthat minden téren az athéniak uralma, ha a peloponnesosiak támadásával egyidejűleg az athéniak alattvalóinak és szövetségeseinek az elégtelensége is lázadásban tör ki. Belátták ezt maguk az athéniak is és éppen ezért egyezkedtek ki a jelzett alapon a peloponnesosiakkal, mert azt remélték, hogy a peloponnesosiak kielégítése után a külső és belső ellenségeik által csak az imént hasznosnak felismert együttműködésre többé nem kerül sor és így ők legalább a meghagyott Aegæi-tenger feletti uralmat nyugodtan bírhatják, sőt megszilárdíthatják.

Hogy jól számítottak, az kitűnt 6 év múlva, mikor az athéni birodalom a samosi lázadás következtében ismét, 462 óta immár 4-edszer, válságos helyzetbe jutott. Samos nem fizetett adót, φόρος-t, hanem hajókontingenst állított az athéni flottához és ezzel kapcsolatban nem sülyedt Athén alattvalójává, hanem olyanféle szövetségi viszonyban maradt Athénnel, mint amilyenben a peloponnesosi szövetség tagjai voltak Spártával. A lázadás kitörését Perikles erőszakoskodása okozta. Samosnak oligarchikus volt a kormányformája. Perikles a samosi kormánynak egy Athénnel kitört viszályból kifolyólag az oligarchiát megbuktatta, demokráciát létesített, a samosiaktól túszoikat szedett, akiket Lemnoson helyezett el és az új államrend védelmére athéni őrseget hagyott Samoson, amely így Athéntől függő helyzetbe jutott. Azonban a samosiak csakhamar túszaikat valahogyan visszaszerezvén, Pissuthnes sardeisi perzsa satrapának a segítségével az oligarchiát helyreállították, az athéni őrseget foglyul ejtették és Athéntől nyíltan elszakadtak. A helyzet veszedelmes volt Athénre nézve. Samos elég jelentékeny hajóhaddal rendelkezett, messze is feküdt Athéntől a kisázsiai part közelében és erejét mutatja, hogy noha a remélt külső segítség elmaradt, csak nagy erőmegfeszítéssel és csak majdnem

¹ Ion ap. Plut. Perikl. 23.

9 havi ostrom után¹ volt leverhető. Byzantion is segített neki, a kariai városok legtöbbje is elszakadt akkor Athén-től¹ és mikor Perikles Samost ostromolni kezdte, komoly híre terjedt, hogy a phoinik flotta is megtámadni készül az Athénit, úgy hogy Perikles az athéni flottának egy részével a phoinik támadás elhárítása végett Samos elől elhajózott, bár a várt perzsa beavatkozás elmaradt.² A fellázadt samosiak a peloponnesosi szövetségtől is kértek segítséget. Samos megsegítésének a kérdése Spártában a szövetségesek gyűlésén szóba is került. Thukydides szerint³ a vélemények megoszlottak, a korinthisiak azonban erélyesen állást foglaltak a mellett, hogy mindenkinek szabadjára kell hagyni, hogy szövetségeseit fékentartsa és csak az ő állásfoglalásuknak volt köszönhető, hogy a gyűlés a samosiaknak adandó segítség ellen döntött. Beloch azt állítja,⁴ hogy Spárta ekkor 446-ban elkövetelt mulasztását pótolni és így Athénnek az Aegæi-tenger feletti uralmát is megingatni készült és hogy csak a korinthisiaknak erélyes ellenkezése kényszerítette Spártát háborús terveinek a feladására. Az Athén elleni háború szándékának ez a spártaiakra tolása teljesen önkényes. Thukydides ezzel kapcsolatban egy szóval sem emlékszik meg a spártaiakról, hanem csak általában a peloponnesosiakról szól, míg ezzel szemben a methymnaiak kivételével a többi lesbosiaknak hasonló kérésénél azt mondja, hogy azt a lakedaimonok utasították vissza.⁵ Grote sokkal óvatosabban nyilatkozik: «Welche Partei Sparta selbst nahm, wissen wir nicht»⁶. De teljesen valószínűtlen is, hogy ekkor éppen Spárta exponálta magát a samosiak érdekében Athén ellen indítandó háború mellett. 446-ban, mikor Athén csak az imént vesztette el kontinentális birtokait és

¹ Meyer: G. d. A. III. k. 2. r. 424. §. 67., 68. l.

² A samosi lázadás történetéről lsd Thuk. I. 115—117. Plut. Perikl. 25., 28. Diod. XII. 27., 28.

³ Thuk. I. 40., 41., 43.

⁴ Beloch: G. G. II². k. 1. r. 196 l.

⁵ Thuk. III. 2.

⁶ Grote G. G. német kiadás III². k. 335. l.

szorult ki a Peloponnesosról, még érthető volt, ha egyes spártaiak Athén hatalmának teljes tönkretételét kívánják; 440-ben, mikor az athéniak már megmutatták eltökéltségüket, hogy a kontinensnek és különösen a Peloponnesosnak az ügyeibe nem avatkoznak többé bele és éppen ezért alattvalóikat is jobban kihasználják, elképzelhetetlen, hogy Spárta annyira erőszakolta a háborút. Ha voltak a peloponnesosiak között, akiknek Athén tengeri hatalmának a megingatását kívánniok kellett, azok elsősorban azok az államok voltak, amelyeknek érdekük volt, hogy az Aegæi-tengeren Athén politikai hatalma a kereskedelmet ne korlátozhassa, tehát különösen Korinthos és Megara. Spártának ilyen érdekei az Aegæi-tengeren nem voltak. De láttuk, hogy maguk a korinthusiak is ellenezték a beavatkozást. Az egész hírből tehát alighanem csak annyi igaz, hogy a gyűlésen akkor szóba került Samos megsegítése és voltak egyesek, akik ezt óhajtanónak vélték, de jobb megfontolás után maguk a korinthusiak is állást foglaltak ellene. Hogy a korinthusiak ebből maguknak különös érdemet faragtak és hogy az athéniak előtt tartott beszédjükben, mikor Athént a Korkyrral kötendő szövetségtől visszatartani igyekeztek, úgy tüntették fel a dolgot, minthogyha a beavatkozás terve csak az ő ellenzésükön hiúsult volna meg, nagyon érthető. Tehát ebből az egész történetből legfeljebb annyit következtethetünk, hogy akkor találkoztak már nagyobb számban olyanok is, akik Athénnek az Aegæi-tenger feletti uralmát is megbolygatni igyekeztek, csakhogy ilyenek valószínűleg nem annyira a spártaiak, mint inkább a szövetségesek körében találkoztak, bár a spártaiak között is lehettek olyanok, akik talán a szövetségesekre való tekintetből és azért, mert Athénnel szemben még mindig bizalmatlanok voltak, Athén ellen foglaltak állást. Ámde a többségnek még ekkor is az volt a véleménye, hogy az athéni birodalom meghagyandó. A többség állásfoglalására elsősorban alighanem a szerződésszegéstől való félelem volt befolyással. Ehhez bizonyára hozzájárult az egykori aspirációknak teljes feladása az athéniak részéről, amely az athéni birodalom fennmaradását a

peloponnesosiaknak közvetlen érdekeivel összeférőnek, a háborút tehát indokolatlannak tüntette fel. Ekkor tehát a peloponnesosiaknak vonakodása egy Athén tengeri hatalmának a megbuktatására irányuló kísérlettől abban az esetben is érthető, ha a perzsáktól való félelem már megszűnt, vagy legalább már nem látszott az athéni hatalom megmaradását szükségessé tenni. Mindamellett nincs kizárva, hogy a többség állásfoglalásánál némi szerep jutott annak a hírnök is, hogy a perzsák, a samosiakkal összejátszva, az athénieket megtámadni készülnek. Lehetséges tehát, hogy a perzsa veszedelem felújulásának a lehetőségétől való félelem még ekkor is egy pillanatra felpislogott és ezzel kapcsolatban, bár talán csak halvány reminiscentiaként, felelevenedett a peloponnesosiak lelkében is az Athénnek, mint a keleti hellénség bástyájának, a hivatásáról alkotott egykor uralkodó nézet. Ebben az esetben a perzsa beavatkozás elmaradása bizonyára nagyban hozzájárult annak a meggyőződésnek a megszilárdulásához, hogy a perzsáktól már alig van mit tartani és így az athéni birodalomra semmi szükség sincs. Igaz, hogy a valószínűleg a samosi háború idejében elpártolt 14 kariai államocska nem jutott többé Athén fennhatósága alá, hanem alkalmasint a perzsa fennhatóságot ismerte el, csakhogy ez nem mutatta a perzsa hatalom megerősödését, mert az athéniek kísérletet sem tettek alávetésükre és a perzsák harc nélkül jutottak birtokukba. A veszteség tehát azért következett be, mert Athén ismét engedékenységet mutatott Perzsiával szemben éppen úgy, mint akkor, mikor Kyprosról lemondott. De Kyprosról legalább háború után mondott le, mikor arra hivatkozhatott, hogy a sziget megtartását megkísérelte, de nem remélhette, míg a kariai városoknak a megtartását még csak meg sem kísérelte vagy egyszerűen azért, mert az összeütközést Perzsiával kerülni akarta, vagy pedig azért, mert a nevezett városokat nem tartotta arra érdemeseknek, hogy miattuk háborút indítson. Ebből kifolyólag Athén még abba a hírbe is keveredhetett, hogy nem is igyekszik vagy pedig nem érzi magát képesnek arra, hogy az egykor neki szánt hivatást

lelkiismeretesen betöltse, bár az elpártolt városoknak, mint barbár vagy félbarbár városoknak az elvesztése a görög nemzeti ügy szempontjából alig volt nagy csapásnak tekintendő. Athén buzgalmának ellanyhulása a görög nemzeti ügy védelmében és a perzsa támadási kísérletek elmaradása a peloponnesosiakkal lassanként teljesen elfelejtették azt, hogy az athéni birodalmat tekintettel a perzsa veszedelemre valamikor ők is szükségesnek ítélték. Azóta a peloponnesosiak többsége az athéni birodalomban inkább csak az ő mulasztásaik és más szerencsétlen körülmények következtében keletkezett túlhatalmas alakulatot kezdett látni, amely azonban csak nehezen szüntethető meg és azért nem bántandó addig, míg közvetlen érdekeiket nem sérti, illetőleg nem annyira sérti, hogy értük háborút kockáztatni érdemes legyen. Mikor aztán végre Athén magatartásánál fogva Spártának és szövetségeseinek a háborús kockázat elvállalása is szükségesnek tűnt fel és e szükségérzet az úgynevezett peloponnesosi háború kitöréséhez vezetett, a perzsa veszedelemtől való félelem és ezzel kapcsolatban a barbárokkal szemben való nemzeti összetartás szükségességének az érzete bennök már csaknem nyomtalanul eltűnt, úgy hogy ők már a háború 2-ik évében, 430-ban és azután a rákövetkező években ismételten a perzsa király szövetségét igyekeztek megnyerni Athén ellen és ezt, úgylátszik, a görög ügy elárulása nélkül is vélték elérhetni, mert ha a perzsákkal szemben engedékenységet tanúsítanak, aligha jött volna létre az egyezmény Athén és II. Dareios között.¹ Arra, hogy a görög nemzeti ügy rovására kössenek szövetséget a perzsákkal Athén ellen, a hosszú háború folyamán elvakulttá vált gyűlölet csak a szicíliai katasztrófa után készítette a spártaiakat és szövetségeseiket.

Abból a magatartásból tehát, amelyet a peloponnesosiak 462 óta Athénnel szemben, valahányszor az bajba jutott, tanusítottak, meglehetősen pontossággal megállapítható, hogy

¹ Thuk. II. 67. IV. 50. Herod. VII. 137. Andok. de pace 29. Aristoph. Acharn. 61. Busolt: G. G. III. k. 2. r. 260. 1. 2. j.

mikor, milyen hatások alatt és miképen alakult a spártaiaknak arra vonatkozó felfogása, vajjon Athénnek tengeri hatalma és az azon alapuló athéni birodalom előmozdítandó-e, támogatandó-e, meghagyandó-e vagy pedig gyengítendő-e, esetleg megszüntetendő-e, noha némi nehézséget okoz, hogy nem állapítható meg mindig egészen pontosan, vajjon a kíméletes fellépés Athénnel szemben mennyire volt céltudatos és mennyire volt csupán a megbuktatás nehézségeitől való visszariadásnak eredménye. A tanagrai csata idejében Spárta, amely pedig Athénnek a peloponnesosiak létérdekeit fenyegető törekvéseit akkor már felismerte, noha Athén hatalmának összezúzására olyan kedvező alkalom nyílt, aminőnek visszatérésére többé nem volt kilátás, Athén összezúzására még csak kísérletet sem tett, hanem megelégedett azzal, hogy Athénnek Thebaiban riválist támasztott, amelyet elég erősnek tartott arra, hogy Athénnek a peloponnesosiak érdekeit sértő vagy veszélyeztető terjeszkedését a szárazföldön megakadályozza, a nélkül, hogy az Aegæi-tenger feletti uralmat befolyásolhatná. Ezzel megmutatta azt, hogy az utóbbit nem is akarta bántani, hanem annak a meghagyása mellett csak az előbbit akarta megakadályozni. Ez pedig részéről céltudatos politika inaugurálása volt, amelytől akkor sem tért el, mikor Thebai a neki szánt feladat elvégzésére gyengének mutatkozott és Athén Thebainak ártalmatlanná tétele után hatalmának kiterjesztése által a peloponnesosi államokat gazdaságilag és politikailag megfojtással fenyegette. Sőt ekkor kitűnt, hogy Spárta Athén tengeri hatalmának a fenntartását még Athénnek az újonnan meghódított területekről való visszaszorításánál is előbbrevalónak tartotta. Kitűnt az ok is, amelyből kifolyólag azt előbbrevalónak tartotta, amikor az egyiptomi katasztrófa után az akkori birtokállapot alapján Athénnel öt évi fegyverszünetet kötött, csakhogy Athén a perzsák részéről a keleti hellénséget fenyegető veszélyt elháríthassa. Mikor aztán a perzsa veszély elmúltával Athén újból bajba keveredett, Spárta a tanagrai csata idejében inaugurált politikájának alapelveit a megszorult Athénnel is elfogadtatta és ezek alapján meg-

kötötte vele a 30 éves békét. Amióta tehát Athén, nem elégedve meg az Aegæi-tenger feletti uralommal, hatalmát a peloponnesosiak létérdekeit sértő és fenyegető módon tovább kiterjeszteni kezdte, Spárta politikáját egyfelől a perzsák részéről az egész keleti hellénséget és ezen belül a peloponnesosiakat is, másfelől az athéniek részéről a peloponnesosiakat speciálisan fenyegető veszedelemtől való félelem irányította. Athén elhatalmasodása az Aegæi-tengeren a spártaiaknak szükségesnek vagy legalább hasznosnak tűnhetett fel, mert megvédelmezte az egész keleti hellénséget a barbárokkal szemben. Ámde Athénnek a túlságos elhatalmasodása veszedelmesnek tetszett nekik, mióta a terjeszkedés olyan irányban történt, hogy joggal lehetett attól tartani, hogy előbb-utóbb a Peloponnesos is tőle éppen olyan függő helyzetbe jut, mint amilyenben az Aegæi-tenger szigetei és partvidékei máris voltak. Ezt a spártaiak természetesen megakadályozni igyekeztek, de csak úgy, hogy Athén ellenállóképessége Perzsiával szemben csorbat ne szenvedjen és ezért Athén hatalma az Aegæi-tengeren megmaradjon. E kettős szempont figyelembevételével küzdöttek a spártaiak Athénnek hatalmi túlkapásai ellen és nyújtottak békejobbot a megszorult Athénnek, mikor az kész volt az Aegæi-tenger feletti uralom elismerése fejében a peloponnesosi szövetséghez tartozó államok függetlenségét és gazdasági érdekeiket veszélyeztető hódításaikról és aspirációikról lemondani. Lehetséges, hogy már a 30 éves béke megkötésekor a peloponnesosiak, sőt esetleg a spártaiak között is találkoztak olyanok, akik a perzsák részéről a hellénséget fenyegető veszélytől való félelmet túlzottnak mondták vagy talán inkább úgy vélekedtek, hogy legalább a Peloponnesost a perzsák részéről semmi veszedelem nem fenyegeti, azzal pedig, ha a perzsák a keleten néhány görög várost el találnának foglalni, nem kell törődni, mikor még az athéniek is martalékul engedték nekik a kyprosi görögöket, sőt esetleg úgy vélekedtek, hogy a perzsákat egyes ottani területek önkénytes átengedése által a többieknek bántatlanul hagyására lehet és kell rábírní, az ilyen véleményükből kifolyólag

pedig az Athénnel szemben követett eljárást túlságosan kíméletesnek, Athén tengeri hatalmát a maguk szempontjából tulajdonképpen fölöslegesnek, sőt károsnak és azért szűkebb korlátok közé szorítandónak tartották, különösen minthogy az athéniakkal szemben a peloponnesosiai érdekei ellen elkövetett merényleteik miatt bizalmatlanok voltak és attól féltek, hogyha őket felocsudni engedik, kényszerűségből abban hagyott merényleteiket majd újból megkezdik. Alighanem így gondolkoztak azok is, akik a samosi lázadás idejében a lázadók megsegítése mellett szólaltak fel. A perzsa veszedelemtől való félelem akkor már csökkenőben lehetett, bár éppen a samosi lázadás idejében esetleg egy pillanatra fellobogott, hogy azután lassan véglegesen megszűnjék. Azonban az ő okoskodásukkal szemben arra lehetett hivatkozni, hogy az athéniak a szerződést addig híven megtartották és minden jel szerint az egykori aspirációikról való lemondás mellett kitartani készek, ilyen körülmények között pedig a szerződésszegés a peloponnesosiai részéről indokolatlan, a háborús kockázat elvállalása megengedhetetlen. Alighanem ez volt a főok, amely a spártaiakat és szövetségeseiket a samosiai megsegítésének a megtagadására bírta. Így noha a bizalmatlanság Athénnel szemben nem tűnt el, noha a perzsáktól való félelem teljesen megszűnt, noha az athéni birodalom meghagyása ennél fogva mindinkább a peloponnesosiaiak részéről különös engedékenységgel látszott, mégis az a vélemény alakult ki, hogy Athén ellen fegyveresen csakis akkor szabad fellépni, ha eljárásával a peloponnesosi érdekeket annyira sérteni vagy veszélyeztetni találná, hogy ezek védelmében a háborús kockázat elvállalása mellőzhetetlenül szükségesnek mutatkozik. A 462-től a peloponnesosi háború kitöréséig terjedő korszak ama 4 esetének a vizsgálata tehát, amelyben Athén bajba jutott, a következőt mutatja. Athénnek az Aegæi-tenger feletti uralmát Spárta ebben a korszakban még a perzsa veszedelemtől való félelem megszűnése után is csak annyiban tartotta megingatandónak, amennyiben alaposnak látszott az az aggodalom, hogy Athén arra támaszkodva, hatalmát az Aegæi-

tengeren túl a görög kontinensre is kiterjesztheti és ezzel a peloponnesosiak létérdekeit veszélyezteti; annakelőtte, míg a perzsa veszedelemtől való félelem tartott, noha Athén akkor hatalmát csakugyan az Aegæi-tengeren túlterjesztve a Peloponnesost gazdasági és politikai téren megfojtással fenyegette, egyáltalán nem megingatandónak, hanem a perzsa veszedelemre való tekintetből a maga teljességében fenntartandónak vélte. Elképzelhető-e ilyen körülmények között, hogy Spártának már e korszak előtt kifogása volt Athén hatalmának az Aegæi-tengeren való kiterjesztése ellen, mikor még Athén sokkal nagyobb mértékben tartatott védőbástyának a barbárokkal szemben, mikor Athén még semmiféle jelét sem adta annak, hogy hatalmát az Aegæi-tengeren túlmenőleg is a peloponnesosiak rovására terjeszteni szándékozik, mikor az ettől való félelem tehát legfeljebb néhány látnoki tehetséggel megáldott vagy aggodalmaskodó egyén lelkében fogamzhatott meg? Azt hiszem: a konklúzió világos. Spártában 462-ig egypár különc kivételével senki sem akart Athén elhatalmasodásának az útjába akadályokat gördíteni. 462 után is csak lassan tört magának utat az a vélemény, hogy jobb lett volna Athén elhatalmasodását kezdetől fogva megakadályozni.

Az említett 4 esetnek a megvizsgálása tehát azt, amit a 3-dik közleményben általános természetű megfigyelésekkel valószínűvé tenni igyekeztem, bizonyossá tenni látszik, t. i. azt, hogy a Spárta és Athén közti ellentét kialakulására vonatkozó általános vélemény téves. E vélemény szerint, amint azt a 3-dik közleményben megemlítettem, a Spárta és Athén közti ellentét, amely legalább is nagyban hozzájárult az úgynevezett peloponnesosi háborúnak a kitöréséhez, nagyon régi és a perzsa háború előtti korba nyúlik vissza. Az ellentét különösen élessé vált, amióta a spártaiak által a Peisistratidák uralma alól felszabadított Athénnek az élére került Alkmaionidák a spártaiaknak további beavatkozását Athén belügyeibe megakadályozták, amióta Athén a már Peisistratos, sőt talán már Solon óta folyton növekvő hatalmát sanda szemekkel tekintő és a Spárta fellépését is

a maguk érdekében felhasználni törekvő szomszédjain felülkerekedve, a saroni öböl környékén, Középheellásnak keleti részében és Euboian szerepet játszani és az ottani hatalmi mérleget a maga javára billenteni kezdte, különösen pedig amióta Athén e hatalomszerző törekvése közben flottájában oly hatalmi eszközt teremtett magának, amely a hatalmi egyensúlyt az Aegæi-tenger környékén teljes felforgatással fenyegette. Igaz, hogy a perzsa háború idejében a spártaiak a közös veszedelemre való tekintetből a spártai vezetés szerepét önként elismerő athénieknek hatalmas hajóhadát a veszély elhárítására maguk is kénytelenek voltak igénybe venni és azért, ámbár vonakodva, a helyzetbe beletörődni, ámde mindjárt a veszély elmúltával ők is, szövetségeseik is első feladatuknak tekintették, hogy Athénnek az elhatalmasodását megakadályozzák. Csupán a viszonyok alakulásának, a perzsáktól való félelemnek és Kimon spártabarát politikájának köszönhető, hogy a nyílt ellenségeskedés csak 462-ben tört ki. Ezzel szemben a valódi tényállás az imént mondtak alapján a következő. Már 462 előtt is volt ugyan ellenségeskedés Spárta és Athén között. Ennek azonban csak inkább személyi és pártpolitikai okai voltak vagy legalább is ez csak ilyen irányban volt esetleg némi befolyással a későbbi kor politikájára. Anra mélyebben ható érdekellentét, amely a peloponnesosi háború kitörését jelentékeny mértékben okozta, ezzel a régibb ellenségeskedéssel nem függött össze. A perzsa támadás idejében a két állam egyenlő buzgósággal, vállvetve küzdött a keleti hellénség megmentéseért, ha egyes kisebb fontosságú kérdésekben nézeteltérés is merült fel köztük. A perzsa támadás visszaverése után sem szűnt meg a perzsáktól való félelem. A keleti hellénségnek a perzsákkal szemben való megvédésére szolgált az Athén vezetése alatt a perzsa járom alól felszabadult görög államokból alakult delosi szövetség, illetőleg az abból kifejlődött athéni birodalom, amely éppen ezért a peloponnesosi államoknak jóakaró semlegessége mellett jött létre. 462-ben az akkor Athénben hatalomra jutott párt ellentétbe került Spártával és szövetséget kötött Spártának ősi ellen-

ségével, Argossal,¹ bár tényleges támogatásra az athéniek részéről valószínűleg nem került a sor.² Azóta azonban az Aegæi-tengeren kívül a görög kontinensen is terjeszkedő Athén érdekellentétbe jutott az ottani terjeszkedését megakadályozni törekvő Spártával és noha Athén eme hódításairól és aspirációiról 446-ban lemondani kényszerült, az akkor támadt ellentét gyökeret vert, bizalmatlanságot szült és a perzsáktól való félelem megszűntével szabadabban nyilvánulhatván az úgynevezett peloponnesosi háború kitörésének egyik okává lett.

HEINLEIN ISTVÁN.

¹ Ak. Ért. 1918. évf. 619., 620. l.

² Beloch: G. G. II². k. 2. r. 206—208. l.

I. DÁRAJAVAUS FELIRATAI.

I.

*Dárajavaus*¹ perzsa királynak, *Vistászpa* fiának, azaz *Darius Hystaspis*nak hadjáratai *Herodotos*nak, a nagyműveltségű, de természetszerűleg még kevés kritikájú történetírónak művéből mentek át a köztudatba. Mint perzsa alattvalónak — a kisázsiai Halicarnassusban született — módjában állott, hogy már fiatal korában bejárja a hatalmas perzsa birodalmat. Közvetlen tapasztalásból írhatta le tehát a keleti tartományok fekvését, természeti viszonyait, népét, intézményeit, történetükre nézve azonban csak arra támaszkodhatott, amit hallomásból sikerült megtudnia. A nép ajkán pedig a való összevegyül képzelete szülőtteivel, a kettő szétválasztása még nagy kritikai érzékű és egyéb forrásokra támaszkodó történetírónak is nehéz feladat. *Herodotos* sem tudta a valót a mesétől megkülönböztetni, s így rendkívül színesen megírt perzsa története, ha nem is állja meg helyét már sok ókori írónak (Aristoteles, Manetho, Harpokration, Theopompos, Strabon, Lukianos, Cicero, Josephos,

¹ E cikk a személyneveket és a feliratokban található földrajzi neveket, hogy forrásul szolgálhasson, ó-perzsa nyelven írja. Az ó-perzsa név mellett zárójelben található a közismert görög-latin név. Tehát Dárajavaus (Darius). Mind a hely- mind a személynevek nem fő, hanem nominativusi alakjukban állanak (pl. Dárajavaus s nem Dárajavau). Az átírt nevek úgy olvasandók, ahogy írtam őket, tehát *j* = magy. *j* (s nem *ds*), *δ* = magy. *s* (nem *sz*.)

Prašek *Der Alte Orient* XIV. 4-ben Darjavausnak írja a király nevét és a helyes kiejtést Darjavosnak tartja. ez a feltevés azonban aligha helyes, mivel az etymologia Dárajavahus mellett szól. A «vahu» ugyan nincs meg az óperzsában, de megvan a szanszkritban a neki megfelelő «vaszu». A görög Δαρείος Δαρπειός-ra mehet vissza.

Ktesias. Plutarchos) az az állítása, hogy teljesen megbízhatatlan kútfő, ellenőrzésre, kiegészítésre mindenesetre rászorul. Ezt szolgálja itt közölt, az eseményekkel egykorú kútforrásunk, *I. Dárajavaus* fennmaradt feliratai. Hitelességükhöz kétség nem férhet. Maga az uralkodó beszéli el bennök uralkodása történetét, a hatalma ellen fellázadók megfélemezését, legyőzését s ha elbeszélését egyoldalúvá is teszi, hogy elhallgatja, ami személyére, uralkodására árnyat, erősen kiemeli, ami arra fényt vethet, hiszen célja egyrészt dicsőségének megörökítése, másrészt alattvalói, különösen a legyőzött népek hódolatának biztosítása, a feliratok már azért is csak való dolgokat tartalmazhatnak, mert nemcsak a perzsa uralkodókban, hanem a népben is meggyökeresedett a hit, hogy az országok romlásának, nemzeti szerencsétlenségeknek okát a hazugságban kell keresni. Az a *Dárajavaus*, aki behisztáni nagy felirata 55—57. szakaszaiban utódait is óvja a hazugságtól és *Ahuramazdá*¹ (kétségtelenül ez a helyes kiejtés, nem pedig Auramazdá, s — bár a feliratok egybe írják — nem hiba az Ahura Mazdá írás sem ; v. ö. *aveszta* : Ahura, szanszkrit : aszura, óperzsa *mazdah*-nek megfelel Rgveda I. 18. 6 *médha* ; *aveszta* *Ahura Mazdáh*, *pehlevi*-Óhrmazd, de gör. *Ἀορμάτης*) a felséges istent hívja tanubizonysággul, hogy mind az igaz, amit felirataiba foglalt, a maga hatalma megrendítésének veszélye nélkül nem mondhat valótlan dolgokat kortársainak, az eseményekben cselekvőleg résztvett alattvalóinak.

Nem *Dárajavaus* [Darius] az egyetlen, s nem is az első *Hakhámanisija* [Achæmenida], aki feliratban örökitette meg dicsőségét. Ő már *Kurus* [Kyros] példáját követi, utódai közül pedig *Khsajársá* [Xerxes] és *I—III. Artakhsathrá* [Artaxerxes] a birodalom legkülönbözőbb helyein szólnak a néphez és pedig legtöbbször a birodalom három főnyel-

¹ *Ahuramazdá* alakját *Hertel* az Indogermanische Forschungen 40. kötetében (1923) lényegét illetőleg az ó-ind *Brahman*-nal egyezteteti, tehát az a szemlélet, hogy a kozmikus és fiziológikus tűz, amely mindent körülvesz, s minden élő és élettelen teremtményben megvan indo-iráni eredetű.

vén, a perzsa, helyesebben ó-perzsa, babilonai és elamita, más néven szuzai nyelven.¹ Az ó-perzsa az uralkodó nép nyelve, az avesztával együtt (értem rajta azt a nyelvet, melyen az *Aveszta*, a parszik szent könyve van írva) iráni tagját alkotja az indogermán nyelvcsalád ú. n. indo-iráni ágának. A babilonai s a tőle csak nyelvjárásilag különböző asszír nyelv a Tigris [Tigris] és Uphrátu [Euphrat] folyamok vidékén lakó néptől beszélt sémi nyelv, tehát a zsidó, phœniciai, aramæus, arab és ætiop nyelvek legközelebbi rokona. Az aramæussal együtt a sémi nyelvcsalád északi ágát alkotja.

A harmadik nyelvről, az elamitáról — Uvadsa [Susiana vagy Elymais], a Tigrától [Tigris] keletre Bábirus [Babilonia], Athurá [Asszírria], Máda [Media] és Pársza [Perzsia] közt fekvő vidék népének nyelvéről — semmi bizonyosat nem tudunk. Szótárt, nyelvtant készíthettek róla a perzsa és babilonai szöveg alapján, de hovátartozása meg nem állapítható, mivel egyetlen ismert nyelvvel sem mutat hasonlóságot. Legújabbán *Wilke* Archäologie und Indogermanenproblem c. tévedésekkel telt művében minden alap nélkül indogermánnak mondja.

A perzsa királyok feliratai a birodalom bukása után a keleti népekre minden jelentőségüket elvesztették s lassan feledésbe merültek. A középkorban és az új kor elején pusztá díszítményeknek nézik őket. Így történhetett, hogy bár az új kor elején részben hivatalos küldetésben, részben kíváncsiságtól ösztönözve sok európai is megfordul keleten, a romokról szóló első tudósítások, sem *Giosafa Barbaroé*, ki a velencei köztársaság megbízásából követségben járt Uzun Haszánnál (1574), sem *Gracias de Silva y Figueraé* (1618) nem tesznek említést feliratokról. Az első tudósítást róluk *Pietro della Valle*,² a «Reysebeschreibung in die orientalischen Länder» (1674, Genf) szerzője, egy levelében adja, hol néhány írásjegyet le is másolt, de ez semmi figyelmet

¹ Egy felirat talán az ifjabb Kúrustól [Kyros] származik Murgábban.

² Pietro della Valle felismerte, hogy a feliratok a többi keleti népek írásától eltérően, balról jobbra olvasandók.

nem keltett. A XVIII. század második évtizedében három keleti utazó, *Chardin János* («Voyages en Perse», Amsterdam 1711), *Kämpfer Engelbert* («Amoenitates exoticæ», Lemgo, 1712) és *du Bruyn Kornél* («Voyages», Amsterdam, 1718) tesz közzé perzepoliszi felirat-másolatokat, de elmosódottságuk, olvashatatlanságuk következtében ezek sem keltettek érdeklődést. 1778-ban azonban *Niebuhr Carsten* már olyan sorozatmásolatot ad a perzepoliszi ékirásos feliratokról, hogy az pontosságban, minden írásjegy éles megkülönböztetésében méltán például szolgálhatott a későbbi kutatóknak és másolatokat készítő tudósoknak («Reisebeschreibung nach Arabien etc. II. Kopenhága».¹ Lelkiismeretességének meg is volt az eredménye. Alig telt el néhány esztendő, megindult a munka előbb másolatai megfejtésére, majd a Perzsiában található feliratok felkutatására. Első eredmény a feliratok háromnyelvűségének megállapítása volt. Ez *Tychsen Gellért* (1798) és *Mündter Frigyes* (1802) érdeme. Az előbbi már a szóelválasztót is felismerte. Az ó-perzsa nyelvű feliratok minden szavát ugyanis ferde ék választja el egymástól. *Mündter* pedig már Hakhámanisijáktól származottnak tartja a feliratokat. Nagyobb sikerrel foglalkozott megfejtésükkel *Grotefend György Frigyes* göttingai tanár, ki feltételezte, hogy a három nyelv és írás közül az első perzsa, s már 1802-ben 11 jegyet, köztük a *király* ideogrammot, majd 1815-ben újabb két jegyet állapított meg. Megállapításai közül csak a *király* ideogramm és az *a*, *u* jegy egészen helyes, amennyiben az írás szótagjellegét nem ismerte, s így a *ku* jegyet *k*-nak, a *kha*-t *kh*-nak, a *ta*-t *t*-nek stb. olvasta. Egészen helyesen állapított meg 13 jegyet 1836-ban *Lassen Keresztély* («Die altpersischen Keilinschriften von Persepolis», Bonn), majd 1844-ben a fordításomban *thra*-nak, *Weissbach*-tól *ša*-nak átírt jegyet.² Nagy jegyfejtő még *Rawlinson Henrik*, ki elődei kutatásai eredményeinek ismerete nélkül fogott a feliratok tanulmányozásába. Leg-

¹ Carsten Niebuhr a feliratok háromféle írását ismeri fel és színtén megállapítja, hogy balról-jobbra kell olvasni őket.

² f-, sz-féle hang.

értékesebb műve a *Norris* és *Schmith G.* közreműködésével készült *The cuneiform inscriptions of Western Asia* négy kötet, 1861—70. Igazi jegyfejtő éve az 1846-ik év, amennyiben ekkor 11 jegyet fejtett meg, köztük 8-at *Hincks Eduard*dal, az asszír írás szótagjellegének megállapítójával. Meg kell még említenünk *Oppert Gyulát*, ki az ékiratok nyelvének megállapításával és az ékírás rendszerének felállításával szerzett érdemeket, s ha el nem hallgatjuk *Saint Martin, Jacquet, Holtzmann, Rask, Burnouf, Talbot* nevét, még korántsem adtuk teljes névsorát azoknak a tudósoknak, kik lankadatlan türelemmel betűzgették ki és fejtették meg a feliratokat, s vele azonfelül, hogy a keleti népek politikai történetének és a nyelvtudománynak óriási szolgálatot tettek, egy új, ma már igen nagyra fejlődött tudománynak, az asszirológiának alapját vetették meg.

*Dárajavaus*nak és utódainak ó-perzsa feliratai két elemből: vízszintes és ferde ékből ($\hat{\neg}$, \neg) és könyökhorgból ($\langle \rangle$) álló ékjegyekkel vannak írva. Minden jegy szótagot jelent (pl. $\neg \neg$ -ka), de három jegy szókezdő magánhangzó (a, i, u) jelölésére szolgál. Négy jegyfogalmat jelöl (ideogramma). Ez az írás *Weissbach*nak igen meggyőző érvekkel támogatott feltevése szerint az új szuzai vagy elamita írásnak először *Dárajavaus* királytól használt egyszerűsített alakja.

II.

*Dárajavaus*nak Behisztánban, Perzepoliszban, a Naks-i-Rusztem sziklán, Szuzában, az Elvend hegyen, a szuezi földszoros különböző helyein és Mahunban kerültek napvilágra írott emlékei. A hosszabbak sziklafalakra, a kisebbek épületek falára, ablakaira, ajtófélfáira, oszlopokra, kőgúlákra, emléktáblákra, agyagtáblákra, agyaghengerekre, pecsétnyomókra és súlyokra vannak vésve.

Rawlinson fedezte fel *Dárajavaus* legnagyobb és legértékesebb feliratát, a *behisztánit*. Kermansahtól, az egyik kurdisztáni kormányzóság fővárosától néhány kilométerre északkeletre Behisztán falu mellett, hol az ősi országot ve-

zetett Bábirusból [Babilon] Mada [Media] belsejébe, a síkság felett csaknem 200 méter, megközelíthetetlennek látszó magasságban, egy meredek sziklafalba vésett fülkében található ez a felirat és egy dombormű keretével és magyarázatával szolgál. A dombormű baloldalán egy ij- és egy lándzshordó kíséretében *Dárajavaus* király áll elől térdig, hátul bokáig érő ruhában. Balkezében íjat tart, jobbkezét fel emeli, jobblábával pedig az előtte fekvő ellenségére, *Gaumátára* tapos, ki könyörögve mindkét kezét feléje nyújtja. A fekvő alak mögött nemzeti viseletében kilenc hátrakötött kezű fogoly, kilenc lázadó vezér közeledik, kik egy hosszú, nyakukra hurokolt kötéllal össze vannak egymással kötve. A foglyok feje földetlen, csak az utolsóén, Skunkhaén van hegyes fővege. Felettük a hosszúhajú és szakállú *Ahuramazdá* isten alakja lebeg sas- vagy karvalyszárnyakkal ellátott gyűrűben és balkezében gyűrűt tart, jobbával pedig a királynak integet. Az egész dombormű, valamint az egyes alakok felett és alatt egy nagy és tizenegy kis feliratot találunk. A feliratokat *Rawlinson* másolta és mintázta le 1836—47-ben, majd *Jackson* 1903-ban, végül *King* és *Thompson* 1904-ben.

A nagy felirat három nyelvű: ó-perzsa, babilonai és elamita.

Az ó-perzsa szöveg a dombormű alatt van és öt hasábon 76 szakaszból, 414 sorból áll.¹ Először négy hasáb, azaz 70 szakasz készült, az ötödik, mely igen rossz állapotban van, későbbi toldalék. Az elamita szöveg négy hasábos. Három hasáb (260 sor, 69 szakasz) az ó-perzsa szövegtől balra, egy (10 sor, az ó-perzsa szöveg 70-ik szakaszának felelve meg) a dombormű felett található. A babilonai szöveg, 112 erősen megrongált sor, az elamita felett van és az ó-perzsa szöveg első 69 szakaszának fordítása. A feliratnak először az ó-perzsa szövegét írták meg, aztán ezt igen csekély, itt-ott egy-egy szóra terjedő eltéréssel lefordították elamita és babilonai nyelvre. A később betoldott ötödik ha-

¹ A fordítás római számai az ó-perzsa szövegű hasábokat jelzik.

sáb lefordítását elmulasztották, valamint a negyedik hasáb utolsó szakaszát is csak elamita nyelven adták vissza.

E feliratnak, mint valamennyi Hakhámanisija [Achæmenida] feliratnak, rendkívül egyszerű és tömör a stílusa. Nincs benne sehol dagályosság, sehol szóvirág, de még csak az előadás ékesítését szolgáló szókép vagy alakzat sincs. Bőbeszédűbb csak ott lesz, némi lendületet csak akkor vesz az előadása, mikor kormányzási elvekről szól, óv a hazugságtól, áldást mond a királyi művek védőire, átkot elpusztítóira. Jellemző sajátsága a gyakori ismétlés, az egyes szakaszoknak ugyanazzal a bevezető mondattal való kezdődése («Mondja Dárajavaus király»), a folytonos hivatkozás *Ahura-mazdára*, kinek kegyelméből lett király s győzte le ellenségeit *Dárajavaus*. De ha előadása nem is színes, száraznak sem mondható s a király ezekben az egyszerű stílusú feliratokban rendkívül eleven és egységes képben állítja szemünk elé a lázadók ellen viselt hadjáratait.

A *behisztáni* felirat tárgya *Dárajavaus* király uralkodásának története a szakák [skythák] ellen viselt hadjáratig. Hogy az olvasó a feliratokban év megnevezése nélkül egymásután következő, de valójában részben egyidőben végbe ment hadjáratokról világos képet nyerjen, bizonyára nem végezek felesleges munkát, ha a hadjáratokat a feliratok alapján röviden összefoglalom és az előforduló földrajzi nevekről rövid tájékoztatást adok.

A perzsa eredetére, őseire és győzelmeire büszke *Dárajavaus* a *Hakhámanisija* [Achæmenida] családból származott. A család ősatya *Hakhámanis* [Achæmenes] perzsa fejedelem volt a méd uralom alatt. Fia és utóda *Csispis* vagy *Csaïspis* [Teispes] halála után két ág, két fiú: *I. Kúrus* [Kyros] és *Arijáramna* [Ariaramnes] között oszlik meg az uralkodás. *I. Kúrus* utódai sorjában 1. *I. Kanbúdsija* [Kambyses], 2. *II. Kúrus* és 3. *II. Kanbúdsija, Arijáramnái Arsáma* [Arsames] és ennek halála után *I. Dárajavaus*, *Vistászpa* fia.¹ Firól-fira száll tehát a trón, csak *Arsámát*

¹ V. ö. Klio VIII. 493—496. lapjain Lehmann-Haupt cikkét: Darius und der Achämeniden Stammbaum.

követi unokája a trónon, sőt ő nem jött közvetlenül *Arsáma* után, csak miután a bitorló *Gaumátát*¹ sikerült legyőznie. Gaumáta uralkodásáról és trónrajutása előzményeiről már némileg tájékoztatnak a behisztáni feliratok: *Kanbúdsija* [Kambyzes] közvetlenül egyiptomi hadjárata előtt megölette édes fitestvérét, *Bardiját* [Smerdis, Ktesiasnál Tanyoxarces, Xenophonnál Tanaoxares].² Azt a körülményt, hogy a nagy szeretetben álló *Bardija* halála titokban maradt, *Kandbúdsija* Mudrájában [Egyiptom] léte alatt kihasználta *Gaumáta* mágus és elhitetvén a néppel, hogy ő *Bardija*, 522 március 11-én (a felirat szerint *Vijakhna*³ hó 14. elteltékor) kibontotta a felkelés lobogóját Paisijáuvádá tartományban [Weissbach Pisijáuvádának olvassa, talán Pasargadæ, Perzsiának Karmania felé eső keleti része, hol a pasargadák laktak, kikhez Herodotes I. 125 szerint a Hakhámanisija-család is tartozott], az Arakadris hegyen. A lázadás sikerült, a nép nagy része hozzápártolt, úgy hogy már 522 április 2-án, talán helyesebben juliushban [afelirat szerint Garmapada hónap 9 napja volt elteltében] trónra ült. *Kanbúdsija* önkezelével vetett véget életének.⁴ *Kanbúdsija* halála után a nép rendkívül félt Gaumátától zsarnoksága miatt, senki sem mert kísérletet tenni, hogy a királyságtól megfossa, mindaddig, míg *Dárajavaus* a törzsfők segítségével fegyvert nem fogott ellene.

¹ Gaumáta nevét mindenütt csak ó-perzsa nyelven adom, mert a Pompeius Trogusnál levő Gometes név nem ment át a köztudatba.

² V. ö. Herodotos III. 30.

³ Weissbach szerint az ó-perzsa hónapok rendje a következő: 1. *Garmapada* (április), 2. *Thüraváhara*, 3. *Tháigarcsis*. 4—6 közül az egyik *Adukanaisa* (Tolman szerint Adukanisa). 7. *Bágapadja*. 8. Ó-perzsa neve nincs meg, elam. *Markazanas*. 9. *Áthrijádija*. 10. *Anámaka*. 11. — — 12. *Vijakhna*. Ezt *Prašek* is elfogadja legújabbban, pedig nála Klio I. 26. stb. alatt még más a sorrend. Különbözik ettől az *Oppert*, *Justi* és *Tolmantól* megállapított sorrend. *Tolman* feltevéséhez, hogy Garmapada nem az első, hanem a negyedik hónap, *Ogden* csatlakozott. L. 59. lap. A történeti események *Tolman* e feltevését látszanak igazolni. *Ogden* továbbá az *Adukanaisa* hónapot a babiloniai I. vagy 11. hónappal tartja azonosnak. L. 58. lap.

⁴ V. ö. Her. III. 61—79.

Neki sikerült a bitorlót 522 szeptember 29-én (a felirat szerint Bágajádis hó 10 napja volt elteltében) levernie és Mada [Media] Niszája nevű vidékén egy Szikajauvatis nevű erődben legelőkelőbb híveivel megölte.¹ *Gaumáta* halála után ült trónra *Dárajavaus*, ki a Hakhámanisija-család másik ágának kihalta után házasságaival biztosította magának a jogot az egész királyságra. Uralkodása első évei éppen nem voltak nyugodtak, nagy harcokat kellett vívnia, mert a hatalmas birodalomban egyik lázadás a másikat követte. Alig győzte le *Gaumátát*, már két tartomány, Uvadsa [Susiana] és Bábirus [Babilonia] akarta magát függetleníteni tőle. Az előbbiben *Athrina*, az utóbbiban *Nabukudracsara* [Nebukadrezar] neve alatt *Nadintabaira* [Nidintu-Bél] kiáltotta, ki magát királynak. *Athrina* lázadását hadnagyai könnyű szerrel vérbefojtották, *Nadintabairáét* azonban magának *Dárajavaus*nak is csak hosszantartó harc után sikerült elnyomnia. Mádából indulva Bábirus ellen a Tigra [Tigris] folyónál talált ellenállásra. *Dárajavaus* azonban börtömlőkön átszállította hadseregét a folyón és részben tévére, részben lóra ültetett katonaságával 522 december 13-án [Áthrijádija hónap 26. napja elteltekor] megfutamította ellenségeit. A menekülők az Uphrátu [Euphrates] felé vették útjukat, annak partján Zázána város mellett 522 december 18-án [Anámaka hó 2 napja telt el] újabb ütközetbe bocsátkoztak, de a király katonái a folyóba szorították őket. *Nadintabairának* néhány lovasával sikerült tovább menekülnie, de sorsát nem kerülhette el: *Dárajavaus* kezébe került és életével fizetett nagyravágásáért, miután hosszas ostrom után a főváros, Bábirus is elesett.²

Még ki sem pihenhetette a király fáradalmait, már újabb lázadások veszélyeztették trónját. Uvadsát [Susiana] ismét

¹ V. ö. Her. III. 61—79.

² Bábirus ostromáról *Herodotos* tévesen aзи állítja, hogy Samos elfoglalása után történt, *Ktesias* pedig Khsajársá [Xerxes] idejére teszi a lázadást. *Prašek* «Dareios» I. c. tanulmánya szerint (Der Alte Orient XIV. 4.) nyolc hónapig tartott Bábirus ostroma.

felláztatotta a perzsa *Martija*, de *Dárajavaus* közeledésének hírére a nép elfordult tőle, elfogta és megölte.

Mádában [Media], az egykor oly hatalmas tartományban, mely Athurától [Asszíria] és Arminától [Örményország, gör.-lat. Armenia] keletre, Uvadsától és Párszától [Perzsia] északra a Káspi-tengerig terjedt, *Phravartis*¹ [Phraortes] kiáltatta ki magát királynak. Ez a lázadás nagy veszedelemmel fenyegetett, mert elterjedt Mádától nyugat felé Athurában, és Arminában, kelet felé Mada közvetlen szomszédságában, Parthavában [Parthia, az északi és déli sivatag közt], tőle keletre Margusban [Margiana, ma Merv], ebben a Margus [m. Murghab] folyó partján levő oázisban, sőt magában Párszában is. A legerősebb ellenség, *Phravartis* ellen *Vidarna* perzsa törzsfő vonult. A lázadó hadsereggel közvetlenül a méd határszélén, Márus városa mellett bocsátkozott ütközetbe 521 január 12-én [Anámaka hó 27 napja volt ekkor], de kevés eredménnyel, mert az ütközet után Kanpadába vonult, hogy ott várja be *Dárajavaus* királyt. A király ekkor az Arminában [Örményország] összegyűlt lázadók ellen az örmény *Dádarsist* küldte, ki háromszor támadta meg a felkelőket, először Zuzzánál, egy arminai kis falunál 521 május 21-én [Thúraváhara hó 8 napja eltelt], azután 10 napra rá Tigra erődnél [Thúraváhara hó 18 napja eltelt], végül 521 június 21-én [Tháigarcis hó 9 napja eltelt] Ujamá² erődnél, de döntően nem tudta megverni ellenségeit. *Dárajavaus* a Dádarsis-féle támadással egyidőben a lázadók ellen vonuló másik hadsereg élére *Vaumiszát* állította, kinek először 522 december 31-én (?) [Anámaka hó 15 napja eltelt] Athurában [Asszíria], Izará [a szó első és utolsó jegye van csak meg az ó-perzsában, de meg van az elamitában Izzila; Weissbach Izalának olvassa] vidékén, azután 521 június 12-én [Thúraváhara hó végén] az arminai Autijára vidékén

¹ Tolman, Prašek stb. Fravartisnak írja, de a görög megfelelője «Phraortes» (ph-val s nem f-fel ejtve) ezt az írást és ejtést igazolja.

² A szónak csak az első és utolsó tagja van meg az ó-perzsa feliratban, de kiegészíthető az elamitából, hol «uijama».

sikerült győzelmet aratnia.¹ De e győzelmek nem semmisítették meg egészen a lázadó erejét, ezért *Dárajavaus* most már maga indult ellene Mádába és 521 nyarának végén [Adukanisa hó 25 napja elteltekor,² Prašek szerint 519-ben] Kundurus város mellett döntően megverte *Phravartist*, ki kelet felé próbált menekülni, de üldözői Ragá idéken elfogták és a király elé vezették. *Dárajavaus* rendkívül kegyetlen büntetésben részesítette: orrát, fülét, nyelvét levágatta, szemét kitolatta, s miután így megcsonkítva, hosszabb ideig kapujához láncolva mutogatta alattvalóinak, Hagmatánában [Ekbatana, ma Hamadán], Mádá fővárosában keresztre feszítette.

Mádá [Media] meghódolt, de nem állt helyre még a nyugalom a két szomszéd tartományban, Parthavában [Parthia] s tőle északra a Káspi-tenger partjáig húzódó Varkánában [Hyrkania], melyek szintén alattvalói hódolattal adóztak *Phravartis*nak. Itt a felkelőket *Vistászpa*, Parthava helytartója, *Dárajavaus* édes atyja egy február ötödikén [Vijakhna hó 23 napja elteltekor, 521-ben], Vispauzátis parthavai város mellett megverte, de a lázadók mindaddig fenn tudták magukat tartani, míg a *Phravartis* hadainak megsemmisülése után felszabadult perzsa haderő Parthavába nem érkezett. Ezzel aztán döntő csapást mért rájuk *Vistászpa*

¹ Prašek bizonyára tévesen 520 dec. 31-ére és 519 jún. 12-re teszi a két ütközetet. Sokkal valószínűbbek Weissbach fent közölt dátumai. Weissbach szerint tehát a *Dádarsis* és *Vaumisza*-féle támadás egyidőben történt, Prašek szerint pedig *Dádarsis* sikertelen próbálkozásai után bízta *Dárajavaus* *Vaumiszára* a hadjárat vezetését. Weissbach feltevéseit igazolja az 56. és 59. §.: «tettem ezt egy és ugyanazon évben», tehát uralkodása első évében.

² *Ogden* (L. 59. lap) az ütközet idejét korábbi időre teszi és azért az *Adukanaisa* hónapot a babilóniai első (április) vagy tizenegyedik hónappal egyezteti. Véleményem szerint erre az egyeztetésre szükség nincs, mivel az ütközet történhetett 521 nyarán, s semmi sem igazolja, hogy — mint *Ogden* felteszi — az arminai hadjárat vége előtt folyt le. Sőt ez lévén a döntő ütközet, csak az arminai után következhetett. *Garmapada* hónapnak a negyedik bab. hónappal egyeztetését (L. 55. lap) azonban helyesnek találom.

Partigrabaná város mellett Weissbach szerint 520 április 3-án, Garmapada hó 1 napja eltelték.¹

Az a nagy tekintély, melyet *Phravartis*nak Mádában szerzett, hogy *Uvakhstra* [Kyaxares], a méd hatalom alapítója utódának adta ki magát, Mádától keletre, voltaképen Máda keleti részében, Aszagartában [Sagartia] felbátorította még 521-ben *Csithrantakhmát*, hogy hasonló címen ragadja magához a hatalmat. Lázadását azonban *Takhmaszpáda* hamarosan elnyomta és rövid dicsőségéért éppen olyan kinokkal és halállal fizetett meg Arbairában [Arbela], Athurában [Asszíria], mint *Phravartis* bizonyára jóval későbbben Hagmatánában.

Margusban [Margiana] *Phráda*² állt a lázadók élére. Őt *Dádarsis* — nem ugyanaz, aki *Phravartis* ellen harcolt Arminában [Örményország] — az Oxus középső folyásának völgyében fekvő Bákhtis [Baktria] helytartója verte le egy december 28-án [Athrijádija hó 23. eltelték]. Weissbach szerint az ütközet éve 521.

A perzsák lázadása Pársza Jautijá nevű vidékéről, Táravá városából indult ki, hol egy második ál Bardija [Smerdis] lépett fel *Vahjazdáta* személyében, ki éppen úgy, mint annak idején *Gaumáta*, a maga pártjára vonta a nép tekintélyes részét. *Dárajavaus* egy perzsa embert, *Artavardiját* küldte ellene. *Vahjazdáta* Pársza Rakhá nevű városa mellett Weissbach szerint 521 május 25-én [Thúravahára hó 12 napja eltelték] vereséget szenvedett, de sikerült elmenekülnie és Paisijáuvádában [Pasargadae? l. előbb] újabb hadsereget toboroznia. Ezzel az új hadsereggel Weissbach szerint a követ-

¹ A dátum ellenkezik azzal, hogy Dárajavaus állítása szerint uralkodása első évében győzte le a lázadókat. *Ogden C. J.* «Notes on the chronology of the Behistan Inscription of king Darius» c. értekezésében rámutat erre az ellentétre, s a lázadás elnyomását 521 nyarára teszi. Ezzel is igazolva látja azt, hogy a *Garmapada* hónap, melyet Weissbach a bab. *Nisannu*-val egyeztet, mint *Tolman* aranaeusi papirosokból igyekezett kimutatni, nem *Nisannu*-nak, hanem a babilóniaiak negyedik hónapjának, a *Duzu*-nak felel meg.

² Tolman és mások Frádának írják. L. a *Phravartishoz* adott jegyzetet.

kező év április 7-én, bizonyára helyesebben 521 júliusában [Garmapada hó 5. elteltekor] ismét ütközetbe bocsátkozott Parga hegyénél, de most már oly szerencsétlenül, hogy maga is fogságba esett. *Dárajavaus* Pársza Uvádaicsaja nevű városában keresztre feszítette (Weissbach szerint «karóba huzatta»).

Vahjazdáta legyőzése azért mehetett ilyen könnyen, mert azt a hibát követte el, hogy a lázadó hadseregnek csak egy részét tartotta magánál, másik részét Harauvatisba Arachosia], a perzsa birodalom legdélekeletibb tartományába [Indiába még akkor nem vonultak be a perzsák!] küldötte a *Dárajavaushoz* hű helytartó, *Vivána* megtámadására. Az ellenséges hadak kétszer ütköztek össze, először Kápisakánis nevű erődnél január 16-án [Anámaka hó 13. elteltekor], másodszor Gandumava vagy Gandutava [a szöveg hibás lévén, kétes] vidékén március 10-én [Vijakhna hó 7. elteltekor]. Az év Weissbach szerint 520, de a fentebbiek szerint 521-re kell tennünk. Az ütközetek a lázadók vereségével végződtek. A második ütközet után a lázadó hadsereg vezére, kit a feliratok nem neveznek meg, Harauvatis Arsádá nevű erődje felé menekült, de foglyul esett és legelőkelőbb követőivel együtt halálbüntetésben részesült.

A behisztáni nagy felirat 49.—50. szakasza Bábirus [Babilonia] népének még egy lázadásáról tudósít, melynek élén egy *Arkha*, Weissbach szerint *Arakha*¹ nevű örmény ember állt, ki éppen úgy, mint az első felkeléskor *Nadintabaira* [Nidintu-Bel], *Nabukudracsara* [Nebukadrezar] neve alatt ragadta magához a hatalmat. Felkelését *Vindapharná* [Intaphernes] fojtotta el. *Arkha* fogságba esett, megkötözve *Dárajavaus* elé vezették, s november 27-én [Markazanas hó 22. elteltekor] Bábirusban keresztfán fejezte be életét. E második bábirusi felkelés ideje kétes. Weissbach 521-re teszi, Prašek pedig ezt azonosítja a Herodotos III. 150—160. szakaszában Samos elfoglalása után elbeszélt ostrommal. A felirat 49. szakaszában azt mondja *Dárajavaus*, hogy míg Párszában és Mádában volt, tört ki a bábirusi

¹ Szótagírás lévén, meg nem állapítható.

lázadás. Ha Mádában létén a *Phravartis* ellen vonulását értjük, s minden valószínűség szerint azt is kell értenünk, Weissbachhal 521-re tehetjük a második bábirusi felkelés idejét.

A nagy felirat 21. szakasza, melyben a király a hatalma ellen fellázadó tartományokat sorolja fel, még Mudrájáról [Egyiptom], Thatagusról [Sattagydia] és Szakáról [Skythia] tesz említést. A lázadások lefolyásáról, vezetőiről azonban sehol sincs szó. Mudrájában ugyan — mint más forrásból tudjuk — tört ki némi elégedetlenség, de jóval később. Az általános felkelés idején semleges maradt, de a király bizonyára segítséget várt a satrapájától, s minthogy ezt nem kapta meg, lázadónak tekintette és megbélyegezte feliratán. A thatagusiak és a szakák, még pedig a belső irániak, szintén elégedetlenkedtek. De erről is hallgat a felirat. A később odatoldott ötödik hasáb 74. szakaszának adatai nem a lázadók megfékezésére, hanem a közismert szaka [skytha] hadjáratra vonatkoznak és más forrásokból merített ismereteinket csak egy vezér, *Skunkha* nevével egészítik ki. *Dárajavaus* a dombormű egyes alakjaihoz csatolt kis feliratokon maga sem mondja lázadónak.

A felsorolt lázadásokon kívül még egyről ad hírt a nagy felirat (V. hasáb, 71.), Uvadsának [Susiana] *Gaubruvától* elfojtott harmadik zendüléséről, mely Tolman kiegészítése szerint *Dárajavaus* uralkodásának harmadik, Weissbaché szerint negyedik és ötödik évében történt. A lázadás vezérének nevét is meg akarta örökíteni a király, de a név eleje az idők folyamán eltörlődött s ki sem egészíthető. Prašek szerint *Atamita* volt a neve, Tolman és Weissbach a kibetűzhető részt ... *mamaitán*ak olvassa, de lehet ... *ma-mita* is.

Ezek szerint mire *Dárajavaus* trónraléptének ötödik évfordulója elkövetkezett, vagy legalább is még uralkodása ötödik éve folyamán a *Phravartis* felkelésével igen komoly fordulatot vett és a birodalomszerte kiütött lázadások utolsója is el volt nyomva. Most már a király a belső rend tökéletes helyreállításához és uralma megszilárdítását biztosító intézmények felállításához foghatott. Kiváló szervezőképességét

mutatja a birodalomnak kormányzási területekre, satrapiákra való felosztása. (A feliratok csak tartományokról: «dahjáus» szólnak, a satrapiát nem ismerik. Ha Tolman helyesen egészítette ki a *II. Artakhsath^r*ától [Artaxerxes] származó hamadani feliratot, akkor megvolt a «khsath^ra», új-perzsa «sahr» = «ország, királyság» szó, mely megfelel a szanszkrit «ksatrá»-nak, s ebből «khsath^rapává» = «a királyság, ország ura».) A történelem 31 satrapiát ismer, ebből kezdetben, mikor a behisztáni felirat készült, csak 23 volt, de a legtöbbet felsoroló naks-i-rusztámi is csak 28-ról — ezek között is 4 törzsnév — emlékezik meg.¹ A 23 satrapia területe — mely nyugat-keleti irányban Egyiptom nyugati határszélétől, a Földközi- és Égei-tengertől India nyugati határszéléig, dél-északi irányban Arábia pusztaságától, a Perzsa- és Oman-öböltől a Fekete-tengerig, Kaukázusig, a Káspi-tengerig és tőle keletre fekvő vidékekig terjedt — örökseggéppen szállt *Dárajavaus* királyra. A behisztáni felirat 6. szakasza szerint ez a 23 satrapia, illetőleg tartomány a következő: 1. Pársza (Perzsia, hol a birodalom fővárosa. Perzepolisz épült, egész déli oldalával a Perzsa-öböllel határos). 2. Uvadsa [Susiana, Perzsia nyugati szomszédja. Szuza székhellyel, mely a perzsa királyoknak, köztük *Dárajavaus*nak is igen kedves tartózkodási helyük volt]. 3. Bábirus (Babilonia, Susianától nyugatra, az Euphrat, ó-perzsa Uphrátu és Tigris, ó-perzsa Tigrá közt fekvő síkság déli része). 4. Athurá [Asszíria, Babiloniától északra]. 5. Arabája [Arábia, Babiloniától nyugatra, de Asszíria legdélnyugatibb részével is határos]. 6. Mudrája [Egyiptom, a Vörös-tengertől nyugatra, a Nilus termékeny völgye]. 7. A tengermelléki tartomány [Egyiptomtól északra, azután ahogy a tengerpart fordul nyugatra Lydiáig, de odatartozik Kypros szigete is]. 8. Szparda [Sardes, az Égei-tenger keleti partján, Lydia és Mysia]. 9. Jauná [Ionia, jelenti a perzsák alá vetett görögök, tehát ionok, dórok és aeolok földjét, az Égei-tenger part-

¹ A három feliratból azonban összesen 30 részben satrapia, részben törzs neve állapítható meg.

vonaltat Mysia, Lydia és Kariánál]. 10. Máda [Média, Asszíria és Susiana, valamint Perzsia szomszédja keletre, ill. északra; a Káspi-tengerig terjed, egy darabon a Kaukázussal is határos]. 11. Armina (Armenia, Örményország, az Euphrat, Tigris és Araxes felső folyásánál, Médiától nyugatra]. 12. Katpatuka [Kappadokia, Örményország nyugati szomszédja a Taurus-hegy és a Fekete-tenger között]. 13. Parthava [Parthia, Médiától keletre, az északi és a déli sivatagok között, szorosan összefügg vele a tőle északra fekvő Varkána-Ilyrkania]. 14. Zranka [Drangiana, a mai Szeisztán, Irán fennsík középső részén a Hamun mocsár körül].¹ 15. Haraiwa [Aria, Parthiától keletre, Drangianától északra, Afganisztán északnyugati részében, a mai Herát]. 16. Uvázamija [Chorasmia, tovább keletre az Oxus alsó folyásánál, az Aral-tótól délre, ma Khiva]. 17. Bákhtis [Baktria, az Oxus középső folyásának völgye, Ariától keletre]. 18. Szuguda [Sogdiana, Baktriától északkeletre, az Oxus és Jaxartes között]. 19. Gandára [Baktriától délre, a Kabul völgye]. 20. Szaka [Skythia, Irán belső részében, a Hamun-mocsár környékén, s nem a mai orosz birodalomban. A naks-i-rusztámi felirat, mely már a Boszporuson való átkelés után keletkezett, háromféle szakát [skythát] különböztet meg: 1. hauma megakasztó, értsd a herodotosi amyrgioni, 2. hegyes sisakú. a Káspi- és Aral-tó között, 3. a tengeren, azaz a Boszporuszon és Fekete-tengeren túl lakó szakák]. 21. Thatagus [— Prašeknél «Geschichte der Meder und Perser» tévesen Cataguš —, Sattagydia, szintén Irán belsejében, a Hamun-mocsár környékén]. 22. Harauvatis [Arachosia, a perzsa birodalomnak az Indiába való bevonulás előtt legdélekeletibb tartománya, ma Kandahár]. 23. Maka [Arachosiától nyugatra, az Oman-öbölnél, a mai Mekránban lakó nép neve; v. ö. Herodotos IV. 175. oí Μάκται].

A behisztáni feliratban felsorolt satrapiákhoz a perzopolisziban még Hindus [India, voltaképen csak Hidusnak írva, de megvan a hiányzó «n» az avesztá Hindu- és a

¹ Szeisztán Perzsia, Afganisztán és Beludsisztán határán fekszik.

szanszkrit Szindhuban] és Aszagarta [Sagartia, Kelet-Médiában] csatlakozik, a naksi-i-rusztámi pedig Szkudráról (Thrakia), a tengeren járó (?) ionokról, Jauná Takabaráról [európai görögök, ideszámítva Makedoniát] és négy néptörzsről, névszerint Puntijáról [Afrikában Egyiptomban?], Kusijáról [Nubiában, Egyiptom déli szomszédságában], Macsijáról [Lybiában, Egyiptomtól nyugatra, talán a Herodotosnál IV. 191-ben szereplő *Μαίης*] és Karkáról¹ [Kolchis, Halévy tévesen a kilikiabeliekkel egyeztetni] emlékezik meg.

III.

A behisztáni nagy felirat szövege:²

Az első öt szakaszból álló bevezetés a király nevét és családfáját foglalja magában.

I. 1. Én Dárajavaus [Darius], a nagy király, királyok királya, király Párszában [Perzsia], királya a tartományoknak. Vistásza [Hystaspes] fia, Arsama [Arsames] unokája, a Hakhámanisija [Achæmenida].

2. Mondja Dárajavaus király: Az atyám Vistásza, Vistásza atyja Arsama, Arsama atyja Arijáramna [Ariaramnes]. Arijáramna atyja Csispis [vagy Csaispis, Teispes], Csispis atyja Hakhámanis [Achæmenes].³

3. Mondja Dárajavaus király: Ezért neveznek bennünket Hakhámanisijáknak; régi idő óta vagyunk előkelők; régóta király a családunk.

4. Mondja Dárajavaus király: Nyolcan voltak ezelőtt királyok a családomból; én a kilencedik;⁴ kilencen va-

¹ Puntijá, Kusijá, Macsijá és Karká éppen úgy többes nominativusban levő népnév, mint a ói *Μάσαι* vagy *Μαίης*.

² A fordítás *Tolman Herbert Cushing* ó-perzsa szövege után készült. A csak babiloni vagy csak elamita nyelvű szövegeket *Weissbach F. H.* három nyelvű szöveges kiadásából fordítottam. Ha a három szöveg között lényegtelen, inkább csak stíláriis különbség van, ezt nem tartottam szükségesnek, hogy megjegyezzem.

³ Ez a családfa igazolja Lehmann—Hauptnak a II.-ban említett megállapításait.

⁴ T. i. vagyok. Az első személyű állítmány, mint mindjárt legelőjén is [«Én Dárajavaus»] gyakran elmarad.

gyunk két sorban királyok. [Weissbach szerint, s ma ez az elfogadottabb; Tolman szerint: «régmult idők óta vagyunk királyok».]

5. Mondja Dárajavaus király: Ahuramazdá kegyelméből vagyok király; Ahuramazda adományozta nekem a királyságot.

A 6—9 szakasz *Dárajavaus* tartományainak a felsorolása után a király uralkodási elveit adja elő.

6. Mondja Dárajavaus király: Ezek azok a tartományok, melyek reám szállottak; Ahuramazdá kegyelméből lettem a királyuk; Pársza [Perzsia], Uvadsa [Susiana], Bábirus [Babilonia], Athurá [Asszíria], Arabája [Arabia], Mudrája [Egyiptom], a tengeri népek, Szpada [Sardes], Jauná [Ionía], Máda [Média], Armina [Armenia], Katpatuka [Kappadokia], Parthava [Parthia], Zranka [Drangiana], Haraiva [Aria], Uvárazmija [Chorasmia], Bákhtiris [Baktria], Szuguda [Sogdiana], Gandára, Szaka [Skythia], Thatagus [Sattagydia], Harauvatis [Arachosia], Maka, összesen 23 tartomány.

7. Mondja Dárajavaus király: Ezek azok a tartományok, melyek reám szállottak; Ahuramazdá kegyelméből lettek az alattvalóim; adót fizettek nekem; amit mondtam nekik éjjel vagy nappal, teljesítették.

8. Mondja Dárajavaus király: Ezekben a tartományokban azt az embert, aki körültekintő volt, nagyon megbecsültem, aki ellenséges volt, szigorúan megbüntettem; ezek a tartományok Ahuramazdá kegyelméből tiszteletben tartották a törvényeimet; amint parancsoltam nekik, úgy cselekedtek.

9. Mondja Dárajavaus király: Ahuramazdá ajándékozta nekem ezt a királyságot; Ahuramazdá segítséget nyújtott nekem, míg elfoglaltam ezt a királyságot; Ahuramazdá kegyelméből tartom birtokomban ezt a királyságot.

A 10. szakasztól az 51-ikig uralkodása történetét mondja el *Dárajavaus* Bábirus második zendüléséig.

10. Mondja Dárajavaus király: Ezt tettem azután, hogy király lettem; Kúrus [Kyros] fia, név szerint Kanbúdsija [Kambyses] a mi családunkból való volt; ő király volt itt; ennek a Kanbúdsijának volt egy Bardija [Smerdis] nevű fítestvére, ki vele egy atyától és egy anyától származott;

azután Kanbúdsija ezt a Bardiját megölte; mikor Kanbúdsija Bardiját megölte, a népnek nem volt tudomása Bardija megöletéséről; azután Kanbúdsija Mudrájába [Egyiptom] menetelt; azután hogy Mudrajába ment Kanbúdsija, a nép ellenséges lett; azután a hazugság nagyon elterjedt a tartományban, mint Párszában [Perzsia], mind Mádában [Média] és más tartományokban.

11. Mondja Dárajavaus király: Azután volt egy ember, egy mágus, név szerint Gaumáta; ez Paisijáuvádából fellázadt; van egy Arakadris nevű hegy,¹ mikor innen fellázadt, Vijakhna hónap 14 napja volt eltelőben;² ő a népnek így hazudott: «En Bardija [Smerdis] vagyok, Kanbúdsija [Kambyzes] testvére; azután az egész nép fellázadt Kanbúdsija ellen és Gaumátához pártoltak Pársza [Perzsia], Mada [Média] és más tartományok; ő az uralmat magához ragadta; Garmapada hónap 9 napja volt eltelőben,³ akkor az uralmat magához ragadta; azután Kanbúdsija önkezeitől halt meg.

12. Mondja Dárajavaus király: Ez a királyság, melytől Gaumáta, a mágus, megfosztotta Kanbúdsiját, ez a királyság régóta a mi családunké volt; akkor Gaumáta, a mágus, megfosztotta Kanbúdsiját Párszától, Mádától és más tartományoktól; ő eltulajdonította és magáévá tette az uralmat; ő király lett.

13. Mondja Dárajavaus király: Nem volt ember, sem perzsa, sem méd, sem családunkbeli, aki ezt a Gaumátát, a mágust, megfosztotta volna a királyságtól; a nép félt tőle zsarnoksága miatt, hogy kiirtaná a tömeget, amely azelőtt ismerte Bardiját; e miatt lemészárolná a népet, «hogy fel ne ismerjenek, hogy nem vagyok Bardija, Kúrus fia»; nem mert mondani senki semmit Gaumátáról, a mágusról, míg meg nem érkeztem; azután Ahuramazdához könyörögtem, Ahuramazdá segítséget nyújtott nekem; Bágajadis hónap 10

¹ Értsd Paisijáuvádából [Pasargadæ?], egy Arakadris nevű hegyről.

² Weissbach szerint 522 március 11.

³ Weissbach szerint 522 április 2, de talán helyesebben júliusban.

napja volt eltelőben,¹ akkor egynéhány emberrel megöltem Gaumátát, a mágust, s azokat, akik neki legelőkelőbb követői voltak; van egy Szikayauvatis nevű erőd; van egy Niszája nevű vidék Mádában;² ott megöltem őt; elvettem tőle a királyságot; Ahuramazdá kegyelméből király lettem; Ahuramazdá adományozta nekem a királyságot.

14. Mondja Dárajavaus király: Az uralmat, melyet a családom elfoglalt, helyreállítottam; visszahelyeztem szilárd alapjára; amilyen régen volt, olyanná tettem; a templomokat, melyeket Gaumáta mágus lerombolt, felépítettem; visszaállítottam a nép jövedelmeit (?), a személyestulajdonokat, jószágokat (?), a királyi székhelyeket,³ melyeket Gaumáta, a mágus, elvett tőlük; visszahelyeztem a népet helyére, amint régen volt, Párszát, Mádát és más tartományokat; visszahoztam, amit elragadtak; Ahuramazdá kegyelméből tettem ezt; fáradoztam, míg királyi házunkat vissza nem állítottam régi helyére; amilyen régen volt, olyanná tettem; fáradoztam Ahuramazdá kegyelméből, míg [olyanná tettem, mintha] Gaumáta, a mágus, nem törölte volna el a királyi házunkat.

15. Mondja Dárajavaus király: Ez az, amit tettem, azután hogy király lettem.

16. Mondja Dárajavaus király: Azután, hogy Gaumátát, a mágust, megöltem, volt egy Áthrina nevű ember, Upadaránma fia;⁴ ez fellázadt Uvadsában [Susiana]; a néphez aztán így szólt: «Én király vagyok Uvadsában»; azután Uvadsa népe pártütő lett és ehhez az Áthrinához pártolt; ő király lett Uvadsában; volt egy Nadintabaira [Nidintu-Bél] nevű bábirusbeli ember, Ainaira⁵ fia; ez fellázadt Bábirusban

¹ 522 szeptember 29. Weissbach megállapítása szerint.

² Értsd: Van egy Sz. nevű erőd Máda [Média] N. nevű vidékén.

³ Weissbach szerint: «Visszaadtam a népnek a legelőt, a marhagulyát, a lakásokat, még pedig a házakban». Számos más értelmezése is van. A «királyi székhelyek» (óperzsa *vithbiā*) helyes fordítása mellett bizonyít Hesychios: βίσταξ. ὁ βασιλεὺς παρὰ Πέρσας, tehát az óperzsa *vith*-szó βίσταξ-zal (β = F) egyeztetve királyi ház, királyi székhely.

⁴ Weissbach *Upadarmán*nak olvassa.

⁵ A szó vége az ó-perzsa szövegből hiányzik, bab. Aniri.

[Babilon]; így ámitotta el a népet: «Én Nabukudracsara [Nebukadrezar]¹ vagyok, Nabunaita [Nabonidus, bab. nabú-na'id] fia»; azután az egész bábirusbeli nép elhez a Nadintabairához pártolt; Bábirus fellázadt; ő az uralmat Bábirusban elfoglalta.

17. Mondja Dárajavaus király: Azután Uvadsába küldöttem; Áthrinát megkötözve vezették elém; én őt megöltem.

18. Mondja Dárajavaus király: Azután Bábirusba mentem Nadintabaira ellen, ki Nabukudracsarának nevezte magát; Nadintabaira hadserege a Tigrát [Tigris] tartotta; ott volt felállítva² és közelében volt a hajóhad;³ azután a hadseregemet bőrtömlőkre helyeztem; egy részét a hadseregnek tévére ültettem, más részének lovat hozattam; Ahuramazda segítséget nyújtott nekem; Ahuramazdá kegyelméből átkeltünk a Tigrán; ott Nadintabaira hadseregét teljesen legyőztem; Áthrijádija hónap 26 napja volt eltelőben,⁴ mikor ütközetet vívtunk.

19. Mondja Dárajavaus király: Azután Bábirusba mentem; van egy Zázána nevű város az Uphrátu [Euphrates] mellett; mikor még nem érkeztem Bábirusba, Nadintabaira, aki Nabukudracsarának nevezte magát, odament hadseregével, hogy velem ütközetbe bocsátkozzék; azután ütközetet vívtunk; Ahuramazdá segítséget nyújtott nekem; Ahuramazdá kegyelméből Nadintabaira hadseregét teljesen levertem; az ellenséget a vízbe hánytuk; a víz elragadta őket;⁵ Anámaka hónap 2 napja volt eltelőben,⁶ mikor ütközetet vívtunk.

20. Mondja Dárajavaus király: Azután Nadintabaira ke-

¹ A Nebukadnezar ejtés helytelen, v. ö. az ó-perzsán kívül az elamita Nabkutusur és bab. Nabu-kudurri-usur.

² Értsd «a hadsereg».

³ El.: «Inutiut beul [Nidintu-Bél] hadserege a Tiigra [Tigris] folyónál volt felállítva. Ők elfoglalták a nád sűrűjét». A bab. ugyanígy s folytatása: «A naru diklat [Tigris] folyó tele volt».

⁴ 522 december 13. Weissbach szerint.

⁵ A szövegben egyes szám van, de az értelem többest kíván.

⁶ 522 december 18. Weissbach szerint.

vés lovasával elrepült¹ és Bábirusba ment; azután Bábirusba mentem; Ahuramazdá kegyelméből elfoglaltam Bábirust és elfogtam Nadintabairát; azután megöltem Nadintabairát Bábirusban.

21. Mondja Dárajavaus király: Míg Bábirusban voltam, ezek azok a tartományok, melyek fellázadtak ellenem: Pársza, [Perzsia], Uvadsa [Susiana], Mada [Média], Athurá [Asszíria], Mudrája [Egyiptom], Parthava [Parthia], Margus [Margiana], Thatagus [Sattagydia], Szaka [Skythia].

22. Mondja Dárajavaus király: Volt egy Martija nevű ember, Csincsikhi fia; volt Párszában egy Kuganaká nevű város; ő itt lakott; ő fellázadt Uvadsában [Susiana]; így szólt a néphez: «Én Imanis vagyok, király Uvadsában».

23. Mondja Dárajavaus király: Akkor Uvadsa felé menteltem; azután Uvadsa népe félt tőlem; elfogták Martiját, aki a vezérük volt és megölték.

24. Mondja Dárajavaus király: Egy Phravartis [Phraortes] nevű méd ember fellázadt Mádában; ő így szólt a néphez: «Én Khsathrita vagyok Uvakhstra [Kyaxares] családjából»; azután a méd sereg, mely a királyi palotában volt, fellázadt ellenem és ehhez a Phravartishoz pártolt; ő király lett Mádában.

25. Mondja Dárajavaus király: A perzsa és méd hadsereg, mely mellettem volt, kicsiny volt; azután kiküldtem a hadsereget; egy Vidarna [Hydarnes] nevű perzsa embert, az én alattvalómat tettem a vezérükké; így szóltam hozzájuk: «Menjete, mészároljátok le azt a méd hadsereget, mely nem adózik nekem hódolattal; azután Vidarna elment a hadseregével; van Mádában egy Märus nevű város — mikor Mádába érkezett, ott ütközetet vívott a médekkel; aki a médek között a vezér volt, akkor nem [volt?] ott; Ahuramazda segítséget nyújtott nekem; Ahuramazdá kegyel-

¹ *Hüsing*, ki először értelmezte így, a Zeitschrift für vergl. Sprachforschung (Kuhn) 47. kötetében értelmezését azzal igazolja, hogy az asszír királyok haditudósításaiban gyakran repülnek madarak módjára az ellenségek, s ez a kép elevenen élt a hatodik században is.

méből teljesen leverte hadseregem a lázadó hadsereget; Anámaka hónap 27 napja volt eltelőben,¹ mikor ütközet folyt velük; van egy Kanpada nevű vidék Mádában, ott várt rám a hadseregem, míg Mádába érkeztem.

26. Mondja Dárajavaus király: Egy Dádarsis nevű arminai embert, az én alattvalómat, küldtem Arminába [Armenia]; így szóltam hozzá: «Menj, semmisítsd meg a hadsereget, mely fellázadt s nem adózik nekem hódolattal»; azután Dádarsis elment; mikor Arminába érkezett, akkor a lázadók összegyűltek és Dádarsis ellen mentek, hogy ütközetbe bocsátkozzanak; van egy [Zuzza]² nevű falu Arminában, ott vívtak ütközetet; Ahuramazdá segítséget nyújtott nekem; Ahuramazdá kegyelméből teljesen leverte hadseregem a lázadó hadsereget; Thúraváhara hónap 8 napja volt eltelőben,³ mikor ütközet folyt velük.

27. Mondja Dárajavaus király: Másodszor jöttek össze a lázadók és Dádarsis ellen mentek, hogy ütközetet vívjanak; van egy Tigra nevű erőd Arminában, ott vívtak ütközetet; Ahuramazdá segítséget nyújtott nekem; Ahuramazdá kegyelméből teljesen leverte hadseregem a lázadó hadsereget; Thúraváhara hónap 18 napja volt eltelőben,⁴ mikor ütközet folyt velük.⁵

28. Mondja Dárajavaus király: Harmadszor jöttek össze a lázadók és mentek Dádarsis ellen, hogy ütközetet vívjanak; van egy Ujamá nevű erőd Arminában, ott vívtak ütközetet; Ahuramazdá segítséget nyújtott nekem; Ahuramazdá kegyelméből teljesen leverte hadseregem a lázadó hadsereget; Tháigarcsis hónap 9 napja volt eltelőben,⁶ mikor ütközet folyt velük; Dádarsis addig várt rám Arminában, míg Mádába nem érkeztem.

29. Mondja Dárajavaus király: Azután egy Vaumisza

¹ 521 január 12. Weissbach szerint.

² Elam. Zuzza, az óperzsá-ban hiányzik a szó; bab. zu-ú-zu.

³ 521 május 21. Weissbach szerint.

⁴ 521 május 31. Weissbach szerint.

⁵ Bab. még: «Megöltek közülük 546-ot, élve elfogtak 520-at».

⁶ 521 június 21. Weissbach szerint.

nevű perzsát, az én alattvalómat, küldtem Arminába; így szóltam hozzá: «Menj, mészárolj le a lázadó hadsereget, mely nem adózik nekem tisztelettel»; azután Vaumisza elment; mikor Arminába ért, azután a lázadók összegyűltek és Vaumisza ellen mentek, hogy ütközetbe bocsátkozzanak; van egy I[zar]já¹ nevű vidék Athurában [Asszíria], ott vívtak ütközetet; Ahuramazdá segítséget hozott nekem; Ahuramazdá kegyelméből teljesen leverte hadseregem a lázadó hadsereget; Anámaka hónap 15 napja volt eltelőben,² mikor az ütközet folyt velük.

30. Mondja Dárajavaus király: Másodszor gyűltek össze a lázadók s mentek Vaumisza ellen, hogy ütközetbe bocsátkozzanak; van egy Autijára nevű vidék Arminában, ott vívtak ütközetet; Ahuramazdá segítséget nyújtott nekem; Ahuramazdá kegyelméből teljesen leverte hadseregem a lázadó hadsereget; Thúraváhara hónap végén³ folyt velük az ütközet; azután Vaumisza addig várt rám Arminában, míg Mádába érkeztem.⁴

31. Mondja Dárajavaus király: Azután elmentem Bábirusból; Mádába mentem; van egy Kundurus nevű város Mádában, mikor Mádába érkeztem, oda jött ellenem hadseregével Phravartis [Phraortes], ki királynak nevezte magát Mádában, hogy velem ütközetbe bocsátkozzék; azután ütközetet vívtunk; Ahuramazdá segítséget nyújtott nekem; Ahuramazdá kegyelméből teljesen legyőztem Phravartis hadseregét; Adukanisa hónap 25 napja volt eltelőben,⁵ mikor ütközetet vívtunk.

32. Mondja Dárajavaus király: Azután Phravartis egynehány lovasával elrepült; van egy Ragá nevű vidék Mádában, oda vonult; azután kiküldtem a hadseregemet üldözé-

¹ Az óp. szövegben I. . . ā, elam. izzila; Weissbachnál Izalā.

² 522 december 31. Weissbach szerint. Prašek. szerint 520 dec. 31.

³ 521 június 12. Weissbach szerint, de Prašek szerint 519 jún. 12.

⁴ A bab.-ban még: «Megöltek közülük 2045-öt, élve elfogtak 1558-at».

⁵ 521 nyara végén vagy őszén Weissbach szerint. Prašek feltevése: 519.

sére; Phravartist elfogták és elém vezették; levágattam orrát, fülét és nyelvét, kitolattam szemét; kapumhoz kötözve tartottam; az egész nép látta őt; azután Hagmatánában [Ekbatana] keresztre feszítettem, s azokat az embereket, kik legelőkelőbb követői voltak, Hagmatánában az erődbe börtönöztem.¹

33. Mondja Dárajavaus király: Egy Csith^rantakhma nevű aszagartai ember, ő fellázadt ellenem; így szólt a néphez: «Én király vagyok Aszagartában [Sagartia] Uvakhstra [Kyaxares] családjából»; azután kiküldtem a perzsa és méd hadsereget; egy Takhmaszpáda nevű médet, az én alattvalómat, tettem a vezérükké; így szóltam hozzájuk: «Menjetek, megszároljátok le a lázadó hadsereget, mely nem adózik nekem hódolattal»; azután Takhmaszpáda elment a hadsereggel és megütközött Csith^rantakhmával; Ahuramazdá segítséget nyújtott nekem; Ahuramazdá kegyelméből leverte hadseregem a lázadó hadsereget, elfogta és elém vezette Csith^rantakhmát; azután levágattam orrát, fülét, kitolattam szemeit; kapumhoz kötözve tartottam; az egész nép látta őt; azután keresztre feszítettem Arbairában [Arbela].

34. Mondja Dárajavaus király: Ezt tettem Mádában.

35. Mondja Dárajavaus király: Parthava [Parthia] és Varkána [Hyrkania] fellázadt ellenem és alattvalói hódolattal adózott Phravartisnek; atyám, Vistászpa [Hystaspes], Parthavában volt; a nép elhagyta őt és fellázadt; azután Vistászpa elment azzal a hadsereggel, mely hű volt hozzá; van egy Vispauzáti nevű város Parthavában, ott ütközetet vitt a parthavabeliekkel; Ahuramazdá segítséget nyújtott nekem; Ahuramazdá kegyelméből Vistászpa teljesen leverte a lázadó hadsereget; Vijakhna hónap 22 napja volt elteltben,² mikor ezt az ütközetet vívták.

III. 36. Mondja Dárajavaus király: Azután kiküldtem Ragából Vistászpához a perzsa hadsereget; mikor ez a hadsereg megérkezett Vistászpához, akkor Vistászpa átvette ezt

¹ Weissbach szerint: felakasztattam. Elamita: «Agmadanában levágtam a várban a fejüket, . . . felszúrtam».

² 521 február 5. Weissbach szerint.

a hadsereget és tovább vonult; van egy Patigrabaná nevű város Parthavában, ott ütközetet vitt a lázadókkal; Ahuramazdá segítséget nyújtott nekem; Ahuramazdá kegyelméből teljesen leverte Vistászpa a lázadó hadsereget; Garmapada hónap 1 napja volt eltelőben,¹ akkor folyt velük az ütközet.²

37. Mondja Dárajavaus király: Azután enyém lett a tartomány; ez az, amit tettem Parthavában.

38. Mondja Dárajavaus király: Van egy Margus [Margiana] nevű tartomány; ez fellázadt ellenem; volt egy Phráda³ nevű margusi ember, őt tették vezérükké; azután egy Dádarsis nevű perzsához, az én alattvalómhoz, Bákhtis [Baktria] helytartójához küldtem; így szóltam hozzá: «Menj, verd le a hadsereget, mely nem adózik nekem hódolattal»; azután Dádarsis elment a hadseregével és ütközetet vitt a margusiakkal; Ahuramazdá segítséget nyújtott nekem; Ahuramazdá kegyelméből teljesen leverte hadseregem a lázadó hadsereget; Athrijádija hónap 23 napja volt eltelőben,⁴ akkor folyt velük az ütközet.⁵

39. Mondja Dárajavaus király: Azután enyém lett a tartomány; ez az, amit tettem Bákhtisban.

40. Mondja Dárajavaus király: Volt egy Vahjzdata nevű ember, van egy Tárává nevű város; van egy Jautija nevű vidék Párszában, ott tartózkodott; ő volt a második, aki fellázadt ellenem Párszában; így szólt a néphez: «Én Bardija [Smerdis] vagyok, Kúrus [Kyros] fia»; azután a perzsa nép, mely a királyi udvarban megszegte az alattvalói hűséget, fellázadt ellenem és Vahjzdatahoz pártolt; ő király lett Párszában.

41. Mondja Dárajavaus király: Azután kiküldtem a perzsa és méd hadsereget, mely mellettem volt;⁶ egy Artavardija

¹ 520 április 3. Weissbach szerint. Kétes, talán 521 júliusában.

² A bab.-ban még: «Megöltek közülük 6520-at, élve foglyul esett 4192.

³ Tolman helytelenül Frāda-nak írja át.

⁴ 521 december 28. Weissbach szerint.

⁵ A bab. hozzáfűzi: «Megöltek közülük 5523-at, élve elfogtak 6572-t».

⁶ Elamita: «A kis perzsa hadsereget, amely a palotában nem pártolt el tőlem, és a méd hadsereget, mely mellettem volt».

nevű perzsát, az én alattvalómat tettem vezérükké; a másik perzsa hadsereg velem ment Mádába; azután Artavardija hadseregével Párszába vonult; mikor Párszába ért — van egy Rakhá nevű város Párszában — Vahjazdáta, ki Bardijának mondta magát, oda vonult hadseregével Artavardija ellen, hogy ütközetet vívjon; azután ütközetet vívtak; Ahuramazda segítséget nyújtott nekem; Ahuramazdá kegyelméből teljesen leverte hadseregem Vahjazdáta hadseregét; Thúrahára hónap 12 napja volt eltelőben,¹ akkor folyt velük az ütközet.

42. Mondja Dárajavaus király: Azután Vahjazdáta elrepült néhány lovasával és Paisijáuvádába [Pasargadae?] ment; innen sorozott egy hadsereget és ismét Artavardija ellen ment, hogy ütközetbe bocsátkozzék; van egy Parga nevű hegy, ott vívtak ütközetet; Ahuramazdá segítséget nyújtott nekem; Ahuramazdá segítségével teljesen leverte hadseregem Vahjazdáta hadseregét; Garmapada hónap 5 napja volt eltelőben², akkor folyt ellenük az ütközet és elfogták Vahjazdátát s azokat az embereket, kik legelőkelőbb követői voltak.

43. Mondja Dárajavaus király: Van egy Uvádaicsaja nevű város Párszában, ott azután keresztre feszíttettem.³

44. Mondja Dárajavaus király: Ez az, amit tettem Párszában.

45. Mondja Dárajavaus király: Ez a Vahjazdáta, ki Bardijának mondta magát, hadsereget küldött Harauvatisba [Arachosia] egy Vivána nevű perzsa, az én alattvalóm ellen, ki helytartó Harauvatisban és egy embert a vezérükké tett; így szólt hozzájuk: «Menjetek, öljétek meg Vivánat és azt a hadsereget, mely Dárajavausénak vallja magát»; azután a hadsereg, melyet Vahjazdáta elküldött, Vivána ellen vonult, hogy ütközetbe bocsátkozzék; van egy Kápisakánis nevű erőd, ott vívtak ütközetet; Ahuramazdá segítséget nyújtott

¹ 521 május 25. Weissbach szerint.

² 520 április 7. Weissbach szerint. Kétes az év. Valószínűbb 521 július.

³ Weissbachnál: karóba huzattam.

nekem; Ahuramazdá kegyelméből teljesen leverte hadseregem a lázadó hadsereget; Anámaka hónap 13 napja volt eltelőben,¹ akkor folyt velük az ütközet.

46. Mondja Dárajavaus király: A lázadók ismét összegyűltek és Vivána ellen mentek, hogy ütközetbe bocsátkozzanak; van egy Gandumava² nevű vidék, ott vívtak ütközetet; Ahuramazdá segítséget nyújtott nekem; Ahuramazdá kegyelméből teljesen leverte hadseregem a lázadó hadsereget; Vijakhna hónap 7 napja volt eltelőben,³ akkor folyt velük az ütközet.

47. Mondja Dárajavaus király: Azután az az ember, aki vezére volt annak a hadseregnek, melyet Vahjazdáta Vivána ellen küldött, néhány lovasával menekült és tovább vonult; van egy Arsádá nevű erőd Harauvatisban⁴ [Arachosia], e felé vonult; azután Vivána hadseregével nyomon követte őket; ott elfogta őt és azokat az embereket, kik legelőkelőbb követői voltak, megölte.

48. Mondja Dárajavaus király: Azután a tartomány enyém lett; ezt tettem Harauvatisban.

49. Mondja Dárajavaus király: Míg Párszában és Mádában voltam, a bábirusiak másodszor lázadtak fel ellenem; egy Arkha⁵ nevű arminai ember, Haldita fia, fellázadt Bábirusban [Babilonia]; van egy Dubála nevű vidék, onnan így hazudott a népnek: «Én Nabukudracsara [Nebukadrezar] vagyok, Nabunaita [Nabonidus] fia»; azután a bábirusi nép fellázadt ellenem és ehhez az Arkhához pártolt; ő elfoglalta Bábiruszt; ő király lett Bábirusban.

50. Mondja Dárajavaus király: Azután egy hadsereget Bábirusba küldtem; egy Vindapharná [Intaphernes] nevű perzsát, az én alattvalómat tettem a vezérükké; így szóltam hozzájuk: «Menjetek, mészároljátok le azt a bábirusi hadsereget, mely nem adózik nekem hódolattal»; aztán Vin-

¹ 520 január 16. Weissbach szerint. Kétes, valószínűbb 521.

² Kétes. Lehet Gandutava is. Harauvatisban [Arachosia] feküdt.

³ 520 március 10. Weissbach szerint. Kétes, valószínűbb 521.

⁴ Elamita hozzáfűzi: «Imimana [Vivána] székhelyén».

⁵ Weissbach Arakha-nak olvassa.

dapharná hadseregével Bábirusba ment; Ahuramazdá segítséget nyújtott nekem; Ahuramazdá segítségével leverte Vindapharná a bábirusiakat; és megkötözve élém vezették őket; Markazanas¹ hónap 22 napja volt eltelőben,² akkor Arkhat, aki Nabukudracsaranak nevezte magát és azokat az embereket, akik [neki legelőkelőbb követői voltak, elfogták és megkötözték];³ Arkhat és azokat az embereket, akik neki legelőkelőbb követői voltak, Bábirusban keresztre feszítették.⁴

IV. 51. Mondja Dárajavaus király: Ezt tettem Bábirusban.

Az 52—54-ik szakaszban röviden összefoglalja Dárajavaus az eddigieket, azután a 67-ikig óv a hazugságtól, erősíti, hogy igaz, amit fentebb írt, elmondja uralkodási elveit, tanácsot ad utódainak, áldást mond a királyi művek védőire, átkot elpusztítóira.

52. Mondja Dárajavaus király: Ez az, amit tettem Ahuramazdá kegyelméből egy és ugyanazon évben, azután hogy király lettem; tizenkilenc ütközetet vívtam; Ahuramazdá kegyelmével megvertem őket⁵ és kilenc királyt elfogtam; volt egy Gaumáta nevű mágus; ő hazudott és így szólt: «Én Bardija vagyok, Kúrus fia»; ő Párszát fellázította; volt egy Áthrina nevű uvadsabeli ember; ő hazudott és így szólt: «Én király vagyok Uvadsában»; ő Uvadsát fellázította ellenem; volt egy Nadintabaira nevű bábirusi ember; ő hazudott és így szólt: «Én Nabukudracsara vagyok, Nabunaita fia»; ő Bábirust fellázította; volt egy Martija nevű perzsa; ő hazudott és így szólt: «Én Imanis vagyok, király Uvadsában»; ő Uvadsát fellázította; volt egy Phravartis nevű méd ember; ő hazudott és így szólt: «Én Ksathrita vagyok, Uvakhstra családjából»; ő Mádát fellázította; volt egy

¹ Elamita név; az ó-perzsából hiányzik.

² 521 november 27. Weissbach szerint, de Prašek szerint jóval későbbi időre kell tennünk.

³A zárójelben levő rész az óperzsa szövegben eltörölődött. Weissbach így egészítette ki.

⁴ Weissbachnál: karóba húzták.

⁵ Tolmannál: vívtam ezeket. Weissbach fenti értelmezése helyeségét újabban Kent igazolta.

Csithrantakhma nevű ember Aszagartában; ő hazudott és így szólt: «Én király vagyok Aszagartában, Uvakhstra családjából»; ő Aszagartiát fellázította; volt egy Phráda nevű margusi ember; ő hazudott és így szólt: «Én király vagyok Margusban»; ő Margust fellázította; volt egy Vahjzdáta nevű perzsa; ő hazudott és így szólt: «Én Bardija vagyok, Kúrus fia»; ő Párszát fellázította; volt egy Arkha nevű arminai ember; ő hazudott és így szólt: «Én Nabukdracsara vagyok, Nabunaita fia»; ő Bábirust fellázította.

53. Mondja Dárajavaus király: Ezt a kilenc királyt elfogtam ezekben a csatákban.¹

54. Mondja Dárajavaus király: Ezek azok a tartományok, amelyek fellázadtak; a Hazugság tette őket lázadókká, mivel ezek elámították a népet; azután Ahuramazdá a kezembe adta őket; amint kívántam, úgy tettem velük.

55. Mondja Dárajavaus király: Te, ki király leszel később,² nagyon őrizkedjél a hazugságtól; azt az embert, aki hazug, büntesd meg szigorúan, ha így gondolkozol, «legyen csorbítatlan az országom».

56. Mondja Dárajavaus király: Ez az, amit tettem; Ahuramazdá kegyelméből tettem ezt egy és ugyanazon évben; te, ki olvasni fogod a jövőben ezt a feliratot, hidd azt, amit tettem, ne nézd hazugságnak.

57. Mondja Dárajavaus király: Mint Ahuramazdá-hitvalló jelenthetem ki,³ hogy ez igaz, s nem hazugság, mit egy és ugyanazon évben tettem.

58. Mondja Dárajavaus király: Ahuramazdá kegyelméből még sok mást is tettem, amit nem irattam rá erre a felíratra; azért nem irattam rá, hogy aki a jövőben olvassa ezt a feliratot, az előtt ne lássék soknak, amit tettem; ne hogy ezt ne higgye, hanem hazugságnak tartsa.

59. Mondja Dárajavaus király: Akik régebbi királyok, amíg éltek, nem cselekedték azt, amit én egy és ugyanazon évben Ahuramazdá kegyelméből.

¹ Bab. «... és megölte a hadseregem ezekben».

² Más magyarázat szerint: utánam.

³ Tolman szerint: Ahuramazdá a tanubizonyságom.

60. Mondja Dárajavaus király: Most hidd el, amit tettem; így [szólj a néphez; ne rejtsd el;]¹ ha nem rejtéd el ezt az emléket, hanem megmondod a népnek, legyen pártfogód Ahuramazdá, legyen bőséges a családod és légy hosszúéletű.

61. Mondja Dárajavaus király: Ha elrejtéd ezt az emléket, és nem ismerteted meg a néppel, legyen gyilkosoddá Ahuramazda és ne legyen családod.

62. Mondja Dárajavaus király: Ez az, amit tettem egy és ugyanazon évben; Ahuramazdá² kegyelméből tettem; Ahuramazdá segítséget nyújtott nekem, valamint más istenek, akik csak vannak.

63. Mondja Dárajavaus király: Azért segített engem Ahuramazdá és más istenek, akik csak vannak, mert nem voltam ellenséges, nem voltam hazug, nem voltam erőszakos, sem én, sem a családom; igazságossággal uralkodtam; nem követtem el erőszakosságot sem szolgálammal (?), sem szegénnyel(?); aki támogatta királyi házamat, nagyon megbecsültem, aki károsította, szigorúan megbüntettem.

64. Mondja Dárajavaus király: Te, ki király leszel ezután, annak az embernek, aki hazug, aki erőszakos, ne légy támogatója; szigorúan büntesd meg.

65. Mondja Dárajavaus király: Te, ki látni fogod a jövőben ezt a feliratot, melyet én irattam, vagy ezeket a képeket, ne pusztítsd el; ameddig képes vagy, így őrizd meg őket.

66. Mondja Dárajavaus király: Ha látni fogod ezt a feliratot vagy ezeket a képeket és nem pusztítod el, hanem megőrzöd őket, míg erős vagy,³ legyen pártfogód Ahuramazda, legyen bőséges a családod, légy hosszúéletű és amit teszel, tegye naggyá számodra Ahuramazdá.

67. Mondja Dárajavaus király: Ha látod ezt a feliratot vagy ezeket a képeket, és elpusztítod őket s nem őrzöd meg, míg erős vagy,³ legyen gyilkosod Ahuramazdá, ne

¹ A szöveg hiányos. A fordítás Tolman igen kétséges kiegészítése után készült.

² Elamita hozzáteszi: «Az árják istene».

³ Másutt, de aligha helyesen: Míg él a családod.

legyen családod, és amit teszel, pusztítsa el Ahuramazdá. A 68-ik szakasz híveit sorolja fel, a 69-ik ezek családját utódai figyelmébe ajánlja, a 70-ik olvashatatlan.

68. Mondja Dárajavaus király: Ezek azok az emberek, akik ott voltak, míg megöltem Gaumátát, a mágust, aki Bardijának nevezte magát; akkor ezek az emberek segédkeztek, mint az én híveim: egy Vindapharná [Intaphernes] nevű perzsa, Vájaszpára fia, egy Utána [Otanés] nevű perzsa, Thukhra fia; egy Gaubruva¹ [Gobrias] nevű perzsa, Mardunija [Mardonius] fia, egy Vidarna [Hydarnés] nevű perzsa, Bagábigna fia, egy Bagabukhsa [Megabyzus] nevű perzsa, Dátuhja fia, egy Ardumanis nevű perzsa, Vahauka fia.

69. Mondja Dárajavaus király: Te, ki király leszel ezután, őrizd meg ezeknek az ember[eknek az ivadékait].²

70. Mondja Dárajavaus király: Ahuramazdá kegyelméből ezt a felirat[ot] melyet csináltam helyreállítottam (?) írtam; ez a felirat³ engem, azután ez a felirat a tartományokban a nép együttesen örült.⁴

Az V. hasáb, mint már említettem, csak ó-perzsa nyelvű és későbbi toldalék. Tárgya az uvadsabeliek újabb zendülése és a szakák ellen folyt hadmenet. Rendkívül rossz karban van, de nagyobb részét sikerült értelmes szöveggé kiegészíteni.

71. Mondja Dárajavaus király: Ez az, amit tettem a harmadik⁵ évben, azután hogy király lettem; van egy Uvadsa nevű tartomány; ez fellázadt ellenem; volt egy . . . mamaita⁶ nevű ember, egy uvadsabeli, őt tették vezérükké; azután egy hadsereget küldtem Uvadsába; egy Gaubruva [Gobryas] nevű perzsa embert, az én alattvalómat tettem a vezérükké; azután Gaubruva a sereggel Uvadsába ment; ütközetet vítt

¹ Weissbach Gaubaruvának olvassa.

² A szöveg hiányos. Így Weissbach egészítette ki.

³ Kétes.

⁴ Másutt: az emberek megismerték őket. Weissbach a szakasz nagyobb részét kiegészítette.

⁵ Weissbachnál: negyedik és ötödik évben.

⁶ A szó eleje hiányzik.

az uvadsabeliekkal; azután Gaubruva legyőzte és [megsemmisítette őket (?)], elfogta és elem vezette a vezérüket; én megöltem őt; azután a tartomány az enyém lett.

72. Mondja Dárajavaus király: Akkor [féltek]¹ az uvadsabeliek és Ahuramazdá [a kezembe adta őket];¹ hálaimát mondtam; Ahuramazda kegyelméből úgy tettem velük, amint akartam.

73. Mondja Dárajavaus király: Aki imádja Ahuramazdát, ameddig erős² és az életnek és . . .

74. Mondja Dárajavaus király: [Hadseregemmel]¹ Szakába [Skythia] mentem; Szaká ellen . . . a Tigrát [Tigris]³ . . . a tengerhez . . . keresztülmentem tutajokon (?); a szakákat lemészároltam; egy részüket elfogtam . . . megkötözve elem vezették és megöltem őt;⁴ . . . Szkunkha nevű, őt elfogtam; ott mást tettem vezérre, mint akaratom volt; azután a tartomány az enyém lett.

75. Mondja Dárajavaus király: . . . nem Ahuramazda . . . Ahuramazdát imádtam; Ahuramazdá kegyelméből úgy tettem velük, amint kívántam.

76. Mondja Dárajavaus király: Aki Ahuramazdát imádja, ameddig az ereje megvan² és az életnek és . . .

A behisztáni nagy felirat rendkívül fontos — részben sehol másutt meg nem található — történeti adatokat tartalmaz, a kis feliratok azonban pusztán a dombormű egyes alakjainak, még pedig *Dárajavaus*nak, a fekvő *Gaumátá*-nak és a kilenc álló alaknak: *Áthrinának*, *Nadintabairának*, *Phravartisnak*, *Martijának*, *Csithrantakhmának*, *Vahjardátának*, *Arkhának*, *Phradának* és *Szkunkhának* magyarázatául szolgálnak. Szövegük *Dárajavausén* és *Szkunkháén*

¹ Tolmau kiegészítése.

² Másutt, mint a 66. és 67. §-ban is: míg él a családod.

³ Kétes szöveg kiegészítés szerint: a szakák ellen, akik hauma megakasztók [óp. haumavarka, hauma v. ö. szanszkrit *azoma*, aveszta *haoma*, szent növény és a belőle készült ital] és hegyes főveget viselnek. Herodotos VII. 64: A szakák vagy skythák fejükön heggyel végződő, egyenesen álló főveget viseltek.

⁴ A szöveg igen megrongált s így fordítása is kétes.

ó-perzsa és elamita, a többin három nyelvű. Találhatók az alakok felett és alatt, csak *Phravartis*-nak került a ruhájára az ó-perzsa szöveg. Újat a kis feliratok nem hoznak. A *Dárajavavus* alakjához tartozó felirat a nagy felirat első négy szakaszának szószerint való ismétlése, *Szkunkháról* csak ennyit mond: «Ez Szkunkha, a szaka,» a többiről pedig a megfelelő nevek behelyettesítésével, legfeljebb a lázadó tartomány nevének a hozzáfüggesztésével ez áll: «Ez a Gaumáta, a mágus, hazudott; így szólt: «Én Bardija vagyok, Kúrus fia; én király vagyok».

IV.

A behisztáni feliratok mellett történeti értékükre nézve a többi feliratok mind eltörpülnek. El még a felfedezés idejére nézve elsők, a *perzepolisziak* is. *Dárajavavus*-nak a Merdaszt síkságon a Pulvár folyónak az Araxesbe ömlése közelében épült fővárosa felett, a Kűh-i-Rahmet-hegy nyugati oldalán emelkedtek a perzsa királyok hatalmas palotái, melyeket *Nagy Sándornak* nem sikerült annyira elpusztítania, hogy még romjaikban is ki ne vívják a keleti utazók bámulatát. A város felől a gyalogos széles kettős lépcsőn, melynek 111 lépcsőfoka oly alacsony és kényelmes volt, hogy még lovasoknak is feljáratul szolgálhatott, nagyterjedelmű teraszra jutott. Erre épültek *Dárajavavus*, *Khsajársá* [Xerxes], *I.* és *III. Artakhsathra* [Artaxerxes] palotái. Romjaik közül legtöbb figyelmet érdemelnek mindjárt a följárat mellett *Khsajársá* királynak asszír mintára emberfejú szárnyas bikákkal ékesített *kapubejárata*, tőle délre egy kisebb terászon ugyancsak *Khsajársának* trón- vagy fogadótermül szolgáló oszlopcsarnoka, melynek 72 oszlopából 14 még ma is fennáll, tovább dél felé egy másik terászon *Dárajavavus lakópalotája*, a nagy terasz közepén *Dárajavavus fogadópalotája*, a százoszlopos csarnok, a főterasz déli részén *Khsajársá* 48 oszlopos *lakópalotája*, melynek nyugati szomszédja volt *III. Artakhsathra* teljesen elpusztult *palotája*.

A paloták belsejében, még pedig ajtófélfáin, ablakain,

falán, valamint a terraszkőfalán rengeteg diszítménnyen, dom-borművön kívül számos feliratot találunk. Itt természetesen csak azokról lesz szó, melyek Dárajavaus nevéhez fűződnek. A Dárajavaus palota ajtófélfáin, a király szobra felett lévő 6—6 soros ó-perzsa, elamita és babiloniai feliratból tudjuk, hogy «Dárajavaus, a nagy király, királyok királya, királya a tartományoknak, Vistászpa fia, a Hakhámanisija, ki ezt a palotát építette». A király ruháján van egy sor ó-perzsa szöveg: «Dárajavaus, a nagy király, Vistászpa fia, a Hakhámanisija». Egyik szoba ablakain 18-szor fordul elő három nyelven ez a sor: «Kőablakkeret Dárajavaus király palotájában készült». E kis feliratokon kívül a főterász déli külső falán a következő négy 24—24 soros felirat található, melyek közül az I. és II. ó-perzsa, a III. elamita, a IV. babiloniai nyelvű:

I. 1. A nagy Ahuramazdá, ki legnagyobb az istenek között, ő tette Dárajavaust királlyá; ő adományozta neki a királyságot; Ahuramazdá kegyelméből király Dárajavaus.

2. Mondja Dárajavaus király: Ez a Pársza tartomány, melyet Ahuramazdá ajándékozott nekem, szép, gazdag jó lovakban és jó emberekben, Ahuramazdá kegyelméből és az enyémből, Dárajavaus királyéból, nem fél az ellenségtől.

3. Mondja Dárajavaus király: Nyujtson nekem segítséget Ahuramazda a királyi ház isteneivel¹ és védelmezze meg Ahuramazdá ezt a tartományt az ellenséges seregtől, az inségtől és a hazugságtól; ne jöjjön erre a tartományra se ellenséges sereg, se inség, se hazugság; ezt a kegyet kérem Ahuramazdától a királyi ház isteneivel;¹ ezt adja meg nekem Ahuramazdá a királyi ház isteneivel.¹

II. 1. Én Dárajavaus, a nagy király, királyok királya, királya sok tartománynak, Vistászpa fia, a Hakhámanisija.

2. Mondja Dárajavaus király: Ahuramazdá kegyelméből ezek azok a tartományok, melyeket ennek a perzsa seregnek a segítségével birtokomba vettem, s amelyek félnek

¹ Weissbach szerint: «Minden istennel», mások így magyarázzák: «A nemzettől tisztelt istenekkel». Weissbach véleményét támogatja a IV. alatt közölt babiloniai szöveg, hol «minden istennel» áll.

tőlem és adót fizetnek nekem: Uvadsa [Susiana], Mada [Média], Bábirus [Babilonia], Arabája [Arábia], Áthura [Asszír-
ria], Mudrája [Egyiptom], Armina [Armenia], Katpatuka [Kappadokia], Szpada [Sardes], az ión tartományok, mind a szárazföldiek, mind a tengeriek és a tartományok, melyek keleten fekszenek, Aszagarta [Sagartia], Parthava [Parthia], Zranka [Drangiana], Haraiva [Aria], Bákhtis [Baktria], Szuguda [Sogdiana], Uvárazmija [Chorasmia], Thatagus [Sattagydia], Harauvatis [Arachosia], Hindus [India], Gandara, Szaka [Skythia], Maka.

3. Mondja Dárajavaus király: Ha így gondolkozol: «Nem akarok félni az ellenségtől», akkor védelmezd meg ezt a perzsa népet; ha a perzsa népet megvédelmezed, az áldás hosszú ideig zavartalanul fog szállni Ahura által erre a királyi házra.

III. 1. Én Dárajavaus, a nagy király, királya a királyoknak, királya a tartományoknak, királya ennek a széles földnek. Vistásza fia, a Hakhámanisija.

2. És¹ mondja Dárajavaus király: Ezen a magaslaton²... épült ez az erősség; azelőtt itt nem épült erősség; Ahuramazda kegyelméből építettem ezt az erősséget és Ahuramazda rendelte így a királyi ház isteneivel,³ hogy ez az erősség épült; és én építettem ezt, és tökéletesen, szépen építettem, és éppen úgy, ahogy rendeltem.

3. És mondja Dárajavaus király: Ahuramazdá oltalmazzon a királyi ház isteneivel³ engem és ezt az erősséget és ismét erre a helyre... Azt ne nézze el, azt, amit az ellenséges ember kieszel.

IV. 1. Nagy Ahuramazdá, aki legnagyobb az összes istenek között (az eredetiben: felett), aki az eget és földet teremtetten és az embereket teremtetten, aki minden áldást adott az embereknek, akik rajta élnek, aki Dárajavaust királlyá tette és Dárajavaus királynak az uralmat adomá-

¹ Az elamita szövegben a bevezető mondat mindenütt *és*-sel kezdődik.

² Teráson.

³ Weissbach: minden istennel. Kétes L. a 82. l. 1. jegyzetét.

nyozta ezen a széles földön, amelyen sok a tartomány, Pársza, Mada és a hegységek és a rónaság más nyelvű más tartományai, tengeren innen, tengeren túl, sivatagon innen, sivatagon túl.

2. Mondja Dárajavaus király: Ahuramazdá oltalmában [állanak]¹ ezek a tartományok, melyek ezt tették, amelyek itt összegyülekeztek, Pársza, Mada és a hegységek és a rónaság más nyelvű más tartományai, tengeren innen, tengeren túl, sivatagon innen, sivatagon túl, mint nekik parancsoltam; amit tettem, mindazt Ahuramazdá oltalmában tettem; oltalmazzon meg engem Ahuramazdá minden istennel, mind engem, mind azt, amit szeretek.²

Arómai számokkal jelzett négy nagyobb feliratot *Niebuhr* tette közzé idézett munkája II. kötetében, tehát ezek azok a feliratok, melyek vizsgálata új, hatalmas korszakot nyitott meg a keleti népek műveltségének tanulmányozásában. A kis feliratok közül az ablakon levők *Chardinnál*, a másik kettő *de Bruynnál* találhatók első ízben.

Ha Perzepolisztól mintegy két óra járásra északra haladunk, a perzsák nemzeti hősről elnevezett *Naks-i-Rusztan* sziklához érünk, melynek meredek déli oldalába négy sír van bevágva. Egyikük, még pedig keletről a második, a rajta lévő ékiratok tanúsága szerint Dárajavaus királyé. E sziklasír, melynek mintájára készült a többi felirattal el nem látott is, görög keresztalakú, tehát függélyes irányban három részre oszlik. Az alsó rész 7'1 m. magas, síma, üres mező.

A középső a királyi palota homlokzatának mása. Négy szabályosan elrendezett 5'99 m. magas oszlopból áll, melyen lapos tetőzet nyugszik. A két középső oszlop között lévő ajtó alsó részében kis nyílás van, melyen át a sírbolt belsőjébe lehet jutni. Az ajtó mindkét oldalán feliratot látunk. Baloldalon 60 soros ó-perzsa, jobbra 43 soros elamita, s ennek jobboldalán körülbelül 40 sorban babilonai szöveg található. A feliratok rendkívül rossz karban vannak. Az ó-perzsából és az elamitából legalább annyi kivehető, hogy

¹ Ige nélkül van a szöveg.

² A szó vége hiányzik és így kétes.

a hatalmas Ahuramazdáról szól, kinek az emberi boldogság köszönhető, a babiloniaiból azonban csak néhány jegy ismerhető fel. *Weissbach* a megelőző betűzgetések eredményeinek felhasználásával próbálta a szöveg nagyobb részét rekonstruálni, de a kiegészítések nem egészen megbízhatók. Az egész feliratot *Stolze* lefényképezte, az ó-perzsa szöveget *Rawlinson* tette közzé, de csak átírásban, részleteket *Westergaard*, *Lassen* s mások adtak.

A sziklasír felső része, mely valamivel nagyobb az alsónál, dombormű. Egymás felett két sorban 14—14 férfialak magasra emelt kézzel a trónt hordozza. A trónon jobboldalt oltár, baloldalt három lépcsős emelvényen a király áll, baljában íjat tartva, jobbját imára felemelve. Mögötte azonos szövegű 60 soros ó-perzsa és 48 soros elamita felirat, melynek babiloniai fordítása a baloldalt kiszögellő oldalfalra jutott. A király felett Ahuramazda lebeg, ki mögött a jobb sarok közelében a holdgolyó látható. Az egész dombormű keretbe van foglalva, melynek jobb- és baloldalán egymás felett a dombormű három emeletével egy szinten egyesével három-három, még pedig balra lándzsás, illetőleg buzogányos, jobbra fegyvertelen alak áll. A lándzsahordó felett háromnyelvű kis felirat található ezzel a szöveggel: «Gaubruva [Gobrias] a patisuvari, Dárajavaus király lándzsahordója». Alatta, illetőleg a buzogányos felett pedig ugyancsak háromnyelvű felirat a buzogányhordó nevét örökíti meg: «Aszpacsaná [Aspathines], a buzogányhordó (lehet azonban «íjhordó» vagy «pálcahordó» is), Dárajavaus király íjtokját tartja» (ez is kétes, lehet «D. király nyílörzője»). A 28 tróntartónak, sőt két a trónon kívül álló alaknak is jutott háromnyelvű felirat, de e 30-ból csak 8 olvasható el. *Weissbach* igen helyesen «néptípusok feliratai»-nak nevezi őket. A 8 elolvasható felirat így szól: I. «Ez perzsa.» II. «Ez méd.» III. «Ez uvadsabeli.» IV. «Ez parthavabeli.» XV. «Ez hegyessisakú szaka.» XVI. «Ez bábirusi.» XVII. Ez «athurábeli.» XXIX. «Ez macsija.» A lándzsa- és buzogányhordó, valamint az egyik néptípusfeliratot *Tasker*, angol utazó tette közzé, de a közlők között többek között ott találjuk a már említett keleti filológusok

közül *Rawlinson*t, *Norrist*, *Oppertet*. A király alakja mögött levő nagy felirat ó-perzsa szövegét *Westergaard* másolata után *Lassen*, elamitáját és babiloniaiáját *Westergaard* közölte. Valamennyiről *Stolze* készített s adott ki fényképet. E nagy felirat így szól:

1. Nagy isten Ahuramazdá, aki ezt a földet teremtette, aki az eget teremtette, aki az embert teremtette, aki a jóleletet teremtette az emberek számára, aki Dárajavaust királlyá tette, egyet sok királyává,¹ egyet sok urává.

2. Én Dárajavaus, a nagy király, királyok királya, királya sok nemzetből álló tartományoknak, királya ennek a nagy földnek mindenütt, Vistaszpa fia, a Hakhámanisija, perzsa ember, perzsa fia, árja, árja vérből.

3. Mondja Dárajavaus király: Ahuramazdá kegyelméből ezek azok a tartományok, melyeket elfoglaltam Párszán kívül; uralkodójuk lettem; adót fizettek nekem; amit mondtam nekik, teljesítették; az én törvényemet megtartották: Máda [Média], Uvadsa [Susiana], Parthava [Parthia], Haraiva [Aria], Bákhtiris [Baktria], Szuguda [Sogdiana], Uvárazmija [Chorasmia], Lranka [Drangiana], Harauvatis [Arachosia], Thatagus [Sattagydia], Gandára, Hindus [India], a hauma-megakasztó szakák² [skythák], a hegyessisakú szakák, Bábirus [Babilonia], Athurá [Asszíría], Arabája [Arábia], Mudrája [Egyiptom], Armina [Armenia], Katpatuka [Kappadokia], Szparda [Sardes], Jauná [Ionía], a tengeren túl lakó szakák, Szkudra, tengeren járó (?)³ ionok, Puntija (Weissbachnál Putija), Kusija, Macsija,⁴ Karka.

4. Mondja Dárajavaus király: Ahuramazdá, mikor látta ezt a földet . . . ,⁵ azután nekem ajándékozta; engem királlyá

¹ Azaz: soknak egyedüli királyává.

² Az amyrgioni szakák Herodotosnál: Ἰώντας Σκυθίας Ἀμυργίωνες (VII. 64.).

³ Weissbach szerint: «pajzsot viselő».

⁴ Herodotosnál: Μάβρης, egy libyai nép neve. Mind a négy nép névtöbbszben van, s így az ó-perzsában az utolsó szótagjuk hosszú.

⁵ A szó első két jegye van csak meg. Kiegészítve: «lázadásban, felkelésben».

tett; én király vagyok; Ahuramazdá kegyelméből visszahelyeztem ezt szilárd alapjára; amit mondtam nekik, teljesítették, amint akartam; ha gondolod «mennyen [voltak] azok a tartományok, melyeket Dárajavaus birtokában tartott», nézz a képére [azoknak], akik trónomat hordozzák, úgy meg fogod ismerni [őket];¹ akkor tudni fogod, hogy a perzsa ember lándzsája messzire eljutott; akkor tudni fogod, hogy a perzsa ember Párszától távol viselt hadat ellenségével (Weissbach: megverte a hareoló ellenséget).

5. Mondja Dárajavaus király: Ez az, amit tettem; mind ezt Ahuramazdá kegyelméből tettem; Ahuramazdá segítséget nyújtott nekem, míg munkámat végrehajtottam; Ahuramazdá óvjon meg a . . .² engem, királyi házamat és ezt a tartományt; ezt kérem Ahuramazdától; ezt adja meg nekem Ahuramazdá.

6. Ember, ami Ahuramazda parancsa, ne lássék neked kellemetlennek; ne hagyd el az igaz utat; ne vétkezzél.

Szuzában, a perzsa királyok téli székhelyén, öt felirat, még pedig egy-egy elamita, babiloniai és háromnyelvű, továbbá két ó-perzsa került napvilágra. Mind az öt erősen megrongált, de a babiloniat és az egyik ó-perzsa nyelvűt sikerült kiegészíteni. Az ó-perzsa szövegű feliratok, melyek egyike 5. másika 11 sorra kiegészíthető 8 sorból áll, agyagtáblatöredékekre, az egysoros háromnyelvű oszloptalapzatra s a tizenegysoros babiloniai agyaghengerre van vésve. A három soros elamitatöredékről egyetlen forrásom, Weissbach csak annyit mond, hogy *Loftus* találta és tette közzé 1852-ben. A többi felirat felfedezője és első közlője *Dieulafoy*. E feliratok közül csak a babiloniai tarthat számot közlésre, mivel a másik négy semmi egyebet nem mond Dárajavaus királyról, csak amit az eddigi feliratokban már ismételt olvashattunk, t. i. hogy Vistásza fia, királya a tartományoknak, ennek a széles földnek. A babiloniai szöveget a maga egészében közlöm, de kiegészítéseit zárójelbe teszem, hogy feltűnőbbek legyenek hiányai.

¹ Tolman kiegészítése.

² Kiegészítése: gonoszságtól, másutt «hítségétől», Weissbachnál «kellemetlenségtől.»

1. [Nagy isten Ahuramazdá, aki az eget teremtette] és ezt a földet [teremtette, aki az embereket teremtette, aki az emberekkel kegyelmet tett, aki] Dárajavaust királlyá [tette, sok király királyává, aki egymaga] uralkodik [minden tartományon].

2. Én [Dárajavaus, a nagy király, királyok királya, királya] a minden nyelvű [tartományok összességének, királya ennek a nagy széles földnek, Vistászpa] fia, a Hakhámanisija.

3. [Mondja Dárajavaus király] Ahuramazdá [oltal]mában [hódítottam meg ezeket a tartományokat Pár]szán [kivül] és én [uralkodom] rajtuk; [adót fizetnek nekem; amit] mondok nekik, [tüstént megteszik, ahogy] mondom nekik [Máda, Uvadsa, Parthava, Haraiva, Bá]khtris, Szu[guda, Uvárazmija, Zranka, Harauvatis], Thatagus, [Gandara].

Dárajavaustól származó feliratot találunk Hamadán várostól délnyugatra, az *Elvend-hegyen* is, Perzsia nyugati részében. E három nyelvű 20—20 soros, művészi fülkében levő felirat szó szerint megegyezik a naks-i-rusztemi nagy felirat első két szakaszával. Ugyanide, *Dárajavaus* feliratától jobbra, *Khsájarsá* [Xerxes] is vésetett feliratot, melyek szövege a nevek kivételével azonos *Dárajavauséval*. Az első másolatokat *Schulz* készítette róluk.

A *szuezi földszoros*nak több helyén fedeztek fel ékirásos feliratokat. A 133. kilométerkőnél egy négyszögletes, felső részén legömbölyített, darabokra törött emléktáblára bukkantak. Felül szárnyas napkorong van, amelyből két sugár vezet két egymás felé fordult alaknak a koronájára. Mind a két alak *Dárajavaus* király ábrázolása. Kiterjesztett karjaikban két táblát tartanak «Dárajavaus» névvel.¹ Az alaktól jobbra 6 ó-perzsa sor, balra 4 elamita sor ismétli a perzopoliszi nagy elamita felirat első szakaszát. A szöveg babiloniai nyelven is megvolt, de annyira eltörlődött, hogy csak az utolsó három szótagja betűzhető ki. A megmaradt tért igen fontos háromnyelvű felirat tölti ki, mely annak a csatornának az ásásáról ad hírt, mely a Nilust a Veres-

¹ Weissbach genitivusnak olvassa, s így nála: «Dárajavausé».

tengerrel összeköti. Babiloniai szövege olvashatatlan, 12 soros ó-perzsa szövege egészen, elamita szövegéből 5 sor, még pedig az 1. és 2. §, továbbá a 3 § bevezető mondata kiegészíthető. Hátlapján hieroglifek vannak. Első közlője *Oppert*.

A felirat, miután az 1. és 2. szakaszában elmondta, hogy Dárajavausnak, Vistászpa fiának, ki királya ennek a nagy földnek mindenütt, Ahuramazdá «adományozta a királyságot, mely gazdag jó lovakban és jó emberekben», a 3. szakaszban így számol be a csatorna ásásáról: «Mondja Dárajavaus király: Én perzsa vagyok; Párszából meghódítottam Mudráját [Egyiptom]; meghagytam, hogy ezt a csatornát ássák a Piráva [Nilus] nevű folyótól, mely Mudrájában folyik, a tengerhez, mely Párszából indul ki; azután úgy ásták ezt a csatornát, ahogy én megparancsoltam; és hajók¹ jöttek Mudrájából ezen a csatornán át¹, úgy ahogy kívántam».

A 89. kilométerkőnél is akadtak egy kőtöredékre, melyen szárnyas napkorong van ábrázolva, továbbá egy töredékre ékirással, egyre hierogliffel és számos kis darabra 1—2 írással. A 150. kilométerkőnél 2 gránittömböt találtak, melyek egyikén eltöröltött ékirás van, végre a Tell-el-Masútah dombnál egy hieroglifekkel ellátott emléktáblát. Igen valószínű, hogy ezek az emlékek is Dárajavaus királytól származnak.

V.

A Dárajavaus-féle feliratok ismertetése hiányos volna, ha befejezésül a király nevéhez fűződő két súly- és pecsétfeliratról meg nem emlékeznénk. Az egyik súly 5·1 cm magas zöld bazalt csonkagúla, 4·4 és 4·1 cm-es alapélekkel. Súlya 166·724 gr. Háromnyelvű szövege így szól: «Két karsa (perzsa súly neve). Én Dárajavaus vagyok, a nagy király, Vistászpa fia, a Hakhámanisija». A másik súly, melyet *Tolman* kermaninak nevez, mivel Kermantól egynapi járásra, Mahunban találták, kis négyszögű gúla szintén háromnyelvű felirattal. Méretei 10·5, 10·9 és 10·7 cm, súlya 222·425 gr. Szövege

¹ Weissbach kiegészítése.

a perzepoliszi elamita felirat I. szakasza igen jelentéktelen módosítással. A pecsét, helyesebben pecsétlő henger, háromnyelvű «Én Dárajavaus király vagyok» szövegen kívül ábrával is el van látva, melyen a király datolyapálmák közt négykerekű kocsin megtámadja az oroszlánt. A kisebb súly és a pecsétlő henger jelenleg a British-Museumban, a nagyobb súly Szent-Pétervárott a cári ázsiai múzeumban van.

VI.

Dárajavaus utódai követik a nagy király példáját. *Khsajársának* [Xerxes, 486—465] Perzepoliszban, Szuzában, Elvend-hegyen, Vánban, *I. Artakhsath^rának* [Artaxerxes Makrocheir, 465—424] és *III. Artakhsath^rának* (Artaxerxes Ochos, 359—338) Perzepoliszban, *II. Artakhsath^rának* [Artaxerxes Mnemon, 404—359] Szuzában és Hamadánban, *Kúrusnak* [Kyros, valószínűleg az ifjabb, ki 401-ben halt meg] a Murgháb sikságon került napvilágra több-kevesebb felirata. *Khsajársától* és *I. Artakhsath^rától* néhány váza-felirat is maradt fenn. Bár a feliratok legtöbbször a Dárajavaus feliratokat szó szerint ismétlik, jelentőségük mégsem csekély, amennyiben nélkülük Perzepolisz, Szuzá, Hamadán romjai között nem tudnánk eligazodni, s ott volnánk, ahol *Niebuhr*, ki nem tudta, paloták vagy templomok maradványait keresse-e Perzepoliszban. Az utolsó, *III. Artakhsath^ra* perzepoliszi felirata még annyiban fontos, hogy a Perzsiában uralkodó összes Hakhámanisijákat felsorolja: «Én (t. i. III. Artakhsath^ra) Artakhsath^ra (II.) fia vagyok; Artakhsath^ra Dárajavaus (II.) király fia; Dárajavaus Artakhsath^ra (I.) király fia, Artakhsath^ra Khsajársá (II. Artakhsath^ra szuzai feliratában Khsajársá is) fia; Khsajársá Dárajavaus (I.) király fia; Dárajavaus Vistászpa nevűnek a fia; Vistászpa Arsáma [Arsames] nevűnek a fia, a Hakhámanisija.» Igen nagy a jelentősége még a pusztán babiloniai nyelvű első Hakhámanisija-feliratnak, mely *I. Kúrustól* [Kyros, a bab. szövegben Ku-ra-as] származik.

Valamennyi, tehát az ó-perzsa, elamita és babiloniai

nyelvű feliratokat terjedelmes és igen értékes bevezető tanulmánnyal, fordítással és jegyzetekkel *Weissbach F. H.* adta ki 1911-ben a Lipszében megjelenő Vorderasiatische Bibliothekben («Die Keilinschriften der Achämeniden»), az ó-perzsa szövegeket *Tolman H. C.* tette közzé 1908-ban («Ancient Persian Lexicon and Texts») a The Vanderbilt Oriental Seriesben, mely Nashvilleben jelenik meg. Mindkét kiadás latinbetűs átírásban adja a szövegeket. Olyan kiadás, mely minden feliratot eredeti írásban adna, nincs, az ó-perzsákat azonban *Tolmān* ékírásban is közölte («Cuneiform Supplement to the author's Ancient Persian Lexicon and Texts by H. C. Tolman», 1910, Nashville, ugyancsak a The Vanderbilt Oriental Seriesben).

SZIDAROVSKY JÁNOS.

HUMBERTUS DE ROMANIS REFORMTERVEI A PÁPAVÁLASZTÁSRÓL.¹

A középkor számos, mélyreható világtörténeti jelentőséggel bíró zsinatai közül is bizonyos mértékig kiemelkedik a megoldásra váró feladatok nagysága és egyetemessége által az 1274-iki II. lyoni zsinat. Három, az egész keresztény világra nézve egyformán kiváló jelentőségű kérdés volt az, amelyet a pápa eléje mint megoldandókat tűzött. Nagyszabású kereszteshadjárat megindítása a mindjobban szorongatott Szentföld megsegítésére, a görög egyházzal való unió megteremtése és az Egyház belső reformja. A zsinat jól előkészítettségének volt az eredménye, hogy az 1274 május elején megnyílt zsinatnak rövid két hónap alatt sikerült a három rendkívül bonyolult kérdés közül kettőt, a görög egyházzal való uniót és a kereszteshadjárat megindításának kérdését megoldani. Valóban a zsinat előkészítésének alapos munkáját X. Gergely megkezdette volt már nyomban a Szent-

¹ Humbertus de Romanisnak, aki egyike volt a XIII. század legkiválóbb dominikánus generálisainak, mindeztideig hiányzik kiemelt életrajza. Legértékesebb munkájával, az «Opus Tripartitum»-mal azonban a legújabb időben két munka is foglalkozik. (Dr. Karl Michel: Das Opus Tripartitum des Humbertus de Romanis O. P. Oberwarth, 1920. 47. l. és Dr. Bertha Birckmann: Die vermeintliche und die wirkliche Reformschrift des Dominikanergenerals Humbert de Romanis. Berlin u. Leipzig, 1916. 68. l.) — E dolgozatokkal érdemlegesen foglalkoztam a Századokban (1921. 103—107. l.) megjelent bírálatomban, ahol megjegyeztem, kár, hogy a szerzők egyike sem foglalkozik az Opus Tripartitum pápaválasztási reformterveivel. E hiányt kívánom némileg pótolni jelen dolgozatommal, amely a Szent István Akadémia II. osztályának 1923 április havi ülésén olvastatott fel.

földről való hazatérte után, amidőn a pápai hatalom birtokába lépett. 1272 március 27-én adta ki a Salvator kezdetű összehívó bulláját, kitűzván ebben a zsinat hármass feladatát; egy évvel később pedig 1273 március 13-án Dudum kezdetű iratában újól a püspökökhöz fordul és felszólítja őket, hogy az egyház szükséges belső reformjára vonatkozó nézeteiket és terveiket hat hóval a zsinat megnyitása előtt hozzá juttassák el. A zsinat eredeti aktái mindezekig nem kerültek elő, történetének megírása elé tehát még mindig nehézségek tornyosulnak. Fennmaradt azonban a pápa által bekért javaslatok közül három, amelyek igen érdekesen világítják meg a zsinat elé tárt feladatokat, különösen az Egyház belső reformjának kérdését. Az egyik, Bruno olmtüzi püspök reformirata, melyben érdekes adatok találhatók Kun László udvarának és családjának erkölcsi életére is, már régebben ismeretes, szerzője különös eréllyel fordul a papság laza erkölcei és a szegényebb osztályokkal szemben tanúsított kapzsisága ellen. A második reánk maradt reformirat, a *Collectio de scandalis*, amelyet még Döllinger tett közzé, de hogy ez az irat is a II. lyoni zsinat reformjavaslatai közé sorolandó, azt néhány év előtt Joseph Auer¹ állapította meg. A harmadik, kétségtelenül legjelentékenyebb munka Humbertus de Romanis Opus Tripartituma, amely külön-külön foglalkozik a zsinat hármass feladatának mindegyikével. Michel érdeme, hogy kimutatta e reformirat létrejöttének körülményeit. Az ő kutatása nyomán kétségtelenül beigazoltak vehető, hogy az Opus Tripartitum nem készült a Dudum bullára válaszul, mint a dominikánus rend hivatalos reformjavaslata, amint azt némelyek azelőtt hitték, hanem a műben fellelhető egyes célzások kétségtelenné teszik, hogy Humbertus e művet egyenesen X. Gergely felszólítására írta. A pápa még a zsinatot összehívó Salvator-bulla kiadása előtt bízta Humbertusra a reformprogram megírását, amelyre egyénisége annál is inkább alkalmasnak látszott, mert a

¹ Studien zu den Reformschriften f. das II. Lyoner Konzil. Freiburg i. Br., 1910.

zsinat programjának mondhatni gerincét képezte a kereszteshadjárat megindításának kérdése, az a nagyszerű program, amelynek Humbertus eddig is szóval, és tettel egyik leglelkesebb apostola volt.

Az *Opus Tripartitum* első része a kereszteshadjáratok megindításának kérdésével foglalkozik. Bizonyos skolasztikus modorban, amely nála, mint dominikánusnál egészen természetes, tárgyalja Humbertus egymásután a kereszteshadjáratok lényegét és jogosultságát; a kereszténység jogát a kereszteshadjáratokhoz; a kereszteshadjáratok okait; a kereszteshadjáratokból származó hasznót; a kereszteshadjáratok ellenségeit; a megindításhoz szükséges távolabbi és közelebbi előkészületeket; végül mit lehet tenni a kereszteshadjárat megindításáért még a zsinat egybegyűlte előtt.

Hasonló modorban tárgyalja a II. részben a schisma és az unió kérdéseit is. Krisztus egyházának egysége, valamint a római püspök primatusának kérdése után a schisma okait és az unió szükségességét magyarázza. Meggyőződése szerint mindenekelőtt a pápának kell az unió érdekében munkálkodni. Végül megjelöli az unióhoz vezető eszközöket is.

A III. részben Humbertus előadja az Egyház belső reformjára vonatkozó javaslatait. Ezek az isteni tiszteletre, a pápára és a kúriára, a püspökökre és a prelátusokra, a klérusra általában, a szerzetességre és a szerzetesrendekre, az alamizsnagyűjtésre, a tudományra vonatkoznak, amelyekhez végül a császárválasztásra vonatkozó terv járul.

Itt a III. rész 2. fejezetében találjuk Humbertus rendkívül érdekes fejtegetéseit a pápaválasztásról. Korrekt egyházas érzületét bizonyítja, hogy ellentétben más reformátorokkal nem akar kritikát gyakorolni az Egyház legfőbb tekintélyén, «quia nemo inferior audet ponere os in ecclesiam Romanam». Ellenben magának a pápának és a kardinálisoknak kell annál buzgóbban ügyelni arra, hogy a kúriánál tényleg fennálló hibák kiküszöböltessenek, mert a reformot másoktól csak úgy kívánhatni meg, ha a javulást maga a Curia kezdi. Ezután egyházas érzületével már-már ellentmondásban állni látszó erős szavakkal kel ki a pápaválasztás körül

tapasztalható visszás és az egész kereszténységre káros állapotok ellen. «Mennyi átkot és mennyi botrányt hozott az egész világra a pápai székek oly hosszú üresedése, aminő napjainkban is előfordul» sóhajt fel a szerző. Haragja ezért a kardinálisok ellen fordul, akik a széküresedés hosszú idejét arra használták fel, hogy a nagy pápai kincseket a saját hasznukra fordították. («... De thesauro magno pape. quem dicuntur. cardinales consumpsisse pro ore suo ...» mondja Humbertus.) E szörnyű és az Egyház isteni tekintélyét aláásó visszaélések meggátlására radikális reformokat ajánl. Szükségesnek tartja elsősorban, hogy a kardinálisok a széküresedés alatt sem a pápa, sem a római egyház javai-
ból saját használatukra semmit se fordithassanak, szintűgy a servitiák élvezetétől, valamint bárminemű ajándékok elfogadásától is tiltassanak el az új pápa megválasztásáig. Ha⁷ ezt mégis megtennék, úgy szavazatuk a választásból ki legyen zárva. Magára a választás megejtésére Humbertus a következőket javasolja: Ha a bibornokok egy meghatározott időn belül nem jutnak eredményre, akkor mellettük bevonandó a választásba a notarii által megválasztott egy vagy több jelenlevő penitentiarius, esetleg egy vagy több notarius, vagy más magasabbrendű kuriális hivatalnok, akiket a penitentiariusok választottak meg erre az alkalomra.

Kétségtelen, hogy Humbertusnak ez a terve a pápaválasztás reformjáról megvalósulása esetén mélyreható változást teremtett volna. Már II. Miklós 1059-iki «In nomine Domini» decretuma óta a pápa megválasztása a római patriciatust kinevezési jogának megszüntetésével és a régi kánoni választás visszaállításával történt olyképen, hogy a római «clerus et populus» közül a választásban a főbefolyást nem a nemesi családok fejei («capitani familiarum nobilium»), hanem a római papság fejei, a «kardinálisok» gyakorolták. II. Miklós decretuma nyomán elenyészett a német királyok eddig gyakorolt megerősítési joga, ugyancsak mindinkább alárendelt jelentőségűvé vált a többi római papság és a nép hozzájárulási joga, ellenben különösen a XII. század első felében, a pápaság és császárság harcának a pápára kedvező döntése

nyomán, a kardinálisok kizárólagos választójoga a kialakult joggyakorlat nyomán mindinkább mindenki által elismert döntő tényezővé vált. Ettől az időtől származik, amint Hinschius és Hanuy¹ mondják, az a szokás, hogy a római nemesi családok tagjai már mint kardinálisok igyekeznek a pápaválasztó testületben helyet foglalni és ott a maguk számára befolyást és pártot teremteni. A kardinálisok kizárólagos pápaválasztói jogosultságát azután III. Sándor 1179-iki a III. lateráni zsinaton kiadott «Licet de vitanda» decretalisa állapította meg kifejezetten. Azt mondja ez a decretalis, hogy ha a kardinálisok közt a megválasztandó pápát illetőleg hiányzik a teljes egyetértés («plena concordia»), akkor választásnak kell következni, melynek eredményeképpen a megválasztott csak akkor foglalhatja el a pápai trónt, ha az összes szavazatok kétharmadrészét elnyerte. Ez a rendelkezés végleg megszüntette tehát a kardinálisokon kívül álló római papság aktív választói jogát, valamint a római nép és a római nemesi családok közreműködését is. A kardinálisok kizárólagos aktív választói joga az időktől fogva állandósult is, azonban a «Licet de vitanda» decretalis nem határozván meg pontosabban a választás módzatait, végeredményben számos visszaélés okozója lőn. A bíbornoki testületben kialakult pártok viaskodása folytán mindinkább szokássá vált, hogy a megkívánt kétharmad többséget hosszú időn át senki sem nyerte el, így a választások mindjobban elhúzódtak. Azonfelül a XIII. század folyamán, amint éppen Humbertus adataiból kiviláglik, más tényezők is arra a jogszabály-ellenes eljárásra csábították a kardinálisokat, hogy a választást mentől tovább húzzák-halasszák. A pápai intercalaris jövedelmek élvezete volt az, amely — Humbertus szerint — közrejátszott a kardinálisok egy részénél, hogy az új pápa megválasztását mentől tovább halogassák. Ezek a tényezők, a pártpolitikai viaskodások a bíbornoki testület kebelén belül, anyagi előnyök élvezete egyes kardinálisok

¹ Hanuy F.: A vétójog a pápaválasztáson. Katholikus Szemle 1904. 351—53. l.

részéről a széköresedés idején, különösen megdöbbentő formát öltöttek a IV. Kelemen halála után 1268-ban kezdődő interregnum alatt. A Viterboban összeült kardinálisok közel három éven át nem tudtak eredményes választáshoz jutni, jöllehet Fülöp francia és Károly szicíliai király személyesen igyekeztek a bíbornokokat megegyezésre és az új pápa megválasztására bírni. Ez a hosszas és eredménytelen választási küzdelem mélységes elkeseredést támasztott a kortársak lelkében. Roger Bacon írja ¹ 1271-ben, hogy a Szentszék már hosszú évek óta üresen áll, mert irigység, féltékenység és becsvágy az uralkodó a kúriánál. Mások keserű humorral nézték a bíbornoki pártok céltalan viaskodását és a Raynaldus-közölte egykori anekdota szerint tréfálva mondogatták: a ház tetejét kell leszedni, hogy a Szentlélek a kardinálisokhoz jusson. A választást végre is kompromisszum útján hatagú bizottság ejtette meg, akik 1271 szeptember 1-én emelték a pápai trónra a Szentföldön tartózkodó, nem is bíbornok Visconti Theobald lüttichi archidiakonust, aki X. Gergely néven lépett a pápai trónra.

Nem lehet kétséges, hogy miként Roger Bacont, úgy Humbertust is a X. Gergely megválasztása előtti események szomorú tanúságai készítették az Opus Tripartitumban a bíbornoki testület ellen emelt keserű kifakadásokra. De nyilvánvaló az is, hogy a szigorúan egyházas érzületű, az egyház és a pápaság hatalmának terjeszkedését nagy koncepciókkal szolgáló X. Gergely pápa maga is, éppen megválasztása tanúságai nyomán, szükségesnek látta kiépíteni a pápaválasztásnak III. Sándor decretalisa által nagyon is általánosságban körvonalazott szabályait. A kérdés nagy horderejénél fogva, valamint a szokás alapján is az egyetemes zsinat elé volt utalandó. Az egyház belső reformjánál a legelsőnek a látható fő, a vicarius Christi megválasztásánál tapasztalható súlyos visszaéléseket kellett orvosolni. Nagyon természetes, hogy a választási reform ke

¹ V. ö. Heinrich Finke : Aus den Tagen Bonifaz VIII. — Münster i. W. 1902. S. 80.

resztülvitelénél X. Gergely szükségesnek látta tekintélyes egyházi férfiak véleményének meghallgatását is. Amidőn tehát még a zsinatot összehívó Salvator-bulla kibocsátása előtt felszólította Humbertust egy a zsinat egész feladatkörét kimerítő reformterv feldolgozására, nagyon valószínű, hogy a választási reform kérdésének megoldásához is kikérte Humbertus véleményét.

Ez a pápai felszólítás készítette Humbertust a választási reformjavaslat megtételére, az Opus Tripartitum keretein belül. Tervezete joggal mondható radikálisnak, mert megvalósulása esetén, ha némileg változott formában is, de visszatérést jelentett volna az 1059-iki decretum előtti állapotokhoz. Valóban helyes reactiót jelentett Humbertus javaslatának az a része, amelyben a hosszadalmas választás esetén a bíbornokok III. Sándor óta törvénybe foglalt kizárólagos aktív választójogának megszüntetésével, aktív választói joggal akarta felruházni a kúria egyes, külön e célra delegált tagjait is. Mi lehetett a vezérlő gondolat e tervnél, nehéz megmondani; annyi bizonyos, hogy az egyházas érzületű, szigorú felfogású Humbertus ezzel nem akarta azokat a kevésbbé épületes, az Egyház érdekeit mélyen sértő választási jeleneteket visszaidézni, amelyek közt a pápaválasztások egy része lefolyt, amidőn abban még a római nép és az alsó papság is résztvett. Ezt nem akarhatta újra felidézni Humbertus, célja csak a választás menetének gyorsítása lehetett, még a kardinálisok kizárólagos aktív választójogának és az ezzel kapcsolatos kétharmad többség elvének feláldozása árán is, mert ezt jelentette voltaképp Humbertus javaslata. A római papság delegátusainak bevonása, amelyet a javaslat megvalósítani akart, már a franciskánusok és dominikánusok demokratikus felfogására utal. Gyakorlatilag Humbertus ezen javaslata alig nevezhető, mert a helyett, hogy a Licet de vitanda decretalis kétségtelen hézagait technikai pótlásokkal, aminő a választás megkezdésének és lefolytatásának szabályozása, általában az egész választási processus formáinak megalkotása, igyekezett volna kitölteni, e helyett a régi, de éppen be nem vált eljárással, a

választói kollégium esetleges kibővítésével akarta a bajokat orvosolni. Hogy ez mennyire eredménytelen lett volna, az, bár Humbertus javaslatának ez a része nem került be az *Ubi periculum* constitutióba, mégis sejthető a következő századok választási küzdelmeiből, amelyek mérvét aligha csökkentette volna. Humbertus javaslatának ez a része kétségtelenül a baj lényegének félreismerésén alapult.

A javaslatnak ezt a gyöngéjét, valamint radikális szakítását a III. Sándor-féle decretalis alapvető elveivel, érezhette már X. Gergely pápa is, mert már a zsinat elé terjesztett constitutiójából hiányzott Humbertus tervezetének ez a része. Pedig az *Ubi periculum*,¹ amelyet a pápa a bibornoki kar ellenzése dacára fogadtatott el a zsinaton jelenlevő prelátusokkal, egyébként több helyütt mutatja Humbertus reformtervének hatását. Nyilvánvalóan erre vezethető vissza azon rendelkezés, amely szigorúan eltiltja a bibornokokat attól, hogy a választás ideje alatt bárminő provisiót élvezzenek, akár a pápai kamarától, akár más, a széküresedés ideje alatt a római egyházhoz befolyó jövedelemből. A constitutio ezen szakasza teljesen megegyezik Humbertus reformprogramjának idevonatkozó tervezetével. A többiekben azonban már a constitutio gyakorlatibb utakon halad, mint a Humbertus-tervezte reform. A választás megrövidítése érdekében nem a választói kollégiumot bővíti ki, hanem a bibornoki testületet választja el a külvilág befolyásaitól, megteremtve a conclave intézményét és megszabja a választás megkezdésének idejét is a pápa elhunytát követő tizedik napban. Ha a választási processus bizonyos időn túl eredménytelen lenne, úgy szigorú böjtökkel és kényelmi eszközök megvonásával igyekszik a választás menetére serkentőleg hatni. Mindezek a gyakorlati rendelkezések kétségtelen nagyobb eredménnyel jártak, mint aminővel a választói kollégium kibővítése járt volna. A constitutiónak még egy érdekes rendelkezése van, az, amely a választás rendjének biztosítá-

¹ A II. lyoni zsinat határozataira vonatkozólag lásd: Hefele, *Conciliengeschichte*. Bd. VI. S. 119—163. — Továbbá: Raynaldi: *Annales*. Tom. XXII. Pag. 321—337.

sát a bíbornoki testületen kívül álló elemekre bízta. Azon város rectorai — mondja a constitutio — ahol a választás folyik, kötelesek gondoskodni a választási szabályok pontos betartásáról. Ellenben tilos a bíbornokokat az érvényes választás létrejötte után a conclaveban visszatartani. Különben pedig, ha a választás bárminemű erőszak hatása alatt jött volna létre, érvénytelen. Ezen köteleességük megtartására a városi hatóságnak a papság és a nép előtt esküt kellett tennie. X. Gergelynek ez a rendelkezése, amellyel a laikus elemre bízta a conclave szabályai megtartásának ellenőrzését, kétségtelenül célravezetőbb eljárás volt, mint a választói kollégiumnak Humbertus tervezte kibővítése. Az Egyház és a pápai szék tekintélye szempontjából kétségtelenül káros volt, hogy X. Gergelynek ezen egyfelől a kardinálisok kizárólagos választójogát épségbentartó, de másfelől a választás körül tapasztalt hibákat technikai eszközökkel orvosló constitutióját már közvetlen utóda, V. Hadrián felfüggesztette, XXI. János pedig egészen eltörölte s csak V. Celesztin helyezte újra érvénybe.

Humbertus tervének alapgondolata a választói testület kibővítése nem bíbornoki tagokkal, később sem maradt egészen visszhang, legalább is irodalmi visszhang nélkül.

Már Mabillon óta ismeretes Humbertus művének egy kivonata (*Extractiones*), amelyet két kézirat is megőrzött számunkra. A kivonat létrejöttének körülményeiről eddig megoszlanak a vélemények. Tulajdonképpen az *Extractiones* nem tekinthető az *Opus Tripartitum* puszta kivonatának, mert köztük igen jelentékeny tárgyi eltérés található. Különösen két pontban tér el a kivonat szerzőjének felfogása Humbertus eredeti munkájától. Birckmann dolgozatának egyik fő érdeme, hogy ezekre élesen rámutatott. A görög uniónál a kivonat szerzője sokkal erősebb hangon ítéli el a görög egyház eljárását, mint az Humbertus eredeti munkájában olvasható, sőt újabbakkal meg is toldja a Humbertus által emelt kifogásokat. Az imperiumról való fejezetet pedig egészen átdolgozza és benne azt az ideát veti fel, hogy a császári koronát el kell választani a német királyitól. Birckmann

csodálatosképpen nem foglalkozik a kivonat írója kilétének megállapításával, pusztán adatokra való támaszkodás nélkül állítja azt, hogy a kivonat a lyoni zsinat használatára készült és azt ott a túlhosszú eredeti helyett olvasták fel. Ezt az állítást már megcáfolta Michel is munkájában, éppen a két mű felfogásának különbözőségére hivatkozva. Azonban sem ő, sem Birckmann nem vették figyelembe a kivonatnak a pápaválasztási reformról szóló szakaszhoz való betoldását.

Amidőn ismétli az *Extractiones* Humbertusnak a kuriális papságnak a választói joggal való felruházásáról szóló tervét, ezt fűzi hozzá: «si infra certum tempus non elegissent. quod... adiungerentur eis aliqui de... officialibus curie vel etiam econverso, vel metropolitani illius provinciae cum suffraganeis, seu aliqui alii». A kivonat szerzője itt tehát még tovább megy Humbertusnál, mert nemcsak a kuriális papság választottjait akarja bevonni a választásba, hanem azon egyházmegye érsekeit és püspökeit is, amelynek területén a választás folyik, sőt egy a II. Miklós előtti állapotokra való visszatéréssel bárki másokat is, vagyis a papságot és a népet. Ez a függelék lényegesen kibővíti Humbertus eredeti reformtervét és sehogy sem illik bele a II. lyoni zsinat és az *Ubi periculum* légkörébe. Megcáfoltnak tekinthetjük tehát Birckmann állítását ez alapon is a kivonat felolvasásáról a lyoni zsinat ülésében. Nyilvánvaló, hogy ez a betoldás sokkal jobban beleillik a XIV. század elején lefolyt irodalmi küzdelembe és a kivonat szerzője, akit Delisle a XIV. században élt dominikánusban, Bernard Guit-ban vélt felfedezni, tervével nyilván azt a császári befolyást akarta feléleszteni, amelyet éppen II. Miklós 1059-iki decretuma, illetve a «*Licet de vitanda*» szüntetett meg.

Egészen az *Extractiones* gondolatmenetéhez simulva beszél a pápaválasztás reformjáról Durandus, a viennei zsinat számára készült reformiratóban. Ha a pápai szék három hónapnál hosszabb időn át üresedésben van, akkor a bíbornokok kizárólagos választói jogosultságának figyelmen kívül hagyásával az érsekek és püspökök is bevonassanak a választásba. Egyáltalán a választási eljárás tartós sikertelen-

sége esetén bárminő más, még a X. Gergely-féle határozatokon is túlmenő eszköz igénybe veendő a választás eredményének biztosítása végett.

Sőt Birckmann a nagy schisma idejének azon törekvéseiben is, hogy a választáshoz a nemzetek képviselői is bevonassanak, a Humbertus féle reformideák visszhangját látja. Humbertus de Romanis pápaválasztási reformja egyfelől a a bíborosokat kívánta eltiltani az intercalaris jövedelmek élvezetétől, másrészt a választás sikertelensége esetén a kuriális papság választott tagjaival akarta kibővíteni a választó kollégiumot. E tervek közül csupán az elsőt vette át X. Gergely «Ubi periculum» kezdetű constitutiója, míg a választótestület kibővítése, amely visszatérést jelentett volna a II. Miklós dekrétalisa előtti állapotokhoz, csupán mint terv élt tovább s hatása fellelhető még a XIV. század elején az imperium körül folyt irodalmi harcokban, valamint a nagy egyházszakadás idején alkotott pápaválasztási reformtervezetekben is.

TÓTH LÁSZLÓ.

DUDICH ANDRÁS TANULÓÉVEI.

Dudich András a XVI. század egyik kiválóan érdekes történeti alakja.¹ Tekintélyben, szereplésben, államférfiúi ügyességben,² ékesszólásban, irodalmi működésben kevés kortársa múlja fölül.³ Diplomata, költő, szónok, tudós, teológus, matematikus, asztronómus, orvos, filológus, történetíró, műfordító. A XVI. század nagy stílusztája.⁴ Megnyerő és vonzó modorával, éles elméjével, alapos képzettségével kimagaslott kortársai közül. Utazásai, tanulmányútjai, diplomáciai küldetései Ausztriában, Itáliában, Lengyel-, Német- és Franciaországban, sőt a brit szigeteken is változatossá és mozgalmassá tették életét. Megfordult V. Károly, Ferdinánd és Miksa császárok, Mária angol királynő, II. Henrik angol király, Jagello Zsigmond Ágost lengyel király és a hírneves Mediciek udvaraiban.

Bizalmas viszonya, levelezése hazánk s egész Nyugat-Európa jelesei: uralkodókkal, bíbornokokkal, érsekekkel és püspökökkel, államférfiakkal, tudósokkal, a protestantiz-

¹ Irodalomtört. Közl. 1901, 190 l.

² Elismeri ezt róla *Lippomano* velencei követ is, kik pedig híresek voltak diplomatáikról. V. ö. *Szádeczky*: Báthory István lengyel királlyá választása. 82 l.

³ Szósz szerint ezt írja róla egy kortársa, a nagytekintélyű *Thuanus*: «Vir natalium claritate; ingenio omnium scientiarum genere exculso, rara Latine scribendi dicendique facultate, in negotiis explicandis prudentia ac sollertia præstans; ad hæc totius corporis forma, gestu et oris renidentis gravitate conspicuus, comitate, vitæ innocentia omnium, qui unquam eum viderunt, gratiam promeritus ...» *Historia sui temporis*. Tom. III. Francofurti 1628 pag. 314.

⁴ Irodalomtört. Közl. 1901, 198 l.

mus kimagasló alakjaival gazdag tartalmat öntöttek életébe. A külföld nagy szellemei neki ajánlják műveiket.

Kápráztató egyénisége, tüneményes pályafutása, rejtélyes élete kortársaitól kezdve napjainkig az íróknak szinte egész vezérkarát mozgósította életrajzának megírásához. A híres matematikus *Praetorius*, Dudichnak 1569-től 1571-ig Krakkóban lakótársa,¹ egykori íródeákja, *Reuter*,² a jeles kortárstörténetíró, *Thuanus*,³ továbbá *Niceron*,⁴ *Crenius*,⁵ *Cwittinger*,⁶ *Theissier*,⁷ *Sámuelffy*,⁸ *Stieff*,⁹ *Bock*,¹⁰ *Klose*,¹¹ *Horányi*,¹² *Koller*,¹³ *Hrabovszky*,¹⁴ *Kukuljević*¹⁵ és *Lut-teri*¹⁶ foglalkoztak vele.

Mindamellett egész napjainkig csupán óhajítás maradt

¹ 1607-ben jelent meg biográfiája. Monumenta pietatis et literarium ed. Miegus. Francofurti 1707, p. 123—128.

² Andreae Dudithii orationes in concilio Trident. habitæ. Offenbachii, 1610.

³ I. h.

⁴ Nachrichten von den Begebenheiten und Schriften berühmter Gelehrten, herausg. von *Baumgarten*. 13 Th. Hallae 1756, 260—278 l.

⁵ Animadversiones phil. et hist. II. Lugduni in Batavis 1698, 138—154 l.

⁶ Specimen Hungariæ literatæ. Francofurti et Lipsiae 1711, 125—134 l.

⁷ Les eloges des hommes savantes. T. IV. Leydae 1715, 29—43 l.

⁸ Andreae Dudithii orationes quinque in Concilio Trident. habitæ. Halae Magdob. 1743.

⁹ Versuch einer ausführlichen Geschichte v. Leben u. Glaubensmeinungen Andr. Dudith. Bresslau 1756.

¹¹ Historia Antitrinitariorum. Regiomonti et Lipsiae 1774, 252—322 l.

¹¹ Neue literarische Unterhaltungen. Bresslau 1774, 465—493, 515—550, 643—660.

¹² Memoria Hungarorum. P. I. Viennae 1775, 547—609 l.

¹³ Historia episcopatus Quinqueecclesiensis.

¹⁴ Horehoviczai Dudith András élete. Tudományos Gyűjtemény 1817.

¹⁵ Život Andrije Dudiča. Arkiv za povjestnica jugoslavensku. II. Zagreb 1852, 98—127 l.

¹⁶ Della vita di Andrea Dudizio Sbardellato. Atti dell' Academia degli agiati di Rovereto. Rovereto 1884, 65—112 l.

Hazánkban *Géresi Kálmán* szándékozott Dudich életrajzát meg-

«Dudich életét írói működésének, a szellemi légkörnek, mely környezi, heható rajzolásával összekötve, kidolgozni». ¹ Pedig érdemes életét és műveit egy nagyobb tanulmányban tárgyalni. ²

Apai ágról az *Orehoviczai Dudichok* ³ ősrégi horvát nemzetségének ivadéka. ⁴ Anyai részről az olasz ⁵ *Sbardel-*

írni. «Dudich András élete megírásához gyűjtven adatokat...» e szavakkal vezeti be Dudich és Phélius Péter leveleinek közlését. Adalék a magyar egyháztörténelemhez. Protestáns egyházi és iskolai lap. Pest, 1862, 953—955.

Legutóbb *Förster* boroszlói tanár foglalta össze Dudich életrajzi adatait: *Andreas Dudith und die zwölfte Rede des Temistios. Neue Jahrbücher für klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur und Pädagogik.* Leipzig 1910, 74, 93 l.

¹ Irodalomtört. Közl. 1901, 190 l.

² I. h. 198 l.

³ E név helyes kiejtése: *Dudics*. Eredeti horvát írásmódja: *Dudić*. A latin történelmi emlékekben többnyire *Duditius* vagy *Dudithius*, az olasz nyelvűekben *Dudizio*, német nyelvűekben *Dudicz* és *Duditz* jelöléssel fordul elő. Ő maga olykor — deákosan — *Duditius*, többnyire azonban *Dudith*-nak írta nevét. Az Országos Levéltárban levő, 1561 július hó 21-én Mezőlaky Ferenc zalavári apáthoz intézett levelének aláírását *Hegedüs* döntőnek tartja arra nézve, hogy neve *Dudith*-nak irassék. (Irodalomtört. Közlemények 1900, 479 l.) Névaláírásának hasonmását közli *Szabó*: Forgách Ferenc (Magyar Tört. Életrajzok 1904) 56 l. és *Szádeczky*: Békés Gáspár 86 l.

Minden vitán felül téves a *Doditius* (Index librorum prohibitorum pro Hispania 1667), *Budizio* (Tempesti: Vita di Sisto V. Roma 1754) *Duditin* (Rhorbacher: Storia universale della Chiesa. Milano 1856) megjelölés.

⁴ E család 1790-ig virágzott. Nagy birtokai voltak Zagorjeban. Arkiv za povjestnica jugoslavensku. Zagreb 1852, 99 l.

⁵ «Gentiles tui fortasse nulli sunt: quæsitum est per diligentem, nec tamen ullum omnino diligentia fructum tulit» — írja Manuzio. (Epistolæ L. IV. Ep. 12. Venezia 1560.) Rokonait, Dudich édesanyja szülőföldét ugyanis Velencében kereste *Rovereto* helyett. Életrőli, kik Dudichot anyai ágról *velencei* származásúnak mondják, összetévesztik Velence városát (città di Venezia) ennek területével (dizione veneta). V. ö. Atti dell' accademia di Rovereto 1888. évf. 96 l.

latiak nemesi törzsökének¹ sarjadéka. Ő maga a magyar haza fiának vallotta magát.²

Az ország szívében, Budán született, 1553 február hó 16-án.³ Atyja II. Ulászló tanácsosa korán árván hagyta őt. Vérével pecsételte meg hazaszeretét: hősi halált halt a törökök ellen viselt háborúban.⁴

Az anyai szeretet gyöngéd melegsége nélkülözte azt az átható fényt és irányító erőt, mely Dudich András nagyszabású neveltetéséhez szükséges volt. Szerencséjére akadt, aki atyja szerepét elvállalta és betöltötte.

A humanizmus korában nem ritkán találkozunk főpapokkal, kik nemes gyönyörüket találták abban, hogy tehetséges ifjakat hazájuk és egyházuk javára kiképeztessenek. Ezek közé tartozott Dudich nagybátyja, *Sbardellati Ágoston*⁵ váci püspök. Sbardellati atyja András összeköttetésben állott Aleander bibornok, pápai nunciussal.⁶ Ágoston nevével 1530-ban találkozunk először, mint szentgyörgymezei préposttal. E minőségben még tíz év múlva is látogatja a páduai egyetemet.⁷ Az 1542-iki besztercebányai országgyűlésen már mint esztergomi nagyprépost vesz részt. Midőn a következő esztendőben a törökök Esztergomot elfoglalták, sikerült a káptalani levéltárat megmentenie.⁸ 1548 december 14-én I. Fer-

¹ «Familia de Sbardellatis ab aliquot saeculis maiorum insignibus et preclare gestis non obscura, sed complurium principum decretis et elogiis ornata et decorata». I. Ferdinánd 1550 május 22-iki oklevelének szavai. I. h. 67 l.

² «Hungaria patria mea» írja egy alkalommal Miksa császárnak.

³ Ezt bizonyítja Dudich sírfelirata.

⁴ Arkiv za povjestnica jugoslavensku 1852. I. h.

⁵ Neve különféleképpen, többnyire hibásan fordul elő: *Spaldier*, *Spadaliér*, *Bardala*; újabban rendszerint: *Sbardellati Dudich János Ágoston*; az egykorú okiratokban *Augustinus de Sbardellatis*. Szokott aláírása *Augustinus Sbardellatus episcopus Vaciensis* volt. *Chobot*: A váci egyházmegye történeti névtára. Vác, 1917 II. 544 l.

⁶ Egyháztörténelmi emlékek a hitújítás korából III, 382.

⁷ *Frankl*: Hazai és külföldi iskolázás. 271 l.

⁸ Memoria Basilicæ Strigoniensis 139.

dinánd király váci püspökké nevezte ki.¹ III. Gyula pápa 1550 július 4-én megerősítette püspöki székében. Azonban a törökök miatt nem mehetett székhelyére. Az esztergomi káptalannal Nagyszombatba vonult. Innét az esztergomi érseki megyét is kormányozta, előbb mint káptalani helynök. majd mint az érsekségnek a szentszéktől kinevezett adminisztrátora.² 1551-ben szenteltetett püspökké. Ugyanakkor a király 200 aranyforintot utalványozott számára. Ugyancsak 200 aranyforintot kapott mint kormánytanácsos.³

Sbardellatinak keresnie kellett az embert, kire Dudich neveltetését bízta. Talált is ilyent barátja, *Henckel János* boroszlói kanonok személyében.⁴

Henckel II. Lajos nejének, Mária királynénak udvari papja volt. Műveltségével versenyezett ékesszólása. Sima modorával az udvart és a királynét annyira lebilincselte, hogy püspöki süveget ajánlottak föl neki.⁵

Vezetése alatt Dudich gyönyörűen haladt. Elsajátította a német nyelvet.⁶ Fényes észtehetségének több jelét adta. Ez arra készítette rokonait, hogy papi pályára adják.

Dudich még nem volt abban a korban, hogy e fontos lépést önszántából tegye. Később maga panaszkodott e miatt.⁷ Ám a rokonság püspök-nagybátyja pályafutásától el volt kapatva. Egy olasz biográfusa szerint minden áron azon mesterkedtek, hogy majdan főpapi székre emelkedve «infulájával, kardjával és tógájával» a Sbardellati-ház dicsőségét növelje.⁸

Henckel azokhoz tartozott, kik ama forrongó korban az

¹ *Kovachich*: Formulæ solemnes styli. LXV.

² Egyháztörténelmi Emlékek V. 406. *Fraknoi*: A magyar királyi kegyúri jog. 253 l.

³ Magy. Tört. Tár VIII. 248 l.

⁴ Neue Jahrbücher für klassische Altertum. Leipzig 1900, 80 l.

⁵ *Frankl*: Henckel János, Mária királynő udvari papja. Pest, 1872.

⁶ Dudich 1575 július 10-iki levele Cratohoz.

⁷ «Me ad aliud vitæ genus providentia destinatum.» (Excusatio ad Maximilianum imperatorem.)

⁸ Atti dell'accademia degli agiati di Rovereto 1884, 69 l.

egyház tanainak és lényeges intézményeinek sértetlen megóvása mellett annak korszerű reformját sürgették.¹ Lehetetlen föltételeznünk, hogy eszméit a serdülő korba jutott Dudichhal ne közölte volna.

De Boroszló nem tudta Dudich tudományszomját kielégíteni. Itáliába vágyott. Püspök-nagybátyja lehetővé tette szíve vágyának kielégítését.

Itália! Fogalom volt az akkor a tudósok körében. Itália a humanizmusnak volt a melegágya.

Dudich először Veronába ment, hol anyai ágról rokonai éltek.² Onnét a páduai egyetemre szándékozott menni.³

Tanulmányai számára, ismereteinek gyarapítására Veronában is termékeny talajra talált. Itt tartózkodott *Polo Reginald*, a tudós bíboros, kit II. Henrik francia király fegverei távol tartottak Rómától. A nagynevű egyházfejedelem könyveiben keresett megnyugvást. Részint a városban, részint Verona mellett a festői fekvésű Garda-tó partján a maguzzanói bencés klostromban tudós férfiak társaságát élvezte. Ott találjuk *Priuli*, *Mannzio*, *Dalbue* körében. A tudományok képezték «mennyei társaságát». Erről áradozott még évek múltán is korának nagy tudósa Manuzio.⁴

Dudichot delejes erővel vonzották a tudós világ e fénylő csillagai. Nem tudott ellenállani benső sugallatának. Fiatal kora ellenére fölkereste őket.

Ami ezután következett, az jellemző a középkor és a humanizmus tudományos életére.

Élénkebb volt akkor a szolidaritás érzete a tudomány munkásai közt. Könnyebben jött létre köztük a benső baráti

¹ Ezzel azt a gyanút vonta magára, hogy a protestánsokhoz szít. Több történetírónk annak tartotta. *Fraknói* kimutatta ez állítás alaptalanságát. V. ö. id. értekezését.

² *Lutteri*: I. h. 70 l. és 98 l. 38 jegyz.

³ Dudich tanulmányainak kronológiai sorrendjében az egykorú íróknál és későbbi biográfusainál nagy eltérések észlelhetők. Az 1555-ik év végén juthatott Veronából Páduába. *Verecs*: *Matricula et acta Hungarorum in Universitatibus Italiae studentium*. Vol. I. Padua. Kolozsvár, 1915, 47 l.

⁴ *Lutteri*: I. h. 70 l.

viszony. A lakhely távolsága, a kor, nemzetiség, társadalmi állás, sőt e században a hithűség, a vallási ellentétek sem képezték válaszfalat a tudósok köztársaságában. Hathatós volt az igyekezetek kölcsönös támogatása. Kiszámíthatatlan volt ennek termékenyítő hatása.¹ Ennek áldásaiban részesült most Dudich.

Bizalmas baráti viszony fejlődött a tanulmánygyó ifjú és a humanista tudósok közt. Különösen a magányban élő bíbornok karolta fel Dudichot. Szívesen látta asztalánál, gyakran eltársalgott vele. Midőn Dudich Páduába, az egyetemre készült, nem bocsátotta el előbb, míg a Velencében élő Manuzio Pál meg nem ígérte, hogy a bíboros szeretetét pótolni fogja: Atyja, mestere és barátja lesz.²

Manuziót nem nagyon kellett biztatni. Őt is megigézte az ideális lelkületű ifjú rendkívüli tehetsége, jelleme, szerénysége, rokonszenves megjelenése.³

Az együttérzés kapcsát a távolság sem tudta összetépni. Állandóan levelezett Dudichhal, midőn ez Páduában tanult. Nemsokára kiadta válogatott leveleit, melyek az akkori irodalmi termékek gyöngyei. Képzeltető Dudich ámulata, mikor ezek közt azokat is megpillantotta, melyeket Manuzio hozzá intézett.⁴

Belső viszonyát, levelezését fönntartotta akkor is, midőn ez tanulmányainak, az olasz földnek végleges búcsút mondott.

Manuzio életben volt még, midőn pártfogoltja püspöki székre emelkedett. Örömteljes sorokkal köszöntötte ekkor az agg mester. Azzal a kijelentéssel kedveskedett neki, hogy e magas kitüntetés kiváló érdemeiért már együttlétükkor megjósolta.⁵

Manuziónak köszönhetjük a Dudich tanulmányi elő-

¹ *Frankl*: Melanchton és magyarországi barátai. Századok 1874, 149 l.

² *Manutii* Ep. 6, lib. IX.

³ «Probitate, modestia, morum elegantia, omnibusque denique animi bonis excellit» — írja róla *Manuzio*, (Ep.) 6. lib. IV.)

⁴ *Litterae Manutii Dudithio datae in eius epistolario.*

⁵ *Verecs*: I. h.

meneteléről fönnmaradt bizonyítványt. Magasztalja fényes tehetségét, szép jellemét. Különösen kiemeli ékes tollát, cicerói stílusát.¹

Manuzio ítéletét magáévá tette a késő utókor. Dudich ma is első helyet foglal el korának stilisztái között.²

A szeretet megható melegségével ajánlotta őt Manuzio *Pancirolli Vitus* páduai jogtanár figyelmébe: Tudod, hogy több, mint barátság, testvéri szeretet az, ami szívemet hozzád fűzi. Erre a testvéri szeretetre kérve-kérlek, ügyelj Dudichra. Viseld gondját, mintha fiam volna. Hidd, méltó erre. Meglásd, e fiú tudományával hazáját a humanizmus honává fogja felavatni.³

Kedvező kilátásokkal indulhatott Dudich Páduába, Itália Itáliájába, mint Rotterdami Erasmus e várost nevezi. Egyetemének köszönhetette hírnevét, mely hazánkba is korán eljutott. Az 1222-ben alapított főiskolának már tíz év múlva volt magyar tanulója, három évtized múlva doktora is. A mohácsi vészig 205 magyar hallgatóját ismerjük. Számuk ezután egyre szaporodott. Oka ennek a tudományok újjáéledésén kívül az egyetem szabadelvű iránya. Nem-katholikusok is tehettek itt doktorátust. Mint mondták: «in collegio Veneto», vagy a mindenkori palatinus előtt, aki a diplomát is kiállí-

¹ «Paucorum annorum studio præstantia videlicet ingenii consecutus est, ut exquisitam et variam sermo illius eruditionem præseferat, *scripta vero ad Ciceronianam eloquentiam sic accedant, ut cum iis, qui suum nomen hac laude celebrarunt, qui pauci admodum sunt, conferri iure possit. aequalibus vero cunctis facile antecellat.*» Ep. 6. lib. IV.

² «A XVI. század egyik legnagyobb stilisztája Dudith András.» (Irodalomtört. Közlemények 1901, 198 l.).

³ «Accedit amor in te meus, qui fraternam necessitudinem æquat. Is te rogat, is prensat, quam studiose, quam blande potest pro Dudithio meo: ut eum, quem ego merito eius in oculis fero, tu quem amicitiae nostræ denegare nihil decet, quando nec studio tuiquidquam abnueret voluntas mea, omni benignitate complectaris planeque filium meum, æque ac meipsum recipias; quod si feceris, obstringes tibi non vulgari beneficio iuvenem summo loco natum, dignum maioribus suis, qui *Pannoniam, ut auguror, sua virtute aliquando Italiam faciet.*» Ep. 6. lib. IV.

totta. A katolikusokat a székesegyházban avatták fel a püspöki helyettes és kíséretének jelenlétében. Ez alkalommal hitükről is ünnepélyes tanuságot kellett tenniök.

Dudich korában a páduai egyetem virágzásának tetőpontján állott. Minden karban világhírű professzorok töltöttek be a tanszékeket. Előadásait gyakran ezernél is többen hallgatták.¹

Dudich a humaniorákat s a bölcseletet tanulta. Utóbbiban *Genua* volt a mestere.² Különös buzgósággal hallgatta a jogtudományokat. Az egyetemen a consilarii jurisconsultorum közt foglalt helyet.³

A magánjogot *Pancirollitól* hallgatta. Manuzio ajánlólevele megtette reá a hatást. Szívesen fogadta őt saját lakásán. Személyes érintkezésével mélyítette ismereteit.⁴

Benső viszonyban állott Dudich *Bonamico Lázárral*, korának kiváló latin költőjével és szónokával.⁵ Látogatta *Gagnoli, Mureto, Panvinio, Robertelli, Sigonio* és *Vettori* előadásait is.⁶

Lelkét nemes felbuzdulásokkal töltötte meg. Semmi sem vet erősebb fényt a klasszikusokért való lelkesedésére, mint ama tény, hogy Cicerót háromszor leírta magának.⁷

Korának tudósain kívül benső barátságot szőtt jeles kortársaival, a jövő embereivel.

Lakótársa két lengyel diák volt.⁸ Ezekről megismerhette hazájuk viszonyait, szokásait. Elsajátíthatta nyelvüket. Ekkor ugyan még nem sejtette, mekkora hasznát fogja látni ez

¹ *Veress*: I. m. V—VI. l.

² *Foerster*: I. h. 81 l.

³ *Frankl*: Hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. Budapest 1873, 273 l.

⁴ *Veress*: I. m. 47 l.

⁵ *Frankl*: I. h.

⁶ *Lutteri*: I. h. 75 l.

⁷ «Tantus vero Tullianæ eloquentiæ sive admirator, sive secutor fuit, ut totum Ciceronem ter propria manu descripserit.» *Thuanus*: Historia sui temporis. Francofurti 1680, 314 l.

⁸ *Veress*: I. h.

ismereteinek. Rövid idő múlva Lengyelország lett európai jelentőségű diplomáciai küldetésének működési tere.

Sok előkelő magyar ifjú fordult meg ez időtájt Páduában: *Somlyai Báthory István*, a későbbi lengyel király és erdélyi fejedelem, *Draskovich György*, a későbbi kalocsai érsek és bíboros, *Forgách Ferenc*, később váradi püspök és történetíró, *Várdai Tamás*, a primás unokaöccse, a két Révay-fiú, *János* és *Lőrinc*, nevelőjükkal *Kapronczai Paulinus Péter*, későbbi csanádi püspökkel, *Ujlaky János* és *Gergely*, *Armpruster Kristóf*, *Szily Albert* kapornaki apát. Csupa oly név, mely a közügyek terén pár év múlva kitűnt.

Az idegen föld szorosan egymáshoz kapcsolta a honfitársakat.

A roveretói egyház keresztelési anyakönyve elárulja, hogy Dudich évek multán, a trienti zsinat idejében magával vitte Draskovichot édesanyja szülőföldre. 1562 augusztus hó 2-án együtt vettek részt Sbardellati Mátyás újszülött György fiának keresztelésén.¹ E tény meghitt, benső baráti viszony jele. Nem csalódunk, ha ennek forrását Páduában kutatjuk.

Ellenben Báthory István és Dudich közt — a kortárs történetíró *Thuanus* szerint — már Páduában nézeteltérések, surlódások, elvi ellentétek keletkeztek.² Azonban ez nem valószínű, jöllehet ezt az állítást Dudich legtöbb biográfusa,³

¹ «Georgius Joseph filius Dni-Mathiae Sbardellati: Rmus D. Joannes Cemetensis Eppus baptizavit et Rmus D. Georgius Quinqueecclesiae Eppus et Rmus D. Andreas Sbardellatus Eppus Tinnien-sis et Illmus D. Parisius Comes Lodroni et magnifica Dna Barbara Matrutia tenuerunt.» V. ö. *Lutteri*: I. h. 103 l.

² «Patavii tunc Stephanus Bathorius, postea in Poloniae regem electus, erat, cum quo subortae iam occultae sive remulationes, sive simultates, quae cum aetate creverunt.» I. h. Ugyanígy *Papadoli*: «Quo (Dudithio) cum iam tum in eas simultates incurrit, quae tempore, occasionibus ac partium iuribus auctae Stephanum (Báthory) vix non a patrocínio fortunae deiecerit.» (Historia gymnasii Patavini. Vol. II. Venetiis 1726, 87 l.)

³ Legújabbán (1900) *Foerster* is. I. h. 83 l.

sőt jeles hazai történetíróink¹ is átvették. Dudich minden nap érintkezett a nála csak félesztendővel fiatalabb Báthoryval. Vele együtt tanulta a jogot az említett Pancirolli mestertől. Együtt hallgatták Robertelli és Sigonio jogi előadásait. Együtt vettek részt a lovagjátékokban.²

Mialatt Dudich mohón szitta magába a tudományokat, odahaza szerettei nyugalma csatazaj háborította. 1552-ben a bosszús Szolimán pasái megújították a háborút. Több fontos végvárunk került akkor török kézre. A pusztulásból kimagaslik a hős Losonczy István alakja, aki Aldana császári vezértől fölálodozva, Temesvárott «vérrel rótt le a bazának utolsó tartozását». Hős példáját Szondi (Szuhó) György, Drégely kapitánya követte.

Az ő oldala mellett esett el a váci püspök, Sbardellati Ágoston, Dudich nagybátyja.

A gyász hír, mint villámcsapás sujtotta Dudichot. Gyám- apját tisztelte benne. Neveltetését, külföldi tanulmányait köszönhette neki.

Tanulmányait mégsem kellett félbeszakítani. A primás, Oláh Miklós vette gondozásába. Kieszközölte esztergomi kanonokká, majd felhévízi préposttá neveztetését.³

Nemsokára új látkör nyílt meg Dudich előtt.

1553 július hó 6-án elhunyt Eduard angol király. Trónját Mária örökölte. Az uralkodónő az egyházi viszonyok rendezése céljából pápai legátusért folyamodott a kúriához. A szentszék a nagyfontosságú hivatás betöltésére nem talált méltóbb egyént, mint Polo bibornokot. Polo születésére nézve angol volt. A királyi dinasztia vére csörgedezett ereiben. Államférfiúi ügyesség és apostoli buzgóság egyesült a tudománykedvelő főpapban.

¹ Pl. *Frankl*: Hazai és külföldi iskolázás 273 l.

² Ezt *Papadoli* leírásából tudjuk, mely okleveles kútfők alapján készült. I. m. 88. V. ö. *Veress*: I. m. 42 l.

³ Legtöbb életírója 1557-re helyezi kanonokká kineveztetését. Egy régi följegyzés szerint azonban ez 1552-ben. Dudich 19-ik életében történt. V. ö. *Kollányi*: Esztergomi kanonokok. Esztergom 1900. 157 l.

A bíboros fölszólította Dudichot, hogy kövesse őt útjában. Dudich örömmel ragadta meg az alkalmat: világot látni, embereket megismerni, tudományát gyarapítani.

Elbúcsúzott Roveretóban rokonaitól, a trienti és az augusztai bibornokoktól. A tél küszöbén Polo kardinálissal útrakelt.

A következő év elején Brüsszelbe érkeztek. Túlkorán. V. Károly császár ugyanis már Eduard életében azon fáradozott, hogy Máriát fia, a spanyol infáns vegye nőül és családja számára az angol trónt biztosítsa. Attól tartott, hogy Polo megghiúsítja számításait: a nemzeti párt, Davonshire gróf javára fogja befolyását érvényesíteni.

Ezért minden eszközt megragadott, hogy a bíboros távozását késleltesse. Kiténtetésekkel halmozta el őt társával Dudichhal együtt. Földi paradicsommá akarta ott-tartózkodásukat varázsolni.

A bibornok a császár kívánságának kénytelen volt engedni. Maradt.¹ Dudichot azonban mi sem tartóztatta. Tudnivágyó lelke nem melegegett föl a királyi udvar fényében. Párizsba ment. Beiratkozott az egyetemre.²

Ez a főiskola a középkorban korra és hirre nézve az első helyet foglalta el. A többieknek mintául szolgált. Ekkor azonban — a XVI. században — már homály borította régi dicsőségét, tekintélyét és jelentőségét. Ennek tulajdonítandó, hogy Dudich nem találkozott itt honfitárrsal.³

Jeles mesterei azonban akkor is voltak az egyetemnek. Dudich ezektől a bölcselőten kívül kivált nyelveket tanult.

Latin és német ismereteit Boroszlóbból hozta magával.

¹ *Lutteri*: I. h. 72--73 l.

² *Frankl*: Hazai és külföldi iskolázás. 276 l.

³ Hogy 1544 nyarán Párizsban volt, az kitűnik Canisius Hellenismos-ának előszavából, úgyszintén az 1544 december és 1545 január havi levelekből. (*Klose*: I. m. 467 l. *Foerster*: I. h. 80 l.) Később is volt Dudich Párizsban. Canini 1555 augusztus hó 23-án írja, hogy az elmúlt nyáron Párizsban ismerkedett meg vele. (Tudom. Gyűjtemény 1817, IV. 42 l. *Vereza*: I. m. 47 l.) 1573 október hó 7-én ezt írja Dudich: «Cum Parisiis ante XVI. annos philosophiæ operam darem . . .» (*Lutteri*: I. h. 99 l.)

Itáliában elsajátította az olaszt, a költészet és a művészetek nyelvét. Ezek után nem eshetett nehezére a francia. Párizsban mégis elsősorban a görög, héber s a többi keleti nyelvet kultiválta.

*Caninius Angelus*tól és *Turnebus Hadrián*tól¹ görögöt, az előbbitől, úgyszintén *Mercurius (Mercier) János*tól keleti nyelveket tanult. *Vicomercatus Ferenctől* és *Carpentius Jakabtól* Aristoteles bölcséletét hallgatta.

A páduai egyetemen tökélyre vitt klasszikus latinságával akkora becsületet vívott ki magának, hogy saját professzora. *Vicomercatus* nem restelte egyik munkájának utolsó simítását reá bízni.²

Ugyanígy segítségére volt Párizsban barátjának, *Perion Joachim* szentbenedekrendi szerzetesnek, ki *Dionysios Areopagita* műveivel foglalkozott.³ Nemcsak tudományával, szeretetreméltóságával is hódított.⁴

Ezalatt V. Károly megvalósította Fülöp spanyol infáns és Mária angol királynő tervezett házasságát. Polo bíbornok 1554 novemberében folytathatta útját.

Dudich követte őt.⁵

Londonban nyájas, lebilincselő modorával egészen megnyerte Erzsébetet. Különösen kitüntette Dudichot. Örömezt társalgott vele «nellinquaggio di Roma», — a rómaiak nyelvén.⁶

Londonban érvényesítette Párizsban elsajátított nyelvismeretét: 1555-ben megírta görög nyelven Szent Jakab apostol liturgiáját.

1

¹ Dudichnak 1584 dec. 22-én Dresserhez írt levele. *Klose*: I. m. 467 l. *Foerster*: I. h.

² *Foerster*: I. h. 81 l.

³ V. ö. *Perion* latin fordításának (Beati Dionysii Areopagita opera a Joachimo Perione conversa. Lugdun. 1572) 1556 április hó 27-én kelt előszavát és Dudich 1584 december 28-án kelt levelét. (*Klose*: I. m. 468 l., *Foerster*: I. h. 85. l.).

⁴ Canini «adolescens, moribus amabilissimus»-nak nevezi. V. ö. Tudományos Gyűjtemény 1817. IV. 42 l.

⁵ *Lutteri*: I. h. 73 l.

⁶ *Lutteri*: I. h. 73 l.

Ezután visszatért hazájába. De csak rövid időre. 1558 novemberében ismét Párizsban találjuk.¹

Innét újból Páduába ment.² Útközben Velencében meglátogatta Manuziot. Átadta neki Verancsich Antal egri püspök üdvözlését.³

Dudich most is egész valójával tanulmányainak élt. Verancsichnak írja: kevés lesz *egy* esztendő ezek befejezéséhez.⁴ Ezentúl azonban nemcsak tanult, de maga is résztvett a tudományok ápolásában. Első szárnypróbálgatásai a stílus művésziességét célozták. Ezeket nem bízta sajtóra. Ezért nem is maradtak fön.

Különösen kiváló szónokká akarta magát kiképezni. Klasszikus latinsággal a humanizmus szellemében szónoklatokat dolgozott ki. Ezeket is csak íróasztalfiókjá számára.

Írt latin verseket. Szintén csupán saját gyönyörűségére, nem a nyilvánosság számára.⁵

Később nyomtatásban is megjelentek munkái.

¹ V. ö. Dudich 1573 október hó 7-én Cratohoz (*Stieff*: I. h. 47 l.) és Manuzionak Dudichhoz intézett levelét (Ep. VI. 22), melynek tanúsága szerint Dudich Polo halálakor (1558 november hó 7-én) Párizsban tartózkodott.

² Dudich 1559 május hó 10-én kelt levele Manuzióhoz. (*Mureti*: Epistolæ. Coloniae 1585. 118 l. *Foerster*: I. h. 81 l.) Nagybátyja ekkor már hat év óta nem élt. Téves tehát az az állítás, hogy Dudichot másodízben is nagybátyja, Sbardelat Ágoston váci püspök küldte. *Veress*: I. m. 60 l.

³ Ezt Manuzionak Verancsichhoz írt levele árulja el: «Cum Andreas Duditijs, sui studiosissimus, præclaræ non solum indolis sed etiam virtutibus adolescens, proxime versus e Pannonia, tuo me nomine salutasset . . .» (Epistolæ. Venetiis 1561 lib. V. fol. 95.) E levélből következtetjük, hogy Dudich Páduába jövetele előtt rövid időre hazautazott.

⁴ «. . . cum ad perficiendum studiorum meorum cursum non uno anno, sed maiori temporis intervallo sit opus.» (*Verancsich*: Opera, vol. VII. 249.) E levelet 1558 október 28-án vette kézhez Verancsich.

⁵ Nem is volna róluk tudomásunk, ha egy későbbi levelében ő maga nem emlitené ezt. V. ö. Botzenből 1561 február hó 6-án Oláh Miklóshoz írt levelét. Teljes szövegét közölte *Hegedüs*: Irodalomtört. Közl. 1900. 477 l.

A Szentháromságáról szóló hittudományi dolgozata ugyan elveszett. Hasonlóképpen egy kommentárja is. Utóbbinak még címe sem maradt fenn. Csupán kritikája. Nem kisebb ember, mint a nagy Manuzio írja róla: «Sohasem volt kezemben alaposabb tudományos fölkészültségről tanuskodó munka».¹

Serényen résztvett azok munkájában, akik ritka és nehezen hozzáférhető görög művek latinra fordításán buzgólkodtak.

E törekvései, jeles fordításai helyet biztosítanak számára az irodalomtörténetben² éppúgy, mint későbbi szónoklatai és diplomáciai küldetései a szónoklattan s az egyházi és politikai történelemben.

Lefordította *Longinus*nak *De sublimi* című értekezését, *Diodorus Siculus* három utolsó könyvét, *Halicarnassusi Dionysius*nak néhány rhetorikai dolgozatát. Az utóbbira maga Manuzio kérte fel őt.

Hozzáfogott *Demetrius*nak *Peri herméneias* kommentálásához. E műve befejezetlenül maradt, mert Manuzio — tévesen — fölhívta figyelmét arra, hogy e munkájában mások már megelőzték.³

E fordításai nagy föltűnést keltettek és általános elismerést arattak. Elragadtatással olvasták kortársai.⁴

A négy evangélium egy régi kommentárjának kiadását is tervezte.⁵ Ebben megakadályozták nemsokára bekövetkező egyházi és politikai foglalkozásai. Bizonyára már ekkor feltűntek levelei a stílus előkelőségével és a gondolatok mélységével, melyek később korának híres levélírójává avatták.

¹ «Nihil legi unquam eruditius, nihil sanctius, aut ad retinendum catholicæ religionis cultum accommodatius.» Ep. 13. lib. IV.

² *Pintér*: A magyar irodalom története. Budapest 1909, II. 168—169 l.

³ *Foerster*: I. h. 85—86 l.

⁴ «Inanem eloquentiam contemnis et indisertam philosophiam non amas: utrumque vis conjungere.» (Lib. IV. ep. 17.)

⁵ Erről maga Dudich tájékoztat a Halikarnassosi Dionysios munkája latin fordításához írt előszavában, melyet Oláh Miklós érsek-prímásnak ajánlott. (Dionysii Halicarnassei de Thucydidis historia iudicium Andrea Dudithio Pannonio interprete. Venetiis 1560.)

Mielőtt véglegesen hazájába költözött, fölkereste párizsi mesterét Vicomercatust.¹

Közben betért Flórencben a hírneves Medici Cosimohoz. A tudósok mæcenása lelkesedéssel fogadta. Jó benyomást tehetett reá Dudich, mert meleg ajánlólevéllel bocsátotta Franciaországba Medici Katalinhoz «che per Francesco reggeva la Francia».²

A följegyzések szerint Dudich olasz dikciójával bámulatba ejtette a királynőt.³ Ám Dudich itt is minden figyelmét a tudományokra irányította. «Hihetetlen, mennyit haladt a tudományok terén» — írja Mureto Manuzionak.⁴

Végre² Német- és Csehországon át⁶ visszatért hazájába.

Nevét szárnyára vette a magasztaló hír.

Tanulóévei alatt klasszikus műveltséget, ékesszólást, nyelveket, a fejedelmek termeiben biztos föllépést sajátított el. Mind oly képességek, melyek a nyilvános szerepléshez szükségesek. Tulajdonosukat a dicsőség fényével árasztják el, a reá bízott ügyeknek diadalt aratnak.

Épp ekkor nagyban folytak az előkészületek a félbenmaradt trienti zsinat újbóli összehívásához.

A pápa nunciust, *Delfino Zakariást* küldte e célból Ferdinándhoz.

1561 decemberében érdekes párbeszéd folyt le a császárkirály és a római kúria követe közt. Eredménye püspöki süveget jelentett Dudich számára.

— A szentszék hön óhajtja és reméli, hogy a zsinaton számos magyar főpap fog megjelenni — mondotta a nuncius.

— A magyar főpapok közt egy sincs, aki alkalmas

¹ *Manutii*: Ep. 22. lib. IV. Excusatio Duditii ad Maximilianum. p. 44.

² *Lutteri*: I. h. 75 l.

³ «Sermone italico rapuit (reginam) in sui admirationem.» *Lutteri*: I. h. 101 l.

⁴ Ep. 9. lib. V.

⁵ 1560-ban. V. ö. 1585 február hó 25-én Sylburghoz intézett levelét (*Klose*: I. m. 655 l.) és a Halicarnassosi Dionysios fordításának dedicatióját: Patavii III. Non. Mart. 1560. — *Foerster*: I. h. 81 l.

⁶ *Kukuljević*: I. h. 183 l.

volna, hogy a zsinat tárgyalásaiban résztvegyen, — szabadkozott Ferdinánd.

— Felséged betölthetné az üresedésben levő püspökségeket oly egyénekkal, kik Trientben az ország diszére válnának. Itt van elsősorban Dudich prépost. Tudományos képzettsége és vallásos buzgalma egyaránt méltóvá teszik, hogy főpapi székre emeltessék és a magyar nemzetet képviselje.

Az uralkodó megköszönte a jó tanácsot.

Másnap — 28 éves korában — már kinevezett püspök volt Dudich András.¹

JUHÁSZ KÁLMÁN.

¹ Oláh Miklósnak 1562 január 1-én Bornemissza nyitrai püspökhöz intézett levele. *Fraknoi*: Magyarország és a római szentszék. Budapest 1903, 103 l.

VICTOR HUGO ÉS A MAGYAR EMIGRÁCIÓ.

Mit ismer Magyarország a külföldről? Milyenek a külföld fogalmi Magyarországról? Ilyen és ezekhez hasonló kérdéseket sokszor ad fel magának az újságírás, úgy, hogy a híres emberekhez, a reprezentatív egyéniségekhez tapadó kíváncsiságba kapcsolja be őket. De a tudománynak is programjába kell vennie ezeket a problémákat, mert a nemzeti és a nemzetközi *közvélemény*, a *korsszellem* rajzához nagyon kedvező nézőpontból megfigyelt vonásokkal járulnak hozzá.

A külföld iránt való érdeklődésünk lélektani szempontból két különböző síkban mozog. Az egyiket, amely kiváltképpen a memóriát veszi igénybe, a földrajzkönyv és a Baedeker határozza meg, s célja az, ami minden tudományos érdeklődésé: adatokat gyűjteni egy minél teljesebb, minél átfogóbb világképhez. A másik síkban a friss és élénk képzelet indít hangulati és érzelmi hullámokat az ismeretlen, tehát könnyen idealizálható tájak felé; ezt a sikot az ú. n. «exotikus» irodalom jellemzi legjobban. A nagy felfedezőkből rendszeresen mind a kétféle érdeklődés megvan: az ismeretlen után érzett «honvágy» adja meg az első ösztönzést s ez frissíti fel a lelki energiákat; a tudományos érdeklődés tartalomhoz, komoly célokhoz, erkölcsi alaphoz köti a kalandvágyat s a fantázia csapongását.

Victor Hugo költő s még hozzá az a költő, aki — már szinte banálisá vált megállapítások szerint — a képzelete által teremtett második világban éppen olyan otthonos, mint az életviszonyai által meghatározott «reális» világban. Gyermekkorában bejár egy csomó országot, amelyek még a gyermek előtt is észrevehetőleg újak, idegenek, mások, mint

Franciaország; olyan új színeket vesz fel palettájára, amelyeket nem tehet fakóvá az idő. Mire felnő, ott forrong már körülötte a romantikus irodalom háborúja, melynek egyik legféltékenyebben szabadalmazott jelszava a «couleur locale» s amely végre törvénné szentesíti az irodalomnak csaknem kétszáz év óta fejlődő «exotikus» törekvéseit. Most már az irodalmi érdeklődés a reakció egész erejével a felé a világ felé fordul, amelyet eddig az örök és egyetemes emberi lélek rajza fölött elhanyagolt: *a korok és tájak szerint módosuló* élet felé. A legtöbb romantikus költő nem vonta le az új jelszó minden következményét: élt azzal a joggal, hogy az «ismeretlent» képviselő Keletről (muzulmán országok, sőt Spanyolország is; egy kissé Görögország és a Balkán)¹ álmodozzék, de nem igen végzett az új vidékekre vonatkozólag köteleességszerű tanulmányokat; színfoltokat keresett, nem határozott körvonalakat. Abban a keleti gyűjteményben (*Orientales*, 1828.), amellyel a fiatal Hugo a színfoltok költészetének áldozott, Magyarországról nincs szó: Zimony (Semlin) és Belgrád csak mint a *török* háborúk szereplői és tanúi jutnak említéshez. *Burgraves* (Várgrófok) c. drámájában a magyarok neve ismeretlen, vad horda képzetét idézi föl egy pillanatra s csak arra való, hogy festőibbé tegyen egy jellegzetes hugoi felsorolást.

De a legtöbb magyar vonatkozást tudományos vagy tudáskos hajlamainak lehet köszönni. Ez az erudíció Victor Hugo titkos szerelme és fitogtatott büszkesége s alig van köze a XIX. századi tudományos fellendüléshez. Igazi romantikus létére a középkor és a renaissance tudományos ideáljához vonzódik: polyhistor akar lenni; mint egy-két hőse: Spiagudry (*Han d'Islande*) vagy Ursus (*A nevető ember*), adatot adatra halmoz válogatás és kritika nélkül; angol etymonokat farag, családfákat egészít ki; hajózási kérdésekben ad szakvéleményt s füle megittasul az idegen hangzású földrajzi és családnevek csengő-bongó muzsikájától. Ennek a tudáskoságnak köszönhetjük, hogy Hugo nem tekinti Magyarorszá-

¹ Ez az «*Orientales*» Keletje.

got fantasztikus, a földrajzi renden kívül álló országnak, amilyen Shakespeare tengeremelléki Bohemiája vagy a János vitéz mesés földrajzának országai. Magyarország nála nem mesebeli, hanem inkább mesetermő ország. A fiatal költő *Cromwell*-hez írt jegyzeteiben a lidércekről szóló babonákat említi Magyarországgal kapcsolatban: *A nevető ember öregedő íróját a cigányok érdeklik, akiket a «comprachico»-kkal (gyermekvásárlók) kapcsolatban említ.*¹

Minél mélyebbre merül Hugo az aktív politikába, annál több alkalma van tudomást venni az ébredező, a mult kultuszát a jövő kultuszának feláldozó Magyarországról s már már nem nézi a politika és a civilizáció ugarjának, amelyen a mondák és babonák virágai tenyésznek. Egy érdekes mondatában éles határt von a Kelet és a Nyugat között s Magyarországot a civilizált országok közé iktatja, amelyeknek nemzeti irányú fejlődése az összeségre nézve is kívánatos. Ha a «Kis Napoleon» nem törülte volna el a béke Európájának legfőbb eszközét, a francia parlamentet, «a vad kevésbbé vadnak érezné magát, a török kevésbbé töröknek, az orosz kevésbbé orosznak, a magyar magyarabbnak, az olasz olaszabbnak».² A szabadságharcát küzdő Magyarország a francia republikánusoknak rokonszenves; megérdemli, hogy foglalkozzanak vele s hogy számítsanak rá a közösnek vélt célért való harcban.

Bizonyos, hogy Magyarország sohasem foglalkoztatta Hugot önállóan: Magyarország csak egy húr a szabadság nagy lantján, melynek hatalmas akkordban kell megcsendülnie. A magyar szabadságharc pillanatokra magára vonta ugyan a külföld figyelmét, de azért a magyar diplomaták és emigránsok nem győznek elegendet panaszkodni a párizsi irányadó körök tájékozatlansága és közömbössége miatt.³

¹ L. Huszár I. fordításában a regény bevezető fejezetét, ahol pestmegyei kóbor magyarokról beszél.

² Idézi Benedek Marcel is: Victor Hugo: 309. l.

³ Pulszky F.: Életem és korom. (Bpest, Ráth M., 1880.) II. 249., III. 66.; Klapka: Emlékeimből. Függelékül gróf Teleki László levelei. (Bpest, Franklin, 1886.) III. 561.

Még Lamartine¹ és Hugo is, akik pedig szerepet játszottak a különböző forradalmakban s akik — költő létükre — úgy tekintették magukat, mint az egyetemes ideálok, a nagy érdekek, az egész emberiség képviselőit a szűkebb látókörű gyakorlati politikusok közt, felületesen ismerték hazánkat s inkább a lengyel ügygel foglalkoztak, amit a lengyel emigráció hosszú multja magyaráz meg. A lengyel emigráció készítette elő a talajt a többieknek. A negyvenes évek vége felé a francia radikális körök újra divatba hozzák a lengyeleket s a párizsi lengyel nemzeti könyvtár alapítására rövid idő alatt 10,000 franc gyűl egybe.² Bonaparte elnök és kormánya nem kedveznek a menekülteknek: olyan elemnek tekintik őket, amelyet a felforgató törekvések a maguk javára használhatnak. Az államcsíny megelőző évben a párizsi idegenek, különösen a németek, szigorú rendőri felügyelet alatt állnak,³ egy ideig az újabb letelepedéseknek is hivatalos intézkedések állják útját. Az államcsíny után a magyar menekültek is üldöztetéstől félnek, de a császár békés kijelentései és amnesztia-rendeletei hamar megnyugtadják őket. Legtöbbjüket nem is a rendőrség, hanem a drágaság üldözi el Párizsból.⁴ Az emigránsok ebben az időben már Angliában sem számíthatnak jelentékenyebb anyagi támogatásra; Franciaországban még kevésbé.

A császárság társadalma még nem konszolidálódott annyira, hogy a forradalmi eszmék s a szabadsághősök kultuszát kíváncsnak tartsa; az ellenzék parlamentáris része nem érzi szükségét, hogy az idegenekre támaszkodjék; az emigránsok igazi szövetségesei, a szélső ellenzék tagjai száműzetésben élnek. A magyar menekültek segítségét sok ígérettel és kevesebb pénzzel akkor veszi igénybe Napoleon, amikor pillanatnyilag szüksége lesz Magyarországra és a

¹ Lamartine estélyét Pulszky írja le (II.); L'Herbette, a magyar «szakértő» azt hiszi, hogy Erdély a szultán provinciája!

² Leipziger Ill. Zg. 1851 aug. 31.

³ U. o. 1853. 498. sz.

⁴ L. alant: Mészáros Lázár levele Szutsics Amáliához (Párizs, 1851 dec. 26.) stb.

magyar légiónra (1859.). Addig Franciaországban a magyar ügyet a lehetőség szerint agyonhallgatják. 1851-től kezdve a franciás műveltségű s legértékesebb összeköttetésekkel rendelkező Teleki László gróf mindinkább elszigetelődik s így a francia sajtó, a francia közvélemény megközelítése is mind nehezebbé válik a magyarok részére. Az 1849-ben tervezett emigrációs sajtóakcióból, amellyel egyideig a kiváló Lamennais is rokonszenvezett, nem lesz semmi; hiszen még az egyes nemzetek képviselői között is óriási személyi, sőt elvi ellentétek vannak. Így azután Irányi (Chassin Lajossal együtt), Klapka, Szemere Bertalan külön-külön dolgoznak és inkább csak egyéni beállítású emlékiratok, aktuális cikkek (főképp nekrológok) élesztik itt-ott a magyar ügy iránt való érdeklődést. Mindez édes-kevés lett volna arra, hogy Hugo figyelmét lekösse, ha politikai szereplése, menekülése és száműzetése nem sodorta volna bele a nemzetközi emigráció közepébe.

Még mielőtt Jerseyben, magyar menekültek közé került volna, egy-két «világraszóló esemény» fölkellette érdeklődését Magyarország iránt. Ilyen volt *Haynau* inzultáltatása Barclay és Perkins sörházában (1850 szeptember 4.): talán ezért szerepel olyan sokat a bresciai és *aradi* hiéna a «Châtiments» verseiben. Ilyen volt főképp *Kossuth* angliai és amerikai útja. Kossuth már elutazott Amerikába, amikor Hugo Jersey szigetére érkezett, ahova pedig az angliai ünnepelés s a southamptoni hajóraszállás híre bizonyosan friss elevenségében jutott el. Kossuth visszatér Angliába s sokáig ott is marad, de Hugo különös módon nem említi nevét az «Actes et Paroles» későbbi köteteiben, ahol pedig az emigrációnak annyi kevésbbé jelentékeny neve és eseménye megtalálja a maga helyét. Igaz, hogy a jerseyi magyar emigránsok nem mind voltak a kormányzónak személyes hívei; igaz az is, hogy Kossuth példátlan ünnepeltetése nem volt jó ajánlólevél Hugonál, aki minden önfeláldozása, elvhűsége és jószívűsége mellett sem volt ment a hiúságtól és az irigységtől. Egyébként bármilyen tapintatosan kezelte is Kossuth a legkülönbözőbb politikai árnyalatokat, hogy mindent és

mindenkit meghódítson a nagy magyar célnak, az angliai menekültek előtt az arisztokrata-barátság gyanujába keveredett, annál is inkább, mert Simonyi Ernőt¹ ki akarta parancsolni a szocialisták táborából, amelyhez Victor Hugo is vonzódott, a nélkül, hogy a fontosabb kérdésekben egyetértett volna velük.

A Saint-Antoine külváros barikádharcai után Belgiumba menekült költő *Brüsszelben* csak rövid ideig maradhat (1851 dec. — 1852 aug.) s nem is említi az ott tartózkodó magyar menekülteket.² Amikor a «loi Faider» kiülőzi Belgiumból, Jersey szigetére költözik, ahol ekkorra (1852 aug. 5.) már több magyar menekült élvezi az olcsóbb árakat, a tengeri klímát s a nagyobb egyéni és politikai szabadság levegőjét. Itt, ebben a környezetben születnek meg azok a művei, amelyekben Magyarországról komoly, politikai jellegű említés történik.

A jerseyi kolónia nem volt igazi «emigráció», önálló és szervezett testület, mint a párizsi, londoni, brüsszeli.³ Először a praktikus gondolkodású s takarékosagra hajló *Mészáros Lázár* s elválaszthatatlan csatlósa, *Katona Miklós* fedezték föl Jerseyt a magyarok számára s 1852 január 5-én léptek partjára, hogy azután leginkább a St. Lukás'-Lodge-ban lakjanak. Néhány hét múlva követték őket: *Teleki Sándor gróf*, *Orbán Balázs báró*, az öreg *Beöthy Ödön*, majd *Thaly Zsigmond* és *Fülepp Lipót*, a későbbi képviselő. Ott élt sokáig a két *Perczel* fivér (*Móric* és *Miklós*) is, akik Grouville-ben két szomszédos «cottage»-t töltöttek meg családjukkal; St.-Hellier's-ből, a sziget kikötővárosából omnibuszsal lehetett meglátogatni őket, valamint *Thaly Zsigmondot*

¹ Rajta kívül Mihalóczy és Xántus János vesznek részt a szocialista gyűléseken és lakomákon.

² Teleki László levele szerint (l. Klapka: Emlékeimből, 556. l.) 1849-ben Horváth Mihály és Podhorszky a nevezetesebb brüsszeli emigránsok. Később nagyon sokan lesznek, köztük Jósika, a magyar Scott, míg Hugo Scott francia követője.

³ Rónai Horváth Jácint: Napló-töredék. 70 év reményei és csalódásai. Nyomatott kéziratul 10 példányban. II. 316 kk.

is. az előkelő «Trinity-Manoir» bérőjét, amelynek háziura egy belga gróf s amelynek valamikor a bujdosó II. Károly angol király is vendége volt... Mint Mészárosék, Teleki és Orbán, a «mindenes» is egy háztartást alkottak St.-Clement's-ben. Amikor Rónai Horváth meglátogatta őket, Beöthy is vendégük volt (1854.).

A magyar menekültek jerseyi életét megvilágító adatok a legkülönbözőbb naplókban, emlékiratokban, levelekben, újságcikkekben vannak elszórva; ami megnehezíti ugyan a teljes kép megfestését, de az írók különböző egyénisége, temperamentuma, emberismerete tárgyilagosabbá teszi az eredményeket. Mészárost¹ a sok keserű tapasztalat, a nélkülözés ellen folytatott bátor küzdelem, a tisztánlátó szem realistává, a meleg szív s a jó lelkiismeret humoristává tette. Szűkszavúan dicsér, de ennek a maroknyi szónak több a súlya, mint Teleki áradozásának. Idősebb és konzervatívabb gondolkozású ember létére nem vesz már politikai leckéket Hugótól s már nem fogékony a lángelme személyes varázsa iránt. Kedves, szellemes, humoros, *egyéni* leveleket ír «hugocskájához», Szutsics Amáliához, mint Mikes nényéhez; de nincs fejedelme, kinek imádott alakja leveleit magasabb egységbe foglalná. Teleki Sándor gróf² emlékeit frissíti föl és anekdotázik; kevés érzéke van az összefüggő, történelmi értékű memoárhoz: újságíró, aki az «Innen-onnan» rovatot tölti meg vagy régi, fényes intervjúkra emlékezik. *Rónai Horváth* értékes és részletes naplója kitölti Mészáros leveleinek és Teleki adomáinak hézagait; hasznos jerseyi topografiát ad (II. 218. kk.), sőt történelmi, néprajzi és mondatörténeti adatokkal is aláfesti a sziget jelenének képét. Rónai 1854 őszén Teleki hívására, vele és Reményi Edével jött a szigetre, majd 1857 augusztusában Mayerral rándult ki oda. Hasznos adatokkal szolgálnak még *Vukovics Sebő* levelei, aki a jer-

¹ Mészáros Lázár külföldi levelei és életirata. Az eredeti kéziratokból közrebocsátja Szokoly Viktor (Pest, Ráth, 1867.).

² Emlékeim. Irta gr. Teleki Sándor. Kiadta a Petöfi-Társaság. 2 köt. (Bpest, Aigner.) — Egyről-másról. Újabb emlékeim... 2 köt. (Bpest, Révai, 1882.)

seyiekkal állandó összeköttetésben állott s 1853 elején tíz hetet töltött Jersey-n.¹ Futólag megfordult ott *Irányi Dániel*, a magyar-francia összeköttetések legbuzgóbb ápolója s Kossuth legmegbízhatóbb hive (1857 aug.), s Rónai ott találkozik *Sarlay*-val, az «ál-Petőfi»-vel is.

A kis kolóniát az «alapítók», Mészáros és Katona bontották meg legelőször: 1853 júliusában útra keltek Amerikába s egy éven át — megint *Jersey*-ben (t. i. New-Jersey amerikai államban) — hasztalan kísérleteznek egy farmmal. Mészáros 1858 októberében kerül majd vissza Angliába s Telekiéknél, Eywoodban (Hereford grófság) hal meg. — Robert Peel 1855 október havában az angol parlamentben kikel a nemzetközi izgatók, főképp Mazzini, Kossuth és Hugo ellen, aminek következtében Ribeyrollest, Hugoék újságjának szerkesztőjét, valamint Piancinót és Thomast kiutasítják Jerseyről az angol hatóságok. Erre Victor Hugo «nyilatkozatot» szerkeszt, melynek formája «előállítási végzés» Napoleon, a hazaáruló s Anglia szövetségese ellen. Hugo neve után közvetlenül *Le colonel Sandor Téli* aláírása szerepel. Ezzel a «déclaration»-nal betelt a mérték, Victor Hugonak s vele együtt Telekinek is át kell költöznie Guern(e)sey szigetére.² Amikor Rónai 1857-ben megint meglátogatja Jerseyt, a régi társaságból már alig van valaki (a két Perczel és Thaly).³ Perczel, aki nem írta alá Hugo nyilatkozatát, 1862-ig marad Jersey szigetén; akkor eladja bútorait s családjával Londonba indul.

Hogyan éltek a jerseyi emigránsok? Thaly, a «Szenthá-

¹ Szemere B. levelezése. Munkái, V. 10.

² Szemere levele Vukovics Sebőhöz (Párizs, 1855 nov. 8.): «Politikáról nem írok, mivel arról éppen gondolkodom; s amint egyrésztől mosolyognom kell ama triumvir idéttlen felszólalásán, minek más haszna nincs azon kívül, hogy magukat emlegetik, úgy másrésztől sajnálva láttam a Jersey menekültek kikergetését, ők okosabbak, az angol nép és kormány nemeslelkűbb lehetett volna. Perczel nem írta alá, ő néha igen eszélyes... Victor Hugo hogy nem írja alá a triumvir proclamatiót? Nincs velők?» (Munkái V. 51.)

³ Beöthy még 1854 októberében elhagyta Jerseyt s az állomáson mellgörcsöt kapott; két hónappal később Hamburgban meghalt.

romság-Kastély» ideiglenes ura magyar módra gazdálkodott; Mészároséknak is volt valami kertjük; a legtöbben rászorultak tőkéjükre vagy hazai pénzküldeményekre. A politikában kevés szerepet játszottak a jerseyiek; csak Beöthynek volt átmenetileg valami gondosan titkolt «missziója».¹ Teleki Lajos nevű legényével Asplet Fülöp gyertyagyárában dolgozik² s 2, 3. 5 francot keres; a népszerű grófi asztal szükségletét vadászattal és halászattal keresi meg, s a Ribeyrolles-szerkesztette «L'Homme» c. emigrációs lapba írja, rögtönzi, kitalálja a külföldi rovat szenzációs híreit.

Mészáros tréfásan írja (1852 febr. 15.): «Csak testemet fogom ápolni, később majd mint *Dianna* a fürdőben. most azonban egyelőre Roast-Beeffel, Mentton-Chop-pel³ stb., mik természetesen mind jobbak mint oda át (Párizsban)...; ehhez járul még a tengeri lég s a semmitsemtetés; oh én száz éves leszek!» Az újságolvasás, a levélírás, az imádkozás (mégpedig magyarul! — írja Mészáros) több időt foglal le a haza-vágyódók életéből, mint a l'hombre játék. A társadalmi élet középpontja nyáron a tengeri fürdő. Eleinte (júniusban) csak «az angol világ — fickándozik saját elemében», de augusztusban már a magyarok is követik a jó példát s Rónait Teleki a tengerben mutatja be Hugoéknak és Vacquerienek: «Vagy száz lépésnyire tőlünk néhány férfi már (reggeli előtt) vígan szeldelte a habokat; ezek Hugoék, mondá Teleki, legközelebbi szomszédaim, tartsunk feljők...; a szomszédok is közeledtek s útfélt találkoztunk. Teleki bémutatott Hugo

¹ Mészáros levele (Scotch-Plains, 1854 febr. 17.) Vukovicshoz.

² Hasonló demokratikus foglalkozásra minden magyar menekült kész volt. — Az «öreg excellenciás» (Mészáros) s «a kis mérges úr» (Orbán) nem átalították Fillion megbokrosodott lovát sajátkezűleg megfékezni. Ebben a tekintetben sem kifogástalan a «szelek, esők és az unalmak szigete» (Mészáros 1852 dec. 3. Vukovicshoz): «Mi itt csak tengődünk s madarászunk sármányokra; a franciák néha-néha bűvárcácsákat lőnek, *de nem agyon!*» Teleki leírja (II. 139. kk.) egy veszedelmes rákászó kirándulását Mauntbrand kapitánnyal. Más alkalommal, karácsony napján Orbán Balázssal egy nagy halat fog s Hugonénak ajándékozza.

³ Moutton-Chop?

Victornak a költőnek, két fiának és egyik rokonnak, Auguste Vacquerie úrnak. Midőn ifjúkoromba Székesfehérvárott Hugo Victor művét, a «Notre-Damei toronyórt» (!) először láttam a színpadon, ki hitte volna akkor, hogy szerzőjével a világhírű költővel, — így s az atlanti tenger hullámai közt fogok először találkozni!»

Hugo, aki a St.-Hellier's és St.-Clement's között fekvő Marine-Terrace-on lakott, rövid idő alatt az emigránsok protektorává, természetes fejévé női ki magát. Írói hírnevén s szónoki hajlamain kívül az is megerősítette kiváltságos pozíciójában, hogy anyagiakkal — egy-két nehezebb évet leszámítva — sokkal bővebben rendelkezett, mint a többi emigránsok: hiszen Jersey a szegényebb menekültek hadiszállása volt. A magyarok közül Teleki Sándor áll hozzá legközelebb: szomszédja, fiainak barátja, akit ő vált meg a gyertyagyárból. Felajánlja, hogy egyik fiával minden elsején 400 francot küld neki, amíg Teleki pénze meg nem érkezik s holmiját ki nem tudja váltani a zálogházból. Teleki írja le Hugo társaságát: a római arcélű, komoly, egy kissé szomorú Mme Hugot; Adèle leányát; a «négerszabadító» Schoelcher képviselőt; Ribeyrollest, a szerkesztőt; megmutatja magát Hugot, amint a «Napoléon le petit» egy részletét felolvassa karácsonyesti vendégeinek s újra meg újra feltűzeli a szíveket. Máskor (1854 okt. 2.) *Réményi* «varázshegedűje» bilincseli le a franciákat; a költő el is nevezi a magyar művészt «a hegedüsök királyának», de Ribeyrolles kijavíttatja vele ezt a republikánushoz nem méltó mondást, így: «a hegedüsök elseje.» «E dicséret, — írja Rónai (II. 252.), — annyira felvillanyozta művészünk, hogy egy állónap nem bírtunk az «Országos hegedőssel!» Másnap Telekinél jön össze a társaság. Rónai latinul beszél s a «hetvenkedést» Hugo kedvére ezzel a szójátékkal végzi: «Meminerit Bonaparte, Male-parta, Bonaparte peritura!» Hugo rendesen komolyan ül, keveset beszél s csak az villanyozza föl, ha személyét vagy műveit dicsőítik előtte. Mikor Rónai bucsuzik, mindenkitől írott emléket kap. Perczel Mórtól pláne francia verset:

«La guerre est ma patrie,
Mon harnais ma maison,
Et en toute saison
Combattre, c'est ma vie.»

(A háború az én hazám, páncélom a házam, s minden évszakban a harc az életem.)¹

Telekinél is sokszor összegyűlnek a francia és más nemzetiségű emigránsok. Rónai, aki jóbarátja a temperamentumus grófnak, nem szívelheti kis kaliberű politikai barátait, az emigráció parazitáit: «Egy csomó francia menekült ülte körül a vendégszerető háziúr asztalát, s mulattak zajosan, s éltek és visszaéltek a magyar szívességgel. Jobbadán communisták voltak, mért ne lehetne a gróft az agyon-enni és tönkre szivarozni!» A jóhiszemű, hamar lelkesedő magyar főúr, akit a szigorú és epés Szemere «könyelmű, önző kalandornak» nevez (Napló, II. 245.) s gyávasággal és hiúsággal vádol, az egyetlen jerseyi magyar, aki tartózkodás nélkül csatlakozott Hugo politikájához s (Rónai szerint, II. 250. kk.) «esténkint... nagyban üzte az ember-egyenlítő és világ-boldogító politikát» s folytatott «földöntúli eszmecserét» radikális barátaival.

Hugo ebben az időben szociáldemokratának vallotta magát, de nem volt az a marxista értelemben. Fiával heves vitákat folytatott a jótékonykodásról, amelynek nagy barátja volt, bár ezzel — Marx szerint — csak elodázni lehet a mai társadalom «kivánatos» összeomlását s a társadalmi harc végső kirobbanását. Programjának lényege az «Európai Egyesült Államok» (États-Unis de l'Europe) megalapítása: egy csomó köztársaság, amelynek szellemi vezére Franciaország lenne; — ezért ügyel olyan gondosan arra, hogy minden beszédében minden emigráló nemzetről megemlékezzék s Lengyelország, Németország, Olaszország és Magyarország menekültjeit Franciaországhoz forrassza. Semmi köze a szociáldemokrácia «történelmi materializmus»-ához: Hugo hívó,

¹ Szemere szerint (Napló, 169.) «Perczel összevész mindennel»; őrrült, mert profétának tartja magát.

akinek erős kifogásai vannak ugyan a Napoleont elismerő pápa személyével és világi hatalmával szemben, de alapjában véve meggyőződéses és harcos keresztény.¹ Szocializmusának etikai elemei egészen krisztusiak; jelszavai: béke s az emberi élet kímélése (a halálbüntetés s a vérbosszú eltörlése: még a forradalomnak is kerülnie kell minden vérontást).² Ennek az eszközeiben szelíd, céljaiban megvalósíthatatlanul radikális politikának alig volt gyakorlati értéke. Ami használható benne (a szociális feszültség enyhítése, a szeretet vallásának propagálása), az nem új, azt a keresztény egyházak úgylis igyekeznek megvalósítani; a meglévő politikai helyzet és tradíció tökéletes szétrombolása, a gazdasági élet átmenet nélkül való «szocializálása» olyan ábrándok, amelyeket Hugo sem gondolt végig teljesen s amelyeket a kor nagy szabadságmozgalmainak vezérei közül egyik sem vett komolyan. Victor Hugo fenséges elszigeteltségében, miniatűrállamának élén szabadon szöhetett utópiákat; Kossuth, Garibaldi, Mazzini, akiknek szervezniök, tárgyalniök, cselekedniök kellett, nem vonhatták ki magukat a gyakorlati s *előszörban nemzeti* politika elemi követelményei alól.³

Teleki Sándorral a nagy francia forradalom alatt Párizsban tartózkodó Teleki Imre, Danton és Klotz ismerőse kezdi megismertetni a francia irodalmat, s a nevelője Táncsics Mihály... Emlékezéseinek egyik helyén (II. 193.) a papgyűlölet vádja ellen védekezve kijelenti, hogy nem szereti a

¹ Milyen távol áll a racionalizmustól, amelyet «Dante látomása» dicsőít, mindenki érzi, aki a szinte transzcendentális képzelet költőjét közelebbről ismeri.

² Ez a felfogás pontos ellentéte a marxi «tabula rasa»-elméletnek. — Érdekes összevetni ezzel az idealisztikus és optimista költő-politikával azt, amit Petőfi mond a republikánusokról (1848. máj. 27.): «ne bántsatok a republicanusokat, ne lázítsatok ellenük, míg ők nem lázítanak; és ők nem fognak lázítani, mert tudják, hogy aminek meg kell lennie, meglesz». («Hazánk s a Külföld.» 1848. 48. sz.)

³ Kossuth és a szocializmus viszonyáról l. fentebb.

⁴ Victor Hugo is tud a papokról ideálisan szép képet is rajzolni, ilyen a «Nyomorultak»-ban Mgr. Bienvenu portréja.

jezsuitákat, de «a proletárius Jézus hitét» vallja.¹ Sem irodalmi, sem filozófiai műveltsége nem elég mély ahhoz, hogy kritikát tudjon gyakorolni¹ s Hugo hatása alól kivonja magát. «Emlékei»-ben és «Újabb emlékei»-ben sok, többé-kevésbé hasznavehető adatot hord össze a francia irodalom nevezetes alakjairól. Elmondja (Eml. II. 42.), hogy már otthon Sue híres «Párizsi titkait» olvassa — Petőfivel. A magyar közönség számára leírja Girardin és Armand Carrel halálosvégű párbaját (u. o. I. 175.). Közelről ismeri az idősebb *Dumas*, akinek Olaszországban külpolitikai kacsát szállít «l'Indépendente» című lapjába s akiről sok anekdótát mond el.² A menekülés napjaiban tanulmányt ír Hugo «Marion de Lorme»-járól; később Hugo megküldi neki műveit s a «Marion de l'Orme» címlapjára ezt az ajánlást írja: «A mon vaillant et cher compagnon d'épreuve et d'exil, le colonel S. Teleki. Guernesey, 16/9-ber 1856. Victor Hugo». «*Felrakom érdemjeleimet*», — mondja a derék gróf (Eml. I. 130. k.), akinek Hugohoz való ragaszkodása megható, őszinte, el nem múló magyar barátság. Sokat idéz Hugo munkáiból. sőt Vacquerie szellemes mondásaiból is. Mikor Hugo Guernesey szigetén házat vesz (Houteville-House) s a maga tervei szerint rendezi be, a «loukout» (padlásszoba) tetején magyar motívumok diszelegnek. Teleki magyar «szűréből» így hát nem nászruha lesz Adèle számára, hanem a költő kilátószobájának díszítése. (Eml. II. 208.) Akkor is, amikor a guerneseyi «száműzött száműzött»-ből a magyarbarát angol hölgy, Bickersteth Johanna férje lesz s amikor a magyar remények újjáéledésével ismét beleavatkozhatik a politikába, majd haza-

¹ A «nagy» franciák szerint ezek: Scribe, Méry, Louis Blanc, Béranger, Alphonse Karr, Legouvé. (Hasonló hibába a «Hazánk s a Külföld» is beleesik, amikor Sardout a «halhatatlan Scribe» mellé helyezi! 1869. 22. sz.) A komikus nyárspolgár, Prudhomme helyett Proudhon-t ír! (Eml. I. 33.) Helyesírása azt mutatja, hogy francia műveltsége sokoldalúsága mellett is aligha mély és öntudatos.

² Dumas híres, botrányt keverő «Antony»-jának keletkezéséről: Eml. I. 53. kk. — Dumas öreg korára annyira megkedveli a magyar ruhát, hogy («Hazánk s a Külföld», 1866. 24. sz.) «Flórenc forró ege alatt sem veti le s mindig az ottani magyarokkal látható».

jöhet, Hugo mindig az marad számára, aki régen: a század legnagyobb költője; a vele töltött napok olyan élmény, amelyről felcsillanó szemmel emlékezik. Hugo kedvéért mindvégig franciabarát marad és a «Bismarck Sohn»-t ünnepelő Debrecen kemény megrovásban részesíti. (Eml. I. 236. kk.) «Kossuth Lajost, Garibaldi Józsefet és Hugo Victort akarom még színről-színre látni», — sóhajt fel emlékeiben. S olyan természetes, hogy Hugo oldalán arra gondolt: «Miért, hogy Petőfi nem lehetett velünk?!» — milyen kár, hogy a lángész értékes közelsége nem talált benne olyan méltó médiumra, mint Petőfi lenne.

Nem csoda, ha ebben a környezetben Victor Hugo érdeklődése a magyar ügy iránt napról-napra új ösztönzést és új táplálékot kap. Teleki Blankáról ki is tudhatott volna többet, mint az, aki Teleki Sándorral oly gyakran volt együtt?¹ Hogy írhatta volna aránylag olyan kevés hibával a magyar személyek és helyek neveit az a francia költő, aki hazájában a legnagyobb földrajzi és nyelvészeti közömbösséghez szokott?

Hugo *szónoklatainak* mindig valami aktuális magvuk van. A legállandóbb nemzetközi szabadságünnep ebben az időben november 29-ike, a lengyel szabadságharc évfordulója. Victor Hugo 1852 nov. 29-én nagy beszédet mond s egy megszokott fordulattal Lengyelországot Európa bástyájának nevezi. Azt mondja el róla, amit Magyarországról is el lehet és el szokás mondani. Azután így folytatja: «Polgárok, őt nemzet van itt képviselve: Lengyelország, *Magyarország*. Németország, Olaszország és Franciaország, őt kiváló nemzet az emberiség szemében, — ma rombadöntve... Polgárok, egy nép nem egy darab hús; egy nép egy gondolat! Mi Lengyelország? a függetlenség. Mi Németország? az erény. *Mi Magyarország? a hősiesség.*² Mi Olaszország? a dicsőség. Mi Franciaország? a szabadság. Polgárok, azon a napon,

¹ Teleki S.: Egyről-másról: Hugo Viktorról. Emlékezés. Teleki Blankát többek közt azzal is gyanúsítják, hogy a száműzötteknek pénzt küld, amint azt Malvieux pesti bankár is tette. — Teleki Blanka esetét a külföldi lapok is tárgyalták, pl. Ill. Zg. 1853 máj. 14.

² A magyar szabadságharc volt leginkább háborúnak nevezhető.

amikor a függetlenség, az erény, a hősiesség, a dicsőség és a szabadság meg fognak halni, azon a napon, de csak azon a napon fog meghalni Lengyelország, Németország, Magyarország, Olaszország és Franciaország...» A következő évi lengyel banketten mondott beszédében reméli, hogy a török példájára I. Miklós cárral szembe indul az egész világ: «és íme, a lengyel, magyar és olasz légiók megalakulnak; íme, *Románia, Erdély, Magyarország*, megszöknek...» 1854 nov. 29-én a keleti háborúhoz fűz megjegyzéseket. «Lengyelország a koporsóban van, de harsonával a kezében; *Magyarország a halotti lepel alatt van, de karddal a markában...*»

A francia februári forradalom évfordulóját is megünnepelek a menekültek. Hugo 1854 febr. 24-én arra tüzezi a népeket, hogy a következő évfordulót a végleges, nagy forradalom lánggallobbantásával ünnepeljék meg s valósággal «talpra magyart»-t kiált: «Talpra, Olaszország! talpra, Lengyelország! *talpra, Magyarország!* talpra, Németország! talpra, népek, a szabadságért!» — 1855 febr. 24-én megint az Európai Egyesült Államok álmát szövi tovább: «Ha Franciaország 92-es nagy kardjára támaszkodva *megsegítette volna, amint kellett volna tennie*, Olaszországot, *Magyarországot*, Lengyelországot, Porországot, Németországot,» akkor «a kontinens egyetlen nép volna, a nemzetiségek saját életüket élnék a közös életben, Olaszország Olaszországgé volna, Magyarország Magyarországgé, Franciaország Európáé, Európa az Emberisége».

Hasonló gondolatokat hasonló formában tesz hatósakká két levelében. Az egyiket (1862 jan. 21-éről) a charleroi-i elítéltek ügyében írja; a másikban (1863 máj. 27-éről) a jerseyi lengyel meetingről menti ki magát. «Ebben a pillanatban (írja első levelében) a XIX. század rossz óráját éljük. Tíz év óta szemmel látható visszaesés van a civilizációban; *Velence leláncolva, Magyarország gúzsba kötve*, Lengyelország megkínózva s mindenhol halálbüntetés. A monarchiáknak *Haynauik* vannak, a köztársaságoknak Tallafferroik.» De (így a második levél): «a jog csillag: elfogyatkozik, de

újra feltűnik. *Magyarország bizonyítja*,¹ Velence bizonyítja, Lengyelország bizonyítja».

Ha egy menekült meghal, rendszeren St.-Hellier's (Saint-Héliér) város «délre fekvő magaslatán, nyírott galagonyafákkal kerített» helyen, az *independent*-ek temetőjében teszik nyugalomra, hogy ne kelljen pappal temettetni. A «világpap-ság» intézményét Hugo nagy örömmel vette pártfogásába s Teleki bemutatja nekünk, amint «a jó hirt», «a jövődönék törvényét» prédikálja a nyitott sir fölött.² A pap kiküszöbölése megint afféle gyermekes túlzás, amilyenekre Hugo mindig kész volt. Az elkeseredett száműzött elhitette magával, hogy a papok mind az abszolutizmus barátai s a szabadság ellenségei. (Teleki beszélhetett volna neki a branyiszkói katolikus s a pozsonyi evangélikus papról!) Jean Bousquet sirja fölött ezeket mondja (1853 ápr. 20.): «Barátaim, szenvedéseink elkötelezik Istent. Tartozik nekünk a szenvedések árával. Hűséges adós ő, meg fog nekünk fizetni. Minden nemzetek elnyomottjai, ajánljátok fel sebeiteket; lengyelek, ajánljátok fel nyomorúságaitokat; *magyarok, ajánljátok fel bitófátokat...*»

Két évvel később (1853 júl. 26.) Julien Lujza fölött felsorolja a szabadság női vértanuit is; hiszen annyira szeret ismeretlen dolgokat és neveket egymás mellé halmozni. Köztük van: «*Francesca Maderspach à Temeswar, Blanca Téléki à Pesth*».

Amikor 1854 szept. 27-én Félix Bonyt parentálja el, megint inkább a jövőbe néz, mint a múltba; nem a halottal foglalkozik főképp, aki csak ürügy egy gyújtó beszéd elmondására. Így esett, hogy amikor Gaffney angol újságíró a végét járta s Hugo meglátogatta, a haldokló ezzel a szellemes «végszóval» fordult a fal felé: «Köszönöm, barátom, hogy eljött hozzám... mértéket venni beszédére».³

¹ A magyar ébredés már megkezdődött.

² Teleki: Eml. I. 68. kk., ahol Julien Lujza temetését írja le.

³ Teleki: Eml. I. 35. — V. ő. a magyarok októberi gyászünnepeit Franciaországban, Angliában és másutt, — természetesen egyházi segédlettel (Rónai, Horváth M. stb.).

Sokkal rokonszenvesebbek a «Nagyapaság művészete» kiváló költőjének karácsonyi ünnepélyei, melyeket szegény gyermekek számára rendez. Az 1868-iki «Noël»-ről a «Hazánk s a Külföld» (1869. 2. sz.) is megemlékezik s idéz abból a szép beszédből, amely szerint a szabadság költője «saját lelkiismeretének rabja s a szegények szolgája» kíván lenni...

Ugyanezen a kicsiny, de jól kiaknázott területen mozognak Ilugo magyar vonatkozású verse részletei is. A «*Bűntetések*» (Châtiments) költője, aki főképp Jerseyben dolgozott rajtuk, a magyar szenvedések vesszejét is belefoglalja szatirájának korbácsába.

Még Párizsban (1851 nov. 7-én) kelt *A művészet és a nép* (I, IX) című költemény s benne ezek a sorok:

«Jó nép, dalolj, im itt a hajnal...

Dalolj a szent Itáliáról,
A nagy lengyel kálváriáról
S hogy *Magyarország* sírját ássa;
Nápolyban véres minden csarnok... —
A nép dala olyan, ó zsarnok,
Mint az oroszlan ordítása!»

A legelső jerseyi versek közül való ez (*Európa térképe*, I, XII; 1852 nov.):

«*Batthyányi, Sándor* és Poërio! a vért
Hiába ontjuk, im, a népért s a jogért.

Palermóban bitó! Bitó *Arad* felett!
Szabadság! hőseid kapjanak kötelet,
Kik zászlót bontanak, míg a király remeg;
Schinderhannest a pap császárá szenteli;
Az eső, vértanuk, fejetekeket veri
És holló vájja ki vérző szemeteket.»¹

A II. kötet elejéről (II, II, Jersey, 1853. május) való *A néphez* intézett óda, melynek refrainje: «Lázár! Lázár! Lázár! Kelj föl!» Ebből valók a következő sorok:

«Bécs és Milano már meg vannak törve,
Róma megáldva s mégis meggyötörve,
Pest megkinozva mondhatatlanul.
A Zsarnokság, e vén farkas, szűkölve
Följük guggol, vígan és vadul.»

¹ Sándor: nem Petőfi Sándor? — Schinderhannes híres haramia, akit Mainzban, 1803-ban végeztek ki; itt célzás Napoleonra.

A *Fényességek* (Splendeurs) a látomás torz realizmusával mutatják Buol-Schauenstein grófot, az osztrák diplomácia egyik vezéralakját, II. Ferdinándot, a «rè Bomba»-t s Radetzkyt, Gyulait, Haynaut, a zsarnoki gondolat eszközeit:

«Szofisták s zsoldosok készülnek már a torra,
Akasztófát szagol a *Radetzky*ak orra.
A zöldarcú Buol, a tigris-*Gyulai*,
A Bombák s a *Haynau*k tágtorku sorai
A sápadt, gúzsbatört Emberiségre lesnek,
Mely így is bajnoka a jónak és nemesnek.
És Páristól *Pestig* s a *Kárpát-hegyekig*
Százlábuk a véres csonkokat belepik.»

Milyen messze esett a «Verduni szüzek»-től a *Nőkhöz* intézett vers (Jersey, 1853 máj.). Ott («Odes et Ballades») az ellenforradalom hősnőit dicsőítette Hugo; itt a forradalom harsonáját fújja s Napoleont Tiberiushoz és Ezzelinohoz hasonlítja:

«Tiberius-Ezzelin, e százlábú, amely
Azt hiszi, skorpió; — irigyli Haynaut;
Ő csak agyonlövet, ez akasztatni tud.»

Végül álljon itt még a *Madruce báró ezredé*-nek egy-két magyar vonatkozású sora. A «Századok Mondájába» fölvetett költemény a svájci gárdát, az abszolutizmus hűséges őreit figyelmezteti arra, hogy csak a császári sasnak tetszhetik ez a magatartásuk, de nem a svájci sasnak, a hegyek szabad lakójának. Keserűen említi, hogy Tell, Melchthal, Fürst utódai segítenek leverni más népek szabadságharcát:

«Prága' s Pármába', *Pesten*, Mariendal előtt
A legnagyobb hűbérest, a császárt védik ők.»
«S míg pénzért halnak, ölnek sok vérszomjas csatán,
Őrmesterük Veszély, Halál a kapitány.
Ők vontatnak maguk, — mint diadaljelet,
Mely még használható, — nagy ágyukat hatot,
Mit Brandenburg ura nagyon megsiratott.»
«S hogy ráunt a magyar az osztrák szájkosárra,
Golyót okádnak ők a *komáromi* várra.»¹
«Mikor vérpadra lép Szabadság sok fia,
A rab *Magyarország*, Salzburg, Dalmácia, ...
A nemzetek végső kintől vonaglanak
És Fürst, Tell Vilmos, Melchthal: ők állnak sorfalat!»²

¹ Ők: t. i. az ágyúk. Komárom: «Comorn».

² 1853 májusban Londonból Bouchot, Félix Pyat és Avril felhívást intéznek a svájciakhoz, hogy álljanak a világforradalom élére. 200,000 svájcira és 100,000 menekültre számítanak. (III. Zg. 517. sz.)

Később egyre kevesebbet foglalkozik Hugo Magyarországgal. Guerneseyn új környezetbe kerül s nagyszabású szépirodalmi tevékenységbe is fog; az idő múlása egy kissé lehiggasztja az első évek heves aktivitását. Ezután is politikájának szolgálatába állítja irodalmi munkásságát, de ekkor már a forma művésze, a fegyver finomabb, a tendencia titkosabb utakon jár. Teleki megnősülése után lassankint kiapad a «magyar ihletforrás», amely szűkösen buzgott, de legalább tiszta vizet adott. Hugo ismeretei kis körre szorítkoznak: tudja egy-két magyar várost (Pest, Arad, Temesvár), néhány folyót (Duna) s a Kárpátok nevét; botránya óta szemmel tartja Haynaut; Telekitől hall a magyar szabadság vértanúiról (Batthyányi, Teleki Blanka, Maderspach Franciska) s talán Petőfi *Sándor*-ról is; buzgón olvassa az olasz mozgalmakról szóló híreket s figyelemmel kíséri az osztrák diplomácia sakkhúzásait: innen gyűjti egybe a diplomaták és tábornokok neveit. Aki ismeri az ő «tudós» hajlamait, elképzei, milyen örömet okozhatott neki, amikor törölmetszett idegen hangzású, csupa hamisítatlan «couleur locale»-t ragyogó nevet halmozhatott egymás mellé! Mélyebb kapcsolatot nem fűződhetett Hugo és Magyarország között: a kiegyezést követő idők bizakodó hangulata a trón köré s a sajátos nemzeti feladatok elé állította a magyarságot; csak a magyar sajtó rőtta le a hála adóját Victor Hugonak, a költőnek.¹ (Debrecen.)

HANKISS JÁNOS.

¹ A 60-as években a «Hazánk s a Külföld» c. képes hetilap foglalkozik sokat Franciaországgal s az emigránsokkal is. Eldicsékszik Daru francia külügyminiszter magyar származásával s megvitatja a Ronsard-család magyarságának elméletét; Mesnier-Vallory Lujzának, Marcel Tissot és Marie-Alexis Dumas magyar tárgyú regényeinek szentel cikkeket. Irányi több évfolyamon át ír «Leveleket Párizsból» stb. — A «Vasárnapi Ujság» 1862 aug. 24-én részletes, alapos cikkben elégtételt ad olvasói érdeklődésének a magyar emigránsok kiváló szomszédja iránt («Hugo Victor a számkivetésben»).

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Az V. nemzetközi történelmi kongresszus. Bruxelles, 1923 ápr. 8—15.¹

A világháború befejezésével újraéledő tudományszakok között a történetírás fontos és előkelő helyet biztosított magának azáltal, hogy régi nagy munkaköréhez a modern világ történelmét is hozzáfűzte, mert ezzel a szakemberekben és a tudomány régi barátain kívül a szélesebb társadalmi rétegek figyelmét is maga felé fordította.

Ennek az újraszervezkedésnek a jegyében ült össze az V. nemzetközi történelmi kongresszus Bruxellesben, hol az őt körül vevő Belgium középkori emlékeitől a német megszállásig annak méltó háttérét alkotta. A kongresszust Albert király védősége és Pirenne Henrik gandi egyetemi tanár elnöklete alatt 1923 ápr. 8—15. a bruxellesi akadémia palotájában tartották meg.

A nagy számban — de a németek nélkül — összeült delegátusok 12 osztályban csoportosultak: I. Keleti történelem. II. Görög-római történelem. III. Bizánci történelem. IV. Középkori történelem. V. Modern történelem: 1. Újabbkori történelem. 2. Korunk története. 3. Amerikai történelem. 4. Gyarmattörténet. VI. Egyháztörténelem: 1. Vallástörténet. 2. Egyháztörténet. VII. Jogtörténet: 1. Antik. 2. Középkori és modern jogtörténet. VIII. Gazdaságtörténet. IX. Művelődéstörténelem: 1. Antik. 2. A középkor és újkor gondolkodás története. 3. Az orvostudomány története. X. Művészettörténet és Régészet: 1. Művészettörténet. 2. Archaeologia. XI. Történelmi módszer és segédtudományok: 1. Történelmi módszer. 2. Segédtudományok. XII. A világháború történetének forrásai.

A fontosabb munkálatokról a következőkben számolhatunk be:

I. Általános rész. — Teljesen időszerű volt és nagy érdeklődést keltett a kongresszuson az a mozgalom, mely a historikusok állandó nemzetközi szervének megalkotását sürgette, amit egyéb

¹ Comptes rendus du V-e Congrès International des Sciences Historiques. Bruxelles 1923. 552 l.

tudományszakokban már régen megalkottak és ami egyedül teszi lehetővé a munkálatok egységes irányítását. Ezen a téren a legfontosabb *Leland G. Waldon*nak, a washingtoni Carnegie Endowment delegátusának előterjesztése volt, ki azt javasolta, hogy a Nemzetek Szövetségének kebelében működő és az értelmi együttműködés ügyeivel foglalkozó nemzetközi bizottság (Commission Internationale de la Coopération Intellectuelle) állandó nemzetközi történelmi bizottságot alakítson és előkészítse a történelmi tudományok nemzetközi szövetségét (Union Internationale des Sciences Historiques). Válaszképpen hangzott el a genfi bizottság akkori titkárának, *Halecki Oszkár* varsói professzornak ily értelemben felolvasott terjedelmesebb javaslata és ezzel a mozgalom illetékes kezekbe került. *Horváth Jenő*, a genfi bizottságtól meghívott előadó azt javasolta, hogy a vonatkozó munkálatokat a nemzetközi történelmi bibliográfia nyilvántartásával vezessék be.

A történelem fogalmával és rendszerével *Bujak* lemergi professzor és *Berr Henrik*, a párizsi *Revue de synthèse historique* szerkesztője foglalkoztak és a szintetikus történelmi módszerről értekeztek.

A történelmi földrajz terén *Sir Herbert George Fordham* angol delegátus a charto-bibliográfia művelését és történelmi atlaszok közzétételét sürgette, *Pergameni Károly* bruxellesi professzor pedig a történelmi földrajz fontosságát emelte ki.

A palaeográfia terén *Jenkinson Hilárius* cambridgei és londoni professzor az angol palaeográfia jelen állását ismertette.

A diplomatika terén *Hall Hubert* londoni professzor a brit levéltárak fejlődését és munkásságát, *Little* manchesteri professzor a történelmi okiratok kiadási módját, *Roberts*, a londoni Record Office volt titkára pedig az angol Historical Manuscripts' Commission munkásságát ismertették. *Paczkowski József*, a lengyel levéltárak főigazgatója végül a különböző levéltári anyagoknak a békeszerződésekben megállapított új határok szerint való szétosztásáról tartott előadást.

A gazdaságtörténelem terén *Febvre Lucien* strassburgi professzor egy nemzetközi gazdaságtörténelmi szemle kiadását javasolta. *Pirenne Henrik* gandi professzor, a kongresszus elnöke, a gazdaságtörténelem egyes korszakait ismertette.

Az alkotmánytörténelem terén *Buckler* leicesteri tanár az ókori keleti királyságok alkotmányjogi alapjait kutatta, *Prentout Henrik* caeni professzor pedig a normandiai tartománygyűlések

jogait, *Van Raalte* hollandi delegátus a hollandi kormány kialakulását ismertette.

II. Nemzeti történelem. — *Westergaard Valdemár* kaliforniai professzor a skandináv befolyás történetét mutatta be a balti országokban. *Eck Sándor* pétervárgandi professzor az orosz történelem szociológiai alapjait adta elő. *Peeters* bruxellesi bollandista jezsuita egy középkori keleti élet- és helyrajzi szótár összeállítását sürgette. *Egerton* oxfordi gyarmattörténeti professzor a brit gyarmattörténet jelen állását vázolta. *Simar Tivadar* belga gyarmatminisztériumi könyvtárnok az európai terjeszkedés történetének egységét mutatta be. *Speleers* bruxellesi múzeumi tisztviselő Belső Ázsia régészetéről és művészetéről értekezett. *Forster Vilmos*, a londoni India Office tisztviselője, a brit-indiai forráskutató bizottság (India Historical Records Commission) munkálkodását ismertette. *Fish S. Károly* wisconsin-i professzor az Egyesült Államok történetírásának módszereiről beszélt.

III. Ókori történelem. — Az őskorból vette tárgyát *Schmidt Valdemár* koppenhágai professzor, ki a dán prehisztorikus kutatásokat ismertette. *Talgren* dorpati professzor, ki az északoroszországi és balti prehisztorikus etnográfiát igyekezett megállapítani. végül *Shetelig Haakon* bergeni múzeumi őr, ki Norvégia neolitikorbeli iparát mutatta be. *Bosch Gimpera* barcelonai professzor az ibériai műveltséget ismertette.

Hall Herbert Roger, a British Museum tisztviselője, az uri és eridui szumerkorbeli ásatásokról értekezett. *Combaz Gisbert* a keletázsiai buddhista építészetéről beszélt. *de la Vallée Poussin* gand-i professzor pedig az Upanishádok és a buddhizmus viszonyáról. *Cuq Edvárd* párizsi professzor az asszír és hittita törvények újabb kiadásait bírálta. *Zocco-Rosa* cataniai professzor Hammurabi törvényeinek újonnan feltalált nippuri töredékeit ismertette. *Schmidt Valdemár* az egyiptomi történetírást mutatta be.

A görög történelem köréből *Puig i Cadafalch* a kataloniai görög gyarmatokról, *Calderini* milánói professzor a papyrologia módszereiről értekezett, *Jouquet Péter* párizsi professzor a Lagidák és az egyiptomi bennszülöttek viszonyát ismertette.

Római vonatkozású volt *Graindor Pál* gand-i professzor előadása Titus Livius athéni utazásáról, *Bulić Ferenc* spalatói múzeumi igazgatóé Diocletianus császár síremlékéről és *Batiffol* francia főpapé a római püspökök jogairól Sokrates és Sosomenos egyháztörténetírók szerint.

IV. Középkori történelem. — Általános érdekű volt *Pirenne* professzor előadása a Meroving- és Karoling-korszakok ellentétes gazdasági jellegéről, mert abban új határt keresett az ó- és középkor között. *Gielen* antwerpeni levéltáros Észak-Belgium meghódítását ismertette a frankok által. — *Gilliard Károly* lausannei professzor a svájci konföderáció kezdetéről, *Labande* monakói levéltáros Grimaldi I. Károlyról, a monakói dinasztia megalapítójáról értekeztek. — *Sir Robert W. Carlyle* III. Incze pápa jogigényeit. *Calisse Károly* olasz szenátor a középkori pápaság előjogainak kialakulását ismertették. — *Gay Gyula* lillei professzor a Hohenstaufok Itáliájáról, *Schnyder René* párizsi professzor Lionardo da Vinci realizmusáról értekeztek. — *Bémont Károly* párizsi professzor az angol királyok francia királyi címeinek sorát ismertette. *Mios Rose Graham* a nyugati egyházszakadás kihatását a clunyota rend angol tartományára, *Lloyd János Edvárd* bangori professzor a lollard mozgalmat, *Cabrol* farnboroughi apát Alkuin liturgiai műveit ismertették. — *Kochanowski* varsói professzor Lengyelország és Európa viszonyáról beszélt a XIV. században. *Novotny* prágai professzor a csehországi husszita mozgalom kezdetéről. *Novák* prágai levéltárigazgató a római birodalom és a cseh politikai gondolkodás viszonyáról. — *Jörga Miklós* bukaresti professzor a VI. századbéli Románia viszonyát ismertette a környező barbárokhoz. *Francisci* páduai professzor Basilika-kódex új kiadásáról beszélt, *Parvan* bukaresti professzor a görögség előnyomulásáról a Duna völgyében. *Perdrizet Pál* strassburgi professzor Amphipolis macedóniai város XIV. századvégi történelmét mutatta be. — *Laurent* nancyi professzor a kilikiai görög uralomról értekezett, 1071 és 1097 között. — *Boissonnade* poitiersi professzor a X—XVI. századbéli nyugateurópai tengerészetet ismertette. — *Schmidt Valdemár* koppenhágai professzor az 1400 körüli grönlandi felfedező utazásokról tartott előadást. — *Halphen Lajos* párizsi professzor a népvándorlás ázsiai eredetéről írt érdekes tanulmányt, *Belpaire* abbé Közép-Ázsia népeiről a kínai költők alapján. — *Handelsman Marcel* varsói professzor a nyugateurópai hűbériségről értekezett, *Lesne* lillei professzor a beneficium fogalmáról a VIII.—XI. századokban, *Bloch Márk* strassburgi professzor a hűbér fogalmáról. — *Ottokar* perm-flórenci professzor a középkori francia városok történetéről értekezett. — *Deprez Jenő* rennesi professzor a százéves angol-francia háború társadalmi és gazdasági következményeit ismer-

tette. — *Kulrzeba Szaniszló* krakkói professzor a parlamenti kormányzat középkori eredetét mutatta ki. — *Puigi Cadafalch* a XI. századbéli római művészetéről tartott előadást. — *Michalski Konstantin* krakkói professzor a XIV. századbéli filozófia irányait ismertette.

V. Újkori történelem. — Általános érdekű volt *Koht Halvdan* krisztániái professzor tanulmánya, mely a renaissance kezdetének problémáját boncolgatta. — A francia történelembé vágott *See Henrik* rennesi professzor előadása, ki a társadalmi osztályok eloszlását Turgot szerint ismertette. *Sagnac* párizsi professzor a francia forradalom kezdetéről értekezett. *Picavet* toulousei professzor a XIV. Lajos korabeli diplomáciai szolgálatot ismertette, *Febvre Lucien* strassburgi professzor pedig a modern világtörténelmi törekvéseket. *Saint Léger* lillei professzor Estrades gróf diplomáciai levelezését mutatta be a XVIII. századból, *Brugmans* amsterdami professzor Thuanus francia és Emmius hollandi történetírókat. *Aulard* párizsi professzor, a francia forradalom történetírója és a *Revue de la révolution française* szerkesztője a francia forradalom történetének felkutatásával foglalkozó francia tudományos szervezeteket ismertette, *Crue Ferenc* genfi professzor Necker és a genfiak szerepét, *Mathiez Albert* dijoni professzor a girondiak és a hegypárt ellenzékét. A művészettörténelembé vágott *Dimier Lajos* értekezése a XVI. századbéli franciaországi flamand arcképekről. — Németalföldre vonatkozott *Bruchet Miksa* lillei levéltárosé Margit főhercegnő, németalföldi helytartó diplomáciai levelezéséről. — *Leman Ágost* abbé lillei professzor az 1636-diki kölni egyházi kongresszus tervezetét mutatta be. — *Rott* az 1692—95. francia-német különbéke terveit ismertette. *Dembinski* varsói professzor az olasz diplomaták tevékenységét a XVIII. század végén. *Jourdan V. György* Wolsey bíboros diplomáciai összeköttetéseit, *Machie* saint andrewsi professzor VI. Jakab skót király olaszországi titkos diplomáciáját, végül *Konopczynski László* krakkói professzor Choiseul herceg viszonyát Lengyelországhoz. — Oroszországgal *Schmourlo*, az orosz tudományos akadémiának Rómában élő tagja foglalkozott, ki a Propaganda Fide kollégiumnak Oroszországra vonatkozó levéltári anyagát ismertette, *Lubimenko Inna* kisasszony a XVI. és XVII. századbéli angol-orosz szövetségi kísérleteket. — Angliával foglalkozott *Clapham* cambridgei professzornak az 1775—1830-diki ir bevándorlásról írt tanulmánya. — Lengyelországgal *Grabowski*

Tádé poseni professzornak a lengyel reformáció történetéről tartott előadása. — *Robe J. Holland* cambridgei professzor a XVIII. század küzdelmét mutatta be a Földközi-tenger birtokáért. A gyarmattörténet köréből vették tanulmányaik tárgyát *Renaut P. Ferenc*, ki az angol és francia gyarmatpolitikát hasonlította össze 1760 és 1791 között, *Froidenaux Henrik* párizsi professzor, ki Franciaországnak XVII. századbeli madagaszkári terveit ismertette, *Fay* professzor a XVIII. századvégi északamerikai közvélemény európai forrásait kutatta fel; *Terlinden Károly* louvaini professzor az 1814-diki gardi angol-amerikai békeszerződésről értekezett, végül *Van Ortrøy Fernand* gandi professzor Kolumbusz Kristóf utazásaihoz közölt értékes adalékokat. — *Charbonnel* lillei professzor a francia janzenizmus történetét mutatta be.

VI. A legújabb kor története. — Két irányban keltett nagyobb érdeklődést. Elsősorban is az előadók a mai világrend történelmi alapjait keresték az 1815 óta előállott változásokban; másodsorban pedig az utolsó évtized hihetetlen forrásanyagának rendszerezésére törekedtek.

Webster liverpooli professzor a bécsi és párizsi békekongresszusokat (1814–15 és 1919) hasonlította össze, *Temperley* cambridgei professzor Anglia és a Szent Szövetség diplomáciáját. *Fagniez Gusztáv* a francia közvélemény és a francia történetírás irányeszméiről értekezett 1820-tól napjainkig. *Des Marez Gusztáv* bruxellesi professzor a belga munkásszindikátusok történetét mutatta be, *Packard B. Lőrinc* rochesteri professzor Disraeli diplomáciáját 1876 és 1878 között. *Anderson Frank Maloy* hanoveri (északamerikai) professzor a cyprusi egyezményről és az angol-francia viszonyról 1878 és 1881 között, tartott előadást. *Gronskij* pétervári professzor II. Miklós cárról 1917 márc. 15-diki lemondásának jogi érvényességét fejtegette, *Nolde Boris* bárány pétervári professzor az orosz kormányzat természetét a XIX. században; *Lhéritier Mihály* párizsi professzor a dán dinasztia trónralépését Görögországban; *Knaplund Pál* wisconsini professzor Gladstone angol miniszterelnök gyarmatpolitikáját; *Omond* amerikai professzor a Monroe doktrína sorsát 1823 és 1923 között; *Garraghan János* saintlouisi professzor az északamerikai Unió középnegyati részeinek egyháztörténelmét mutatta be.

A különböző háborús gyűjteményeket illetőleg *Bloch Kamill* professzor a francia háborús könyvgyűjtemény és múzeum anyagát ismertette; *Rencouvin Péter* a háborúra vonatkozó tanulmányok

nemzetközi megszervezését; *Merzbach* belga alezredes a belga háborús katonai levéltárak anyagát; *Lemaitre* az olaszországi háborús okiratokat; *Maltese* ezredes olasz katonai attaché az olasz vezérkar történelmi osztályának munkásságát; *Leland* az északamerikai háborús levéltárakat, *Vannerus Gyula* bruxellesi hadilevéltáros a belga háborús levéltárakat, végül *Heyse Teofil*, a belga gyarmatügyi minisztérium aligazgatója, egy nemzetközi háborús könyvtár felállítását javasolta.

A fentiek alapján nyugodtan megállapíthatjuk, hogy az V. történelmi kongresszus fényes külsőségei mellett is igen hasznos munkát végzett, a legfontosabb pedig a nemzetközi kapcsolatokat fenntartó állandó bizottság megszervezése volt.

HORVÁTH JENŐ.

József főherceg-nádor kiadatlan levele. (1805 dec. 17.)

A bécsi levéltárak megnyitásával mind nagyobb és nagyobb számban jutnak napvilágra azok az adatok, amelyek Magyarország utolsóelőtti nádorának — József főhercegnek — hazánk és nemzetünk iránt táplált igaz szeretetét és ragaszkodását bizonyítják. Nemrégiben Bibl Viktor egyik kiváló munkája is,¹ eddigelé alig ismert források nyomán, járult hozzá annak a fölötté nehéz és kényes szerepnek méltatásához, amelyet József nádor az államjogi kapcsolatnál fogva egymásra utalt, de a valóságban vajmi gyakran egymás ellen forduló erők egyensúlyozásában játszott.

Véletlenül az országos levéltárban is akadt a kezembe egy olyan levél, amely hitelesen tanúsítja, hogy a boldogemlékű nádor, családjának legközelebbi tagjaival szemben is, oltalmába fogadta a magyar nemzet jogait, ha azokat valami támadás fenyegette.

1805 őszén történt, hogy Károly főherceg, a nagyobb francia erő nyomása és az általános stratégiai helyzet kedvezőtlen alakulása folytán, Olaszországból hátrálni kényszerült. December havában Nyugat-Magyarországon — előbb Körmenden, majd később Szombathelyen — üttette fel főhadiszállását. Minthogy pedig, hadseregének ellátása terén, máris nagyon komoly nehézségek és zavarok kezdettek mutatkozni: az «in bello lex mihi Mars» elvé-nél fogva a legszigorúbban eltiltotta Nyugat-Magyarországból az élelmiszer, de különösen a marhakivitelt, nehogy annak a Bécs-

¹ «Der Zerfall Österreichs. — Kaiser Franz und sein Erbe.»

ben megszállott franciák lássák a hasznát, a cs. kir. hadsereg pedig koplalni kényszerüljön. A tilalom áthágóit halálbüntetéssel fenyegette meg.¹

Mikor ezt a rendeletet a főherceg végrehajtó közegei kihirdették, a vármegyék tüstént felzúdultak a törvénytelen forma és eljárás ellen s panaszukkal a nádorhoz fordultak, sürgős orvoslást kérve tőle. Így tett többek között Győr vármegye alispánja — Györgyi Pál — is, akit Stutterheim vezérkari alezredes utasított a szóbanforgó rendelet pontos megtartására.²

Ezeknek a panaszoknak hatása alatt írta a nádor, testvérbátyjának, az itt következő levelet:³

«Euer Liebden haben unter dem 13. d. M. aus Steinamanger eine Verordnung an die Avantgarde- und Vorposten Commandanten der Armée erlassen, welche mir von einigen Comitaten in Abschrift zugeschickt worden.

Ich bin von jeher geneigt gewesen, alle Massregeln von Euer Liebden zu billigen, welche mit meiner Pflicht nicht im Widerspruch stehen, auch sie zu befördern, weil ich in allen Gelegenheiten von den edelsten Absichten Eurer Liebden ebenso durchdrungen bin, als ich der äusserst nothwendigen Festigkeit und Strenge von denselben vollständig beystimme.

Der letzte Punkt von der erwähnten Verordnung ist von der Art, ich muss es als Palatinus von Ungarn sagen, als stünden Euer Liebden in Feindesland. Dies ist doch wahrlich der Fall nicht, auch von denselben nicht vermeint.

Die Constitution, das Palladium von der Existenz eines jeden Ungarn ist durch jede Handlung gefährdet, welche ihre Vorrechte eigenmächtig verletzt.

¹ «Die Ausfuhr der Lebensmittel über die Grentzen von Ungarn bleibt unter Todesstrafe verboten, und es ist allen Civilbehörden ohne Verzug die Mittheilung zu machen, dass wer immer sich dieses politischen Verbrechens schuldig machen wird, standrechtlich behandelt, jene Civil Personen aber, von welchem Range sie immer seyn mögen, so hiez zu Pässe verabfolgen werden, als Staats-Verräther ergriffen und in Eisen in mein Hauptquartier abgeführt werden sollen.» (*Károly fők* valamennyi elővéd- és előőrsparancsnoknak: Szombathely, 1805 dec. 13. — *Orsz. levélár*: Mil. Kanzley des Pal. EH. Joseph. 1805. F. 3., R. 14. ad. No 537.)

² U. o. No 537.

³ Buda, 1805 dec. 17. (U. o. No 538.)

Sollte sich ein Ungar einer verbotenen und schlechten Handlung schuldig machen, so ersuche ich, als Bewacher und Bewahrer des Gesetzes, Euer Liebden, denselben bey demjenigen Richterstuhl zu belangen, zu lassen, welcher hiezu bestimmt ist.»

Ugyanakkor, amikor ezt a levelet írta, a vármegyéket is utasította a nádor, hogy ezentúl az ő tudta és jóváhagyása nélkül semmi ilyenféle parancsot vagy rendeletet ki ne hirdessenek.¹

Bármily helytelen és törvénytelen volt is Károly főherceg eljárása, tévedés volna azt hinnünk, hogy ő a magyar nemzetnek talán ellensége volt. Tartozunk vele a történelmi igazságnak, de a nagy katonai emlékének is, hogy ezt a gyanút József nádorhoz intézett saját levelével oszlassuk el.² Ez 11 nappal a nádor most idézett levele *előtt* — tehát nem annak hatása alatt — iratván. benne Károly főhercegnek Magyarország iránt táplált őszinte — s a vázolt incidenstől független — nagyrabecsülése nyilatkozik meg. Íme :

«Euer Liebden gefällige Zuschriften vom 28. November, dann 1. und 2. dieses habe Ich empfangen und bin sehr gerührt über die Bereitwilligkeit und Thätigkeit womit Dieselben, in Vereinigung mit der durch Vaterlandsliebe und edlen Gemeingeist von jeher ausgezeichneten hungarischen Nation, Mir die Mittel zu erleichtern suchen, mit der Mir anvertrauten Armée zum Schutze des bedrängten Vaterlandes und zur Vertreibung des durch unerwartetes Kriegsglück übermüthigen Feindes kräftigst mitzuwirken. Ich werde mich stets glücklich schätzen, zur Beruhigung und Zufriedenheit des Königreichs Hungarn von meiner Seite beytragen, und so viel an mir liegt, den Anstrengungen und den darauf sich gründenden Erwartungen dieser braven Nation entsprechen zu können.»

Láttuk, hogy József nádor a legválságosabb háborús viszonyok között kelt, saját testvérbátyjával szemben, a magyar törvények védelmére. Ez különösen fontos és örömdetes jelenség volt akkor, a Habsburgok német császárságának megszűnése s az osztrák császári méltóság keletkezése idején. Voltak — és vannak még ma is — elegendőek, akik azt vitatták, hogy az osztrák császárság megszületésével a független magyar királyság ősi intézménye

¹ A nádor a királynak : Buda, 1805 dec. 19. (U. o. No 560/1.)

² Körmend, 1805 dec. 5. (U. o. F. 3. R. 43. No 464.)

is végképpen sirbaszállott, mert az új császárság — a régiebb és lazább kapcsolat felbomolván — Magyarországot is csakúgy magába zárta, mint Ausztriát.

József nádor levele eléggé igazolja, hogy ez a gondolat, akkor még, magában az uralkodócsaládban se tudott tért hódítani s csak későbbi tudákos — és, sajnos, termékeny talajba plántált — elméletek növesztették nagyra azt.

GYALÓKAY JENŐ.

• Az entente cordiale diplomáciája. 1830—1834.

I.

Az 1830. júliusi forradalom nemcsak annyiban teremtett új helyzetet, hogy a Bourbonok idősebb ágának abszolutizmusát megdöntötte és hogy a szomszédos területeken is szabad utat nyitott a parlamenti alkotmány és a népeknek a kormányzati érvényesülés után érzett vágyai előtt; Európa további történetére jóval nagyobb kihatása volt annak, hogy az új Franciaország a hatalmi terjeszkedés politikáját feladta¹ és kontinentális szövetségeseitől, a Bourbonoktól támogatott Szent Szövetségtől elszakadván, a szomszédos népekkel együtt vezetése alá került a tengereket uraló Angliának, melynek élén Palmerston lord külügyi államtitkár egész Nyugat-Európát brit vezetés alatt egyesítette.

Palmerston lord a hatalomra került whigok körében is a konzervatívok nagy vezérének, Canningnak politikai felfogását képviselte és így történt, hogy míg a parlamenti reform hívei a parlamenti kormányformát a toryk ellenére Angliában is közelebb vitték a néphez, addig a külső politika iránya csak annyiban szenvedett változást, hogy a Szent Szövetség ellen küzdő nemzetek Anglia részéről erélyesebb támogatásban részesültek és erélyesebb kéz alkotta meg fölöttük a brit hegemoniának azon rendszerét, mely Európa nyugati felét 1830 után a korlátlan rendelkezés jogával vezette a másik hegemonia ellen, melynek élén Metternich herceg és Miklós cár Közép- és Kelet-Európa fölött uralkodtak.

¹ «Quant à l'Alger, j'ai évité d'en parler: le silence en est le meilleur moyen», mondotta Talleyrand herceg. 1830 nov. 27. London. Talleyrand herceg jelentése. *Pallain G.*: Correspondance diplomatique de Talleyrand. Ambassade de Talleyrand a Londres 1830—34. I. Paris 1891. 103. l. [idézve TC].

Az alkotmányos Franciaország nagykövetét, Talleyrand herceget, Lajos Fülöp király legbizalmasabb tanácsadóját a távozó kormány vezérei, a tory Wellington herceg miniszterelnök és Aberdeen lord külügyi államtitkár is, kik a júliusi monarchiát Európában elsőkül ismerték el,¹ tüntető szívességgel fogadták,² az új miniszterelnök, a whig Grey lord pedig már egyenesen a francia «accorddal» lépett a parlament elé, mi nemcsak a whig többségre, melynek francia szimpátiái közismertek voltak, tett nagy hatást,³ de Talleyrand hercegre is, ki maga fejtette ki az angol-francia szövetség szükségességét Grey lord és Sébastiani gróf francia külügyminiszter előtt.

Szerinte Franciaországnak az egész világgal jó viszonyban kell maradnia és a civilizáció élén haladókkal szoros barátságba kell lépnie, értvén elsősorban Angliát, mellyel a francia politika elvei lényegben megegyeznek, mert Franciaországon kívül az angol az egyetlen hatalom, mely őszintén békét akar és a be nem avatkozás elvét magáévá tette. Szükséges tehát, hogy Európa nyugalma érdekében elősegítsék a közeledést a két hatalom között, amíg mások — mint Ausztria és Oroszország — az isteni jog zászlói alatt haladnak és elveik a két hatalom elveivel ellenkeznek. «Azok ágyúval tartják fenn isteni jogukat, Anglia és mi elvekkkel tartjuk fenn a közvéleményt: az elvek mindenfelé terjeszkednek, az ágyú hordereje ismert dolog.»⁴

Ugyanazt vallotta a francia Guizot is, mikor az erőszakot és háborút az igazság és a szabadság védelmére rossz eszközöknek jelentette ki,⁵ míg az angol-francia szövetség «a legtermészetesebb és leghatásosabb kapcsón, a politika egyformaságán épült fel és az alkotmányt írta zászlóira.»⁶

Így jött létre az angol-francia *entente cordiale*, melyről helyesen állapította meg néhány év múlva Metternich herceg, hogy az 1815-dik év az *interventio*, az 1830-dik év a *non interventio* el-

¹ Stuart brit nagykövet 1830. aug. 31-dikén nyújtotta át megbízó-levelét a Palais Royalban. *Stern A.*: Geschichte Europas IV. Stuttgart 1905. 47. l.

² 1830. szept. 27. London. Talleyrand herceg jelentése. TC 3. l.

³ 1830. nov. 23. London. Talleyrand herceg jelentése. TC 93. l.

⁴ 1830. nov. 27. London. Talleyrand herceg jelentése. TC 100. l.

⁵ *Guizot J.*: Mémoires pour servir à l'histoire de son temps. II. Paris 1859. 257. l. [idéve GM].

⁶ «Le régime constitutionnel pour le drapeau.» GM II. 1859. 261. l.

vét vitte az európai politikába,¹ de még helyesebben List Frigyes, hogy a szövetséget Franciaország a júliusi dinasztia érdekében és az alkotmányos monarchia megszilárdítása végett, Anglia viszont kereskedelmi és tengeri felsősége megtartása érdekében kötötték meg.²

II.

A fellépés, mellyel az angol-francia szövetség a megoldás alatt levő kérdésekben Európát meglepte, már 1830-ban, a belga kérdésben félelmes hatalomnak mutatta be Nyugat-Európa vezető államait.

A belga tartományok a párizsi hírek hatása alatt fegyvert fogtak a hollandi kormány ellen és mikor a hollandi helyőrség az okt. 4-diki függetlenségi nyilatkozat után 6-dikán Lüttichből és 25-dikén Antwerpenből is visszavonult, Vilmos németalföldi király az 1815-diki szerződések signatarius hatalmait fegyveres beavatkozásra szőlította.³

Sógora, III. Frigyes Vilmos porosz király okt. 5-diki, Miklós cár okt. 29-diki körjegyzékük szerint arra késznek nyilatkoztak, sőt utóbbi az orosz hadseregnek hadilábra emelését is tudtul adta,⁴ Metternich herceg azonban csak a forradalmi mozgalom megállítására [«pour arrêter le torrent de la révolution»] és a rajnai védővonal megtartására törekedett,⁵ a fegyveres beavatkozást pedig, melynek vezéréül Károly főherceget emlegették, azzal hártotta el, hogy Ausztria figyelmének dél felé kell fordulnia, másrészt pedig a németalföldi helyzetet elveszettnek [«rein verloren»]

¹ 1833 okt. 22. Bécs. Metternich herceg Hügel báró párizsi nagykövethoz. Aus Metternich's nachgelassenen Papieren V. 524. l. [idézte NP].

² List F.: Das nationale System der politischen Oekonomie. II. kiadás. Stuttgart 1844. 558. l.

³ 1830 okt. 11. Metternich herceg előterjesztése Ferenc császárhoz. NP V. 43—44. l.

⁴ 1830 okt. 19. Pétervár. Nesselrode gróf külügyminiszter Matu-siewicz gróf londoni rendkívüli orosz követhoz. Talleyrand: Mémoires III. 363—68. l. [idézte TM].

⁵ 1830 okt. 3. Pozsony. Utasítás Wessenberg gróf hágai követ részére. NP V. 39—43. l.

hitte.¹ Anglia részéről már Aberdeen lord a be nem avatkozás elvét vetette fel és ahhoz okt. 6-dikán Talleyrand herceg is csatlakozott,² sőt amikor Molé gróf külügyminiszter Franciaország részéről a hadüzenetet emlegette,³ valamennyi hatalom elfogadta egy konferencia tervét, mely nov. 4-dikén Londonban össze is ült és melyen Ausztriát és Magyarországot Esterházy Pál herceg londoni nagykövet és Wessenberg gróf képviselték. A londoni konferencia tehát az angol-francia szövetség fellépése és Metternich herceg visszavonulása, harcias szövetségesének, Miklós cárnak elszigetelése következtében merő ellentétévé alakult a bécsi kongresszusnak, «mert e konferencia Európa békéjét és Belgium függetlenségét eredményezte és eredményei és a Szent Szövetségtől elért eredmények között semmi közös vonás nem volt».³

Aberdeen lord és Talleyrand herceg Belgium és Hollandia szétválasztását európai szükségletnek tartották és mivel az e megállapítást tartalmazó okt. 15-diki angol-francia jegyzőkönyvhöz a konferencia már első ülésében, nov. 4-dikén hozzájárult,⁴ a forradalom gyors léptekkel haladt a belga kérdés megoldása felé. A nov. 10-dikén összeült bruxellesi nemzeti kongresszus 18-dikán Belgium függetlenségét proklamálta, 22-dikén a Nassaui Házat a tróntól megfosztotta, de ugyanakkor a monarchia megtartása mellett határozott és a londoni konferencia e határozatokat dec. 20-dikán magáévá tette.

A Szent Szövetség hatalmai Hollandia mögött sorakoztak ugyan, de mivel a nov. 30-dikán kitört lengyel forradalom Oroszország akció képességére bénítólag hatott, szabad utat engedtek az angol-francia együttműködés előtt, Hollandiát 1831 jan. 9-dikén fegyverszünetre kényszerítették, Belgiumot jan. 20-dikán semleges állammá nyilvánították, a vitás Luxemburgot pedig a porosz nagykövet ellenére a Nassaui Ház birtokában hagyták. «A békét akarjuk» [ce que nous voulons, c'est la paix], írta Metternich herceg

¹ 1830 okt. 11. Metternich herceg előterjesztése Ferenc császárhoz. NP V. 44. l.

² TM III. 341. l.

³ Aug. 31-dikén, Stuart brit nagykövet bemutatkozásakor azzal fenyegette meg Poroszországot, melynek csapatai Luxemburg várát a Német Szövetség nevében megszállva tartották, hogy a berlini udvar beavatkozása Belgium ügyeibe a francia csapatok bevonulását vonná maga után. *Stern* id. m. IV. 1905. 116—17. l.

⁴ TC 51. l.

1831 jan. 3-dikán Apponyi gróf párizsi nagykövetnek,¹ Lieven herceg londoni orosz nagykövet pedig ugyanakkor azzal nyugtatta meg az orosz csapatmozdulatok miatt aggódó Angliát és Franciaországot, hogy kormánya külön nem, csak szövetségeseivel együtt fog eljárni, mi szintén a békét jelentette.²

Palmerston lord külügyi államtitkár e tárgyalások folyamán fenntartás nélkül támogatta Talleyrand herceget,³ ki a londoni határozatokat Franciaország diadalának tartotta, mert «Belgiumot elismert semlegessége Svájccal hasonló helyzetbe állítja és véget vet a politikai rendszernek, melyet a hatalmak 1815-ben Franciaország iránt érzett gyűlölethől fogadtak el. Belgium 13 erődje, melyek északi határainkat állandóan fenyegették és az 1815-ben javasolt megalázó feltételek e határozat következtében leomlanak. Jól esik nekem [m'est doux], hogy Franciaország helyzetének ezen az oldalon történt megjavításához a mai napon hozzájárulhattam. Velem együtt megítélheti, Gróf Úr» — jelentette Sébastiani gróf külügyminiszternek, — «az előnyöket, melyekkel e rendelkezés a béke megtartását szolgálni fogja. A belgák, kik elszigetelve és szabadon választhatnak oly kormányformát, mely emlékeikkel és szokásaikkal összhangban van, megszűnnek nyugtalanítani Európát és könnyebben lesznek irányíthatók, ha tudják, hogy ballépéseik csak magoknak okozhatnak nehézséget. Ami Franciaországot illeti, remélem fényes elégtételt fog találni a múltért és új biztosítékot a jövő iránt».⁴

III.

E biztosítékot azonban, melynek kivívása egyrészt a Szent Szövetség gyengülésének, a lengyel, német és olasz forradalmi mozgalmaknak, az egyik oldalon Miklós cár és Metternich herceg visszavonulásának, a másikon Palmerston lord erélyes támogatásának volt köszönhető, Franciaország európai helyzetének megjavítása mellett a hagyományos francia prestigepolitika felújítására és egy francia túlsúly előkészítésére használta fel, amint-hogy Franciaország 1815 óta következetesen hátrányos helyzeté-

¹ NP V. 113. 1.

² TM III. 418. 1.

³ «J'étai fort secondé par Lord Palmerston.» 1831. jan. 21. London. Talleyrand herceg jelentése. TC 181. 1.

⁴ TC 182. 1.

nek megjavítására törekedett és 1830-ban Belgium elszakításával sikerült is rést ütnie a hatalmak gyűrűjén, mely körülvette.

Az első kérdés, melyet a prestigepolitika szolgálatában Lafitte kormányának külügyminisztere, a napoleoni emlékektől és eszméktől áthatott Sébastiani gróf megragadott, a belga trón betöltése volt és már 1830 novemberben azzal a titkos megbízással indította útnak Flahault grófot, hogy Belgium önállósítás helyett Anglia és Franciaország között osztassék meg, de Talleyrand herceg a javaslatot visszautasította, mert a júliusi monarchia fennmaradásának érdekében Angliával jó viszonyban kell lennie, az pedig nem engedi meg Belgium felosztását és Belgium rovására Franciaország megnövelését.¹

Sébastieni gróf dec. 30-diki jegyzékében már Belgium annexiójáról vagy Lajos Fülöp francia király fiának belga királlyá választásáról beszélt és amíg Nemours herceg megválasztása esetén Antwerpent az angolokra való tekintettel hajlandó lett volna szabad kikötővé nyilvánítani, az európai békét már egyenesen a francia jelölt megválasztásától és az annexiótól tette függővé: Nemours herceg vagy a reunió, «une juste réparation du passé et le repos de son avenir».²

1831 jan. 3-diki utasításában arról értesítette Talleyrand herceget, hogy a belgák a francia uniót vagy Lajos Fülöp második fiának, Nemours hercegnek megválasztását sürgetik és a francia követelmény osztja nézeteiket,³ de a nagy terveket már 5-dikén fel kellett adnia és az angol szövetséges elutasító magatartása miatt a prestigepolitikáról letéve ki kellett mondania Franciaország érdektelenségét: «un grand désintéressement pour la France».⁴

Grey lord angol miniszterelnök válasza ugyanis rövid és határozott volt: «Nemours vagy a francia unió egy és ugyanaz és mindkettő háborút jelent»,⁵ de talán még többet mondott Palmerston lord, ki szövetségesét egyenesen a napoleoni hódító ter-

¹ TM III. 410—17. l.

² «Les Belges sont profondément convaincus qu'ils ne sauraient être une nation indépendante et séparée de la France. La France partage cette conviction.» TM III. 440. l.

³ TC 161—62. l.

⁴ TM IV. 6—7. l.

⁵ 1831 jan. 7. London. Talleyrand herceg jelentése. TC 162. l.

vek felújításával és azzal vádolta meg, hogy a belga tartományok bekebelezésével Angliát akarja gyengíteni.

«Ha Antwerpent és Ostendét két Hansavárossá tesszük, azzá tesszük Belgiumot, mi egykor volt»,¹ gondolta Talleyrand herceg, ki feledni látszott azt, hogy Walpole angol miniszterelnök a XVIII. század első felében csak az ostendei osztrák kereskedelmi társaság feloszlataása fejében volt hajlandó elismerni és tette magáévá a Sanctio Pragmaticát.

«Ez Franciaország érdekeit fogja szolgálni és ha háborús helyzet állna elő, Belgium később lesz hozzánk, mint bármely más rendszerhez csatlakozni»,² fejezte be a nagykövet a következtetést, holott igen jól tudta, hogy Pitt angol miniszterelnök Belgium bekebelezése miatt üzent hadat 1792-ben.

Abban a meggyőződésben, hogy «nem lesz lehetséges elfogadható megoldást találnunk, ha Anglia megmarad rideg álláspontja mellett, melyet a belga kérdésben elfoglalt és nem tesz engedményeket Franciaországnak»,³ ez engedményeket most már a Rajna mellett kereste, mert a belga unió Angliát, mely egykor Calais birtokában tartotta, «ismét Európába hozná».⁴

Palmerston lord azonban, ki az európai békére elég biztosítéknak tartotta Belgium függetlenítését, büszkén állapította meg, hogy kormánya területszerzésre nem gondol és hogy Franciaország részéről minden olyan kísérletet, mely európai háborút idézne fel és Anglia békés fejlődésének útját szegné, egyenes támadásként fog venni. A Grey lorddal folytatott beszélgetés után Franciaország keleti tervei ellen fordult és a nagykövetnek azt a megoldást javasolta, hogyha Vilmos hollandi király a belga trónra igényt tart, a franciáktól igényelt Luxemburgot is engedje át Belgiumnak.

«Talleyrand erre nagyon komoly lett és azt válaszolta, hogy kormánya nem látná szívesen, ha Luxemburgot Belgiummal egyesítenék.» «Miért volna kellemetlen Franciaországnak — kérdeztem, — ha Belgiumhoz csatoltatnék az, mi eddig is egyesítve volt Belgiummal, mikor Belgium Hollandiához tartozott?» «Azt mondta, hogy határunk ebben az irányban igen gyöngye és Luxemburg Franciaországnak védtelen részébe ékelődik; nem volna lehetséges tehát oly megegyezés, mely Luxemburgot Franciaországnak

¹ 1831 jan. 16. U. az. TC 173. l.

² TC 173. l.

³ 1831 jan. 19. U. az. TC 179. l.

⁴ 1831 jan. 25. U. az. TC 187—88. l.

adná oda?» «Megvallom, meglepődtem e javaslaton és lehetetlennek tartottam ily megegyezést, melyhez senki sem járulna hozzá. Azt mondtam, jó viszonyban kívántunk lenni Franciaországgal, de Franciaország minden területszerzése megváltoztatná a két ország kapcsolatát és lehetetlenné tenné a jó viszonyt közöttünk. A beszélgetés óta úgy találtam, hogy Poroszországnak is hasonló javaslatot tett rajnai tartományait illetőleg, ha Szászország királya rábíráható volna, hogy Belgiumba menjen, mely esetben Szászországot Poroszországnak ígérte oda, mi a porosz politika irányát nyugatról délre helyezte volna át és az osztrák-porosz küzdelem felújításával a francia terjeszkedés előtt szabaddá tette volna az utat.» «Ma azt mondta, Franciaország [Koburg] Lipót királlyá választása körül kifejtendő fáradozása fejében Philippsburgot és Marienburgot igényeli.» «Mindezt nem szeretem, mert úgy tűnik fel a dolog, hogy Franciaország hódító politikájához változatlanul ragaszkodik és ez megkisebbíti az eddigi őszinteségébe és jóindulatába vetett bizalmunkat.» «Alkalommal közölje Ön [kormányával], hogy bár legjobb egyetértést és benső barátságot akarunk Franciáországgal, csak azzal a feltétellel tehetjük ezt, ha megelégszik Európa legértékesebb részét elfoglaló területével és nem szándékozik ismét utat nyitni a terjeszkedés és hódítás előtt.»¹

«Talleyrand Luxemburg semlegesítését követelte, minek [azonban] nyilvánvaló akadályát képezi az, hogy a hercegség független uralkodónak és a [német] konföderációnak birtoka, míg a konferenciának nincs joga, hogy a béke és háború jogával, mely Luxemburg souverain jogát is a konföderációt illeti meg, foglalkozzék.» «Kijelentettem előtte, hogy a hercegségből csak két katonai út vezet ki; az egyik délre Thionville és Metz, a másik északra Givet vagy Dinant felé. Az első hely nem alkalmas arra, hogy onnan egy Luxemburgban álló sereg ellen nyomulni lehetne, a másik irányt alig választhatná valaki Franciaország elleni támadásra, Franciaországnak tehát Luxemburg felől nincs oka félnie. Egyébként is Luxemburg a porosz határvédelmi rendszerbe tartozik, melynek központja Coblenzben van és a thionville—coblenzi vonal fedezésével Poroszországra nagy fontossággal bír.» «[Talleyrand] sarkányként küzdött. Azt mondta, nem járul hozzá Bel-

¹ 1831 jan. 7. London. Palmerston lord Granville lord párizsi brit nagykövethez. *Bulwer H.*: The life of Henry John Temple, Viscount Palmerston. II. Leipzig 1871. 32—33. 1. [idézve BP].

gium semlegesítéséhez, ha nem foglalják be Luxemburgot. Azután azt mondta, hajlandó helyette Philippsburg és Marienburg birtokát elfogadni, mit határozottan elutasítottunk, mert nem adhatunk valamit Belgiumnak, mi nem a miénk és mert Hollandia és Belgium kiűritésének ürügye alatt az egyik közvetítő fél javára egyiket sem sarcolhatjuk meg.»¹

Talleyrand herceg jan. 20-dikán este végre hozzájárult ahhoz, hogy a konferencia Belgiumot független, semleges állammá tette, 1790-diki határait visszaállította, Luxemburgot Hollandia és a Német Szövetség birtokában hagyta meg, a londoni jegyzőkönyv megerősítésével pedig lemondott a területszerzésről és megújította előbbi nyilatkozatait, hogy «sem a francia-belga unióhoz hozzájárulni, sem Nemours herceg részére a felajánlandó koronát elfogadni nem fogja».²

Nem sokkal utóbb azonban azt kérdezte Palmerston lordtól, «hozzájárulna-e, hogy Nemours herceg a belgák királyává legyen?»

«Azt válaszoltam». — írta Palmerston lord a párizsi brit nagykövetnek. — «cz ránk nézve a francia uniót és semmi más nem jelentene és Franciaország dolga megfontolni minden következményt, melynek a kötelezettségektől való eltérés szükségképpen kitenné. Mert nem hinném, hogy a francia nemzet nagy többsége Belgiumot európai háború árán is akarná és nem hinném, hogy a belgák többsége a francia unió és a francia hegemonia után vágyakoznék». «E kérdésben a többi három hatalom is teljesen egyetért velünk és meg kell mondanom, hogyha a választás Nemours hercegre esnék és azt a franciák királya magáévá tenné, azt bizonyítaná, hogy Franciaország politikája oly ragály, mely a lakás falaiba ette magát és minden következő lakón kitör.»³

A bruxellesi nemzetgyűlés 191 tagja közül 1831 febr. 3-dikán 97 Nemours herceg, 74 Leuchtenberg [Beauharnais Ágost] herceg és 21 Károly főherceg mellett szavazott,⁴ mire 4-dikén Nemours herceget az országba hívták.

A brit kabinet azonban febr. 6-dikán Nemours herceg ellen

¹ 1831 jan. 21. U. az. BP II. 34—35. l.

² 1831 jan. 27. U. az. BP II. 36. l.

³ 1831 febr. 1. U. az. BP II. 37—38. l.

⁴ *Debidour A.*: Histoire diplomatique de l'Europe 1814—78. I. Paris 1891. 289. l. A szavazatok aránya *Stern* szerint 97 : 74 : 21 volt. Id. m. IV. 1905. 238. l.

és Franciaországnak lemondásra szorítása mellett foglalt állást;¹ a londoni konferencia 7-dikén szintén Nemours ellen nyilatkozott, mivel pedig a bruxellesi nemzetgyűlés csak 96:95 szavazattal választotta meg őt Leuchtenberg herceg és Károly főherceg ellenében, a határozat a francia kormányt megfosztotta attól, hogy a belga nemzet egyhangú óhajára hivatkozzék.

Amint Sébastiani gróf francia külügyminiszter a szavazás eredményéről táviratilag tudomást vett, az angol nagykövetségre sietett és Talleyrand herceg mérséklő nyilatkozataival² egyetértve kijelentette, hogy Lajos Fülöp király fia részére a koronát nem fogja elfogadni,³ amint a király 17-dikén közölte is a belga meghatalmazottakkal a «périble obligationt», hogy fia nevében a választást nem erősítheti meg,⁴ sőt márc. 13-dikán a harcias Laffitte-kormányt is elejtette.

Franciaország ezzel megmentette az angol-francia szövetséget és azon előnyöket, melyeket «az Angliával fenntartott intim unió» adott, mely «megvéd bennünket minden ellenséges szándék ellenében, melyet más hatalmak ápolhatnak ellenünk, időt és támogatást ad, hogy kormányunk helyzetét erőssé tegyük. míg felbontása kikerülhetlenül európai háború felé sodor bennünket, melynek veszélyeit átérteni könnyű dolog. Ha feltételezzük a legnagyobb sikert is a kontinensen, kárpótolhatna-e az bennünket kereskedelmünk és iparunk romlásáért? és megakadályozná-e Franciaország belső ellenségeinek felkelését? A hatalmas fegyverkezés, melyet a brit kormánynak megtenni módjában áll és melyről jelentést tettem Önnek, fogalmat adhatnak Önnek az eredményről, mellyel a tengeri háború ránk nézve járna. Meg vagyok győződve és felelősségemre állítom, hogy megtarthatjuk a szóban forgó uniót, ha a királyhoz és Franciaországhoz illő szilárd és okos magatartást tanúsítunk, de mindig arra kell gondolnunk, hogy a brit kabinetet sohasem irányította más, mint saját érdekei».⁵

¹ «Tous les ministres sont tombés sur la nécessité d'une guerre immédiate.» 1831 febr. 7. London. Talleyrand herceg jelentése. TC 206. 1.

² 1831 febr. 6. U. az. TC 204—5. 1.

³ 1831 febr. 4. Paris. Granville lord jelentése. BP II. 40. 1.

⁴ GM II. 1859. 426—28. 1.

⁵ 1831 febr. 7. London. Talleyrand herceg jelentése. TC 208—9. 1.

Más szóval a belga unióról való lemondás Anglia diadalát jelentette, az angol-francia unió viszont csak úgy volt megtartható, ha Franciaország a vezetést Angliának engedi át, mely e pontban a francia kormány annexióterveit hiúsította és ezzel az európai békét mentette meg.

Mivel Laffitte utóda, Casimir Périer és külügyminisztere, Sébastien gróf, ki tárcáját az új kabinetben is megtartotta, a londoni konferencia febr. 7-diki jegyzőkönyvét magokévé tették és azt 18-dikán a hollandi megbizottak is elfogadták, a belga kérdés elintézettnak volt tekinthető. A hatalmak ápr. 17-dikén hat heti határidőt tűztek a belga nemzetgyűlés elé, hogy végzéseiket magáévá tegye, de a belgák Luxemburg birtokára vágytak és új megoldást kerestek. Mikor viszont a. jún. 26-diki londoni jegyzőkönyvnek idevonatkozó határozatát, az ú. n. 18 pontot, júl. 9-dikén 126 : 70 szavazattal elfogadták, 12-dikén a hollandi kormány utasította el a megoldást és Frigyes orániai herceget aug. 1-én sereggel küldte Belgiumba.

A fordulat hátterét most már nem Franciaország területszerző kísérleteiben, hanem abban kell keresnünk, hogy Anglia IV. György angol király elhalt leányának, Sarolta hercegnőnek 1817 óta özvegyen maradt férjét, Kendal herceget, Koburg Lipót herceget, Ernő gothai herceg legifjabb fiát és Görögország egykori királyjelöltjét állította előtérbe, ki a szűkre szabott Hellas kormányát 1830-ban elhárította. 1831-ben azonban Luxemburg kihasításával is kész volt a bruxellesi választást elfogadni, ha Belgium függő kérdését elintézik.¹

A választás a belga Mérode gróf és Brouckère londoni küldetése után jún. 4-dikén az angol jelölt javára dőlt el² — «Angliából jöttem ez országba és ezért választottak meg», mondta később Lipót király³ — és Koburg Lipót herceg a választást a londoni Marlborough Houseban megjelent belga küldöttség kezéből nyomban a jegyzőkönyv aláírása után, jún. 26-dikán elfogadta, júl. 16-dikán pedig német orvosától, a politikában oly nagy szerepet

¹ Walpole A.: A History of England from 1815. V. London 1910. 240—42. l.

² Debidour szerint 152 : 44 szavazattal. Id. m. I. 297. l.

³ 1838 jún. Laeken. Lipót belga király Victoria angol királynőhöz. Letters of Queen Victoria. I. London 1908. 119. l.

játszott Stockmar Keresztély Frigyesről kísérve Doveren és Calaisn át Belgiumba indult.

A hollandi hadüzenet azonban Palmerston lord diadalát el-
takarta és a mindössze néhány ezer katonával rendelkező Lipót
király helyett újból Franciaországot állította előtérbe, melynek
még az év elején, Lajos Fülöp két fiának, Orléans és Nemours
hercegeknek részvételével Belgiumba vonult csapatai Gérard Ist-
ván marsall vezérlete alatt az orániai herceget megelőzték. Mikor
a két francia herceg Bruxellesbe ért, a francia hadsereg pedig
Bruxelles és Louvain közé nyomult, Adelaide orléansi hercegnő
a kormányt és Talleyrand herceg londoni nagykövetet Francia-
országnak Koburg Lipót királyságával szenvedett megrövidülése
címén kártérítésre szólította és a prestigepolitika felújításában
keresett elégtételt: «une réparation, un dédommagement».¹

A nép, mely a belga hadsereg szervezését francia tábornok-
ok kezében látta, tárt karokkal fogadta és diadallal kísérte a
franciákat Antwerpen falai alá, hova Vilmos király hollandi csa-
patai Adair Róbert brit követ kérésére szavára hallgatva visszavonul-
tak, mi a helyzetet oda módosította, hogy a hívás nélkül jött
franciák Belgiumot megszállták.

Palmerston lord egyelőre a hollandokkal vette fel a küzdel-
met. az aug. 13-diki louvaini egyezmény megkötése — Gérard
marsall és Frigyes herceg között — után azonban a franciák ellen
fordult, kik minden tétőben a közvéleményre hivatkoznak, «de
kiknek tudniok kell, hogy Angliában is van közvélemény».²

Az aug. 12-diki londoni konferencián Talleyrand herceg azt
mondta Bülow porosz nagykövetnek, hogy Belgium «nem mehet
tovább az úton, melyen halad : hogy Lipót herceg szegényes alak
[poor creature] és képtelen arra, hogy királlyá legyen ; hogy a
belga gyáva, kóbor nép [cowardly vagabonds], mely nem méltó
arra, hogy függetlenné legyen ; hogy Anglia oly nehézségbe ke-
rült, mely vagy a francia, vagy a brit kormányt dönti meg ; hogy
a francia csapatok visszavonulása [Casimir] Périer bukását vonja
maga után, ha pedig ott maradnak, a brit kabinetnek kell meg-
buknia ; hogy a nehézségek egyetlen megszüntetése Belgium fel-

¹ 1831 aug. 13. Paris. Adelaide hercegnő Talleyrand herceghez.
TM IV. 267. l.

² 1831 aug. 11. London. Palmerston lord Granville lordhoz.
BP II. 90. l.

osztása ; hogyha Francia- és Poroszország és Hollandia [eziránt] megállapodnának, egyszerű lenne a dolog és Angliának meg kellene elégednie Antwerpennek szabad kikötővé tételével». ¹

Palmerston lord azonban a hollandi és francia ultimátumok után a magáét is útnak indította. «Mondja meg a franciáknak» — utasította Granville lord párizsi nagykövetet, — «egy dolog bizonyos: a franciáknak ki kell menniök Belgiumból, vagy európai háború lesz és háború pár nap alatt», ² mire Talleyrand herceg Sébastiani grófot arra kérte, hogy ne Angliától, hanem a belga királytól kérjen kárpótlást, ³ Casimir Périer pedig Gérard marsall csapatait visszahívta és Belgiumot Lipót királynak engedte át ; annál inkább, mert Londonderry lord szept. 29-diki parlamenti beszéde már az angol közvélemény franciaellenes hangulatának nyíltan kifejezést adott.

Az okt. 15-diki jegyzőkönyvben Belgium Luxemburg vallon kerületeinek birtokába jutott, Maastrichtot viszont Hollandiának engedte át és ezen az alapon jött létre a nov. 15-diki londoni szerződés — az ú. n. 24 pont, — mely Anglia kizárólagos diadalát jelentette ugyan, de Angliára hárította át a nehéz feladatot is, hogy az új szerződést Franciaország után Hollandiával és a Szent Szövetség hatalmaival is elfogadtassa.

Palmerston lord Franciaországot az Angliától épített belga várvonal, az ú. n. *barrière* lebontásával nyerte meg, melyet Sébastiani gróf 1831 ápr. 8-diki utasításában állított fel Lipót herceg elismerésének feltételéül, ⁴ úgy nyilatkozván, hogy a Belgium közepén fekvő Ypern, Courtrai, Tournai, Mons, Oudenaarde, Marienburg és Philippsburg lebontásához készséggel hozzájárul, de a tenger mellett fekvő Nieuport, Ostende és Gand és a német határ felé fekvő Namur, Dinant és Lüttich érintetlenül maradjanak. ⁵ Franciaország jóindulatát biztosítandó a hatalmak elvi hozzájárulását is megszerezte, ⁶ a dec. 14-diki londoni egyezmény azonban Gérard mar-

¹ 1831 aug. 12. U. az. BP II. 91—92. l.

² 1831 aug. 17. U. az. BP II. 97. l.

TM IV. 272. l.

³ 1831 aug. 17. London. Talleyrand herceg Sébastiani grófhhoz.

⁴ TC 303—4. l.

⁵ 1831 ápr. 12. London. Palmerston lord Granville lordhoz. BP II. 63. l.

⁶ 1831 ápr. 17-diki londoni jegyzőkönyv. TC 312. l.

sall visszavonulása után egyedül Mons, Marienburg és Philippsburg lebontását eredményezte.

Hollandia kárpótlása jóval nehezebb volt, mert Vilmos király rokoni kapcsolatai útján a Szent Szövetség hatalmaihoz folyamodott és a nov. 15-diki szerződést elvetette. A király II. Frigyes Vilmos porosz király veje, neje, Friderika porosz hercegnő útján III. Frigyes Vilmos porosz király sógora volt; ennek leányát, Lujza porosz hercegnőt viszont a hollandi király fia, Frigyes orániai herceg birta nőül, míg a király leánya, Marianne hollandi hercegnő Albert porosz herceg felesége volt, Vilmos hollandi trónörökös viszont Pál orosz cár leányát, Anna Pavlovna nagyhercegnőt birta nőül. Palmerston maga is tisztában volt azzal, hogy »ha egyszer a nagyhatalmak megízlelik a vért, nem elégednek meg egy harapással, hanem felfalják áldozataikat», de a Szent Szövetség hatalmai a lengyel és keleti bonyodalmak miatt a szerződést 1832 elején fenntartás nélkül megerősítették és Hollandia saját erejére szorulva került szembe a diadalmas angol-francia szövetséggel, mikor szept. 30-dikán a londoni konferencia egyeztető javaslatát is elvetette.

Casimir Périer hivatalbeli utóda, Soult herceg a konzervatív elemek bevonásával a belső rend és a külső béke megszilárdítását tűzte feladatul, de Broglie herceg külügyminiszterrel együtt változatlanul ragaszkodtak Antwerpen birtokához és annak szükségszerű kiürítésével is Belgiumra emelt jogaikat akarták bizonyítani. A kormány programja tehát Antwerpen kiragadása volt a hollandok kezéből és annak Belgiumhoz kapcsolása Franciaország fegyveres erejével: »enlever la citadelle d'Anvers aux Hollandais et la remettre entre les mains des Belges»¹ és a katonai siker útján a kormány belső helyzetének megerősítése: [október] »20-dika és 22-dike között Belgiumba léphetünk» — írta Broglie herceg Talleyrand hercegnek, — »csapataink készen vannak; 26-dikán vagy 27-dikén Antwerpen alatt leszünk, [november] 8-dika és 15-dike között a citadella kezünkre jut, 16-dika és 20-dika között csapataink ismét Franciaországban lesznek. Az ülésszak csak 19-dikén veszi kezdetét, a [válasz] felirat nem lesz meg dec. 1-je előtt, tehát e részről nincsen veszély».²

¹ 1832 okt. 12. Paris. Broglie herceg Talleyrand herceghez. TM V. 13—14. 1.

² TM V. 14. 1.

Soult herceg Poroszország megnyerésére is kísérletet tett, mely a hollandi terület átlépését okt. 11-dikén casus bellinek nyilvánította, de mely készséggel közvetített Belgium és Hollandia között, bár Ancillon János porosz külügyminiszter a franciáktól felkínált Venloón és a belgáktól megszállva tartott Limburgon és Luxemburgon kívül Lüttichet is magának igényelte, mikor pedig azt nem kapta meg, a franciáktól igényelt területeknek Hollandiához csatolását szorgalmazta⁴ és a franciákat magokra hagyta.

Nem úgy az angolok, kik az okt. 22-diki angol-francia katonai egyezmény értelmében a franciák oldalán vettek részt a hollandok ellen indított vállalatban és tengeren Malcolm brit és Ville-neuve francia tengernagyok, szárazon Gérard marsall, Chartres és Nemours hercegek siettek Antwerpen visszavételére, melynek parancsnoka, Chassé Dániel báró hollandi tábornok végre december 23-dikán kaput nyitott. Lajos Fülöp a hollandok elvonulása után visszavonta csapatait és az 1833 máj. 21-diki londoni szerződés az új statusquót és vele a francia kormány helyzetét is megerősítette.

IV.

Még nyilvánvalóbbá tette az *entente cordiale* erejét és lapangó hiányait az ibériai kérdés, mely a Szent Szövetség ibériai befolyását megszüntette, de azután az angol-francia szövetség meglazulásához vezetett, mert a franciák most már lendülettel vetették magokat a régi francia túlsúly visszaállításába, hogy az északi hatalmakkal annál sikeresebben szembefordulhassanak, amint az 1833 okt. 12-diki madridi francia követjelentés kifejezte: «ne peut faire face à Nord qu'en s'appuyant avec sécurité sur les Pyrénées».²

Már a Wellington-kormány külügyi államtitkára, a békés megértésre mindenkor kész Aberdeen lord is felrótta Talleyrand herceg előtt, hogy Lisszabon előtt két francia hadihajó is védi a francia polgárok érdekeit és hogy a spanyol emigránsok Bordeaux felé veszik útjokat,³ mert e mozzanatok azt mutatják, hogy Franciaország az ibériai félszigeten túlsúly megszerzésére törekszik.

¹ 1832 dec. 6. U. az. TM V. 67. l.

² GM IV. 1861. 389. l.

³ 1830 okt. 11. és 15. London. Talleyrand herceg jelentése. TC 24. és 31. l.

Utóda, Palmerston lord már azt fejtegette a francia nagykövet előtt, hogy «Angliának oly különleges szerződései vannak a Portugál Királysággal, melyek a mieinknél nagyobb előnyöket biztosítanak nekik és azt kívánják, hogy ez ország ügyeiben és azzal fenntartott viszonylataiban egyedül járjon el»,¹ de a forradalmi helyzet állandósulása szükségessé tette a közös beavatkozást és az angol-francia kérdés tisztázását elnapolta.

Dom Miguel herceg, az ország régegne az alkotmány függesztése után tízezerszámra csukta el és üldözte ki az országból védence, a kiskorú Maria da Gloria királynő és az alkotmány híveit, mikor pedig az angol és francia alattvalókat is bántalmazta, a Tajón angol és francia hadihajók vették át a rendelkezést. A zavarok hírére a királynő atyja, Dom Pedro braziliai császár is Európába jött és előbb az Azóri szigeteket, 1832 szept. 29-dikén az ország második városát, Oportót is megadásra bírta, honnan bizalmi embere, Palmella marquis útján egyenesen a brit kormány támogatásához folyamodott. Wellington herceg és a konzervatív ellenzék azonban Dom Miguel mögött vett állást és a kormányt semlegességre szorították, Palmerston herceg csak kéz alatt támogatván egy angol-portugál vállalatot, melynek élén Napier tengernagy a portugál partokat zár alá vette és 1833 júl. 25-dikén Lisszabont is elfoglalta és ezzel lehetővé tette, hogy 28-dikán Dom Pedro császár, szept. 22-dikén Mária királynő is fővárosukba költözhesse.

Spanyolországban a kormány VII. Ferdinánd király halála [1833 szept. 29.] óta Krisztina királyné, az 1830-ban született Izabella asturiai hercegnő anyja és Zea Bermudez miniszterelnök kezeiben nyugodott, kik az infánsnő érdekében az 1789-diki örökösödési törvényt visszaállították és a nőági öröklés biztosításával VII. Ferdinánd király öcsét, Don Carlost kizárták, de a nyomban kitört carlista felkelés és az Angliába menekült liberálisok között nem sokáig maradhattak meg az arany középúton.

Míg Zea Bermudez okt. 4-diki manifestumában a Szent Szövetség hatalmaira látszott támaszkodni, addig Palmerston lord két hónappal azután azzal a megbízással küldötte Madridba Canning Stratfordot, hogy a spanyol kormány erélyesen lépjen fel Don Carlos ellen és ezzel az angol-francia kérdést is felszínre vetette.

¹ 1831 márc. 13. és ápr. 20. U. az. TC 266—67. és 313. l.

Broglie herceg francia külügyminiszter már 1833. októberben Krisztina és Izabella királynők támogatására utasította Rayneval gróf madridi követet¹ és abban a reményben, hogy ezzel megtette azt, mire az angol szövetség kötelezi, ellenértékül Granville lord párizsi brit és Talleyrand herceg londoni francia nagyköveteket az *entente cordiale*nak szerződés formájába öntésére kérte. illetőleg utasította, minek előnyeit oly élénk színekkel festette meg maga előtt. «Tegyük fel» — írta dec. 16-diki utasításában Talleyrand hercegnek, — «hogy ma már a valóságban védőszövetség van Franciaország és Anglia között; nem szükséges, hogy másfelől is rendelkezzen, csak aziránt, hogy egymást kölcsönösen támogatják és [megjelölje] az eseteket, melyeket a két fél a szerződés szövegébe akar venni. Ez általános rendelkezés mögött gondolatban mindegyik hatalom elhelyezi minden fajtát a titkos cikkelynek, mely a sejtett bonyodalmakat megelőzni hivatva van. Ahányszor Anglia felemeli szavát, mögötte észre fogják venni Franciaország 600 ezer emberét; ahányszor Franciaország felemeli szavát, észre fogják venni mögötte Anglia erejét: és elég lesz megszólalniok, hogy leszereljék a terveket, melyeket elfogadva talán más úton harcolni lennének kénytelenek. Hozzáteszem, hogy e szövetség természetes támaszpontjává lenne minden uralkodónak, kik ellenállni akarnának; a nápolyi királynak Itáliában az osztrák uralom ellen; a badeni hercegségnek, Frankfurt városának, Nassau hercegségnek a porosz vámok ellen; minden kis német fejedelemnek a szövetséggyűlés zsarnoksága ellen. Csomópontjává lenne az érdekek új csoportjának és értesülesem szerint egyetlen hatásos ellensúlyává az északi három nagy monarchiának.»²

Palmerston lord azonban e kérdést válasz nélkül hagyta és így Canning madridi küldetésekor ismét kitűnt, hogy az angol-francia szövetség mögött mindkét hatalom a maga érdekeit helyezi előtérbe. Broglie herceg az angol túlsúlytól tartván, vonakodott a küldetést támogatni³ és mikor Villiers madridi angol követ fáradozásai szintén meddők maradtak, sőt Zea Bermudez helyét 1834 jan. 14-dikén a népszerűtlen Martinez de la Rosa Ferenc

¹ *Baumgarten*: Geschichte Spaniens III. 204. l.

² Közli TM V. 279. és köv. II.

³ 1832 dec. 20. Paris. Broglie herceg Talleyrand herceghez. TM V. 92—93. l.

foglalta el, ki ápr. 11-dikén oly szűkre szabott alkotmánylevelet alkotott meg, mely a carlisták mellett a közvéleményt is a kormány ellen fordította, Palmerston lord maga vette kezébe az ibériai kérdés megoldását.

Ápr. 5-dikén Florida Blanca gróf londoni spanyol követ arra kérte az angol külügyi hivatalt, hogy Mária portugál és Izabella spanyol királynők védelmére Angliát, Spanyolországot és Portugáliát közös szövetségben egyesítse. Mivel a spanyol javaslatot Sarmiento portugál követ is támogatta, 12-dikén Palmerston lord is magáévá tette és 13-dikán főbb pontjait megállapította,¹ de csak azután fedte fel a tervet Talleyrand herceg előtt, hogy Franciaország támogatását is megszerezze.²

Rigny, ápr. 4-dike óta Franciaország külügyminisztere, 22-dikén történt csatlakozásával elismerte az immár angol tervet és Portugália brit védőségét és eltávolítani segítette Don Carlost, ki brit hajón keresett menekülést, valamint Dom Miguelt, ki a máj. 24-diki evoramontei egyezmény után, melyben a két trónkövetelő együtt tette le fegyvereit, Genua felé vette útját.

Büszkén mondotta el Palmerston lord e diplomáciai siker történetét rokonához, Temple Vilmos nápolyi követhoz írt levelében: «Mária diadala és Izabella trónralépése Európára nézve fontos események lesznek és meg fogják erősíteni a liberális pártot. Anglia, Franciaország, Belgium, Portugália és Spanyolország, e hasonló véleményű tömeg, hatalmas testté fog alakulni».³ «Nagyon sokat dolgoztam azon», — írta neki a londoni négyesszövetség megalkotásának előestéjén, — «hogy a négyesszövetséget Anglia, Franciaország, Spanyolország és Portugália között létrehozzam. A kabinetben *coup de main* útján vittem keresztül, meglepven őket és nem engedvén időt, hogy ellenvetést tegyenek. Nem volt ily sikerem az öreg Talleyranddal [Talley] és a francia kormánnyal szemben, mert ők elég ellenvetést tettek, bár azok nem a dolog érdemi, csak formai részére vonatkoztak, mellyel őket is a tárgyalásba vontam. Végül azzal elégittem ki hiúságukat, hogy megfelelő helyet adtam nekik közöttünk. Első tervem az volt, hogy a három hatalom között alkotom meg a szövetsé-

¹ Florida Blanca emlékiratai nyomán *Baumgarten* id. m. III. 250—52. l.

² Talleyrand herceg jelentései. TM V. 363. és 385. l.

³ 1833 okt. 8. BP II. 146—47. l.

get, melyhez [Talleyrand és Franciaország] is hozzájárulhatnak. Azt hiszem, ez jó siker volt: Elsősorban rendbehoztam Portugáliát és valami módon Spanyolországot is, de ami még maradandóbb és határozottabb: négyesszövetségben egyesítettem a nyugati államokat, mely hatalmas ellenszerévé [powerful counterpoids] lesz a Szent Szövetségnek». ¹

Mikor azonban Mária portugál királynő 1836-ban Koburg Ferdinánd hercegnek, Victoria angol királynő 1840-ben Koburg Albert hercegnek nyújtották kezeiket és Izabella spanyol királynő részére Koburg Lipót herceget tartogatták, nyilvánvalóvá lett, hogy Franciaországot észak és dél felől egy angol vezetés alatt álló Koburg-szövetség fogta át és hogy ott, ahol Anglia érdekei kerültek előtérbe, az angol-szövetség hatása véget ért. «Palmerston lord angol ember», — mondotta Guizot, — «kinek érzelmei és eljárása a szerint váltakoznak, amint szemei előtt az angol érdek váltakozik». ² Az 1833 dec. 16-diki szövetségi javaslat sem nyert megvalósulást és az *entente cordiale* megalkotója és lelkes zászlóvivője, Talleyrand herceg nem sokkal a londoni egyezmény után nyugalomba ment, keserűn jegyezvén meg kormánya előtt, hogy «az angol szövetségnek köszönhetjük a béke fenntartását, de Anglia ezentúl csak forradalmat adhat nekünk. Ő felsége érdeke azt követeli, hogy a keleti hatalmakhoz közeledjék». ³

HORVÁTH JENŐ.

A legújabb kor történetének újabb irodalma.

1918—1925.

A lezajlott nagy eseményeknek és a jelenkor történelmi alapjainak megismerése után való vágyakozás nemcsak a történettudomány csödjéről hirdetett századvégi felfogás divatját fújta el leheletszerűen, de másik végletbe is átesaptak azok a laikusok, kik a közelmúlt aktáinak féltve őrzött titkait áruba bocsátják. Bár a történettudomány a csödelmélet után a feltűnéskeltést keresőket is elhárítja magától, a kritika pedig egyre szigorúbb lesz az utolsó évszázadot ismertető irodalom vizsgálatában. mégis el kell ismernünk, hogy a napfényre került okiratok tömege és az

¹ 1834 ápr. 21. U. az. BP II. 156—57. l.

² GM IV. 1861. 90. l.

³ TM V. 241. l.

azok alapján meginduló komoly termelés egyre nagyobb és gazdagabb lesz.

Ennek főbb vonásaiban való megismertetése képezi feladatunkat.

I.

A legújabb kor történetének összefoglaló feldolgozásában aránylag csekély a választék, mert a források tömegének feldolgozása és az egyetemes történelembe illesztése csak későbbre várható. A német nyelven kiadott két egyetemes történet mindegyike népszerű feldolgozás, melyekben csak az anyag elosztása mutat kisebb-nagyobb változásokat. *Fueter Edeárd* zürichi professzor műve [Weltgeschichte der letzten hundert Jahre, 1815—1920. Zürich 1920] angolul is megjelent [New York, 1922]; *Egelhaaf Gottlob* stuttgarti professzor munkája most van megjelenőben [Geschichte der Neuzeit vom Wiener Kongress bis zur Gegenwart, 4 kötet. I—II. kötet, 1871-ig. Stuttgart, 1925].

Abban mindketten megegyeznek, hogy a legújabb kor kezdő határául véglegesen az 1815-dik évet fogadják el és ebben velők tartanak azok a kézikönyvek is, amelyek a korszak diplomáciai fejleményeit ismertetik. Ezen a téren a vonatkozó forrásanyagot újra átrendezte *Albin Péter* [Les grands traités politiques. Recueil des principaux textes diplomatiques depuis 1815. III. kiadás Paris, 1920]. Magyarban *Horváth Jenő* tette közzé a vonatkozó szerződések fordítását [Nemzetközi szerződések, 1815—1920. 4 füzet. Budapest, 1921—22] és ugyanő adott összefoglalást [Diplomáciai történelem, 1815—1920. 2 kötet. Budapest, 1921]; németben *Preller Hugó* kísérelte meg a külpolitikai törekvések irányeszméinek ismertetését [Die Weltpolitik des XIX. Jahrhunderts. Leipzig, 1922].

Az alkotmánytörténelem igen értékes forrásmunkára tett szert *Posener Pál* alkotmánylevél-gyűjteményének másfélezer oldalas új kiadásában [Die Staatsverfassungen des Erdballs. II. kiadás. Berlin 1925].

II.

Európa történelmével az angolok és amerikaiak kezdenek behatósan foglalkozni. Így jött létre *Fueter* művének angol fordítása és *Turner R. E.* áttekintése [Europe, 1789—1920. New York 1921]. Európa diplomáciai történetének forrásait a háború alatt

Mowat R. B. angol professzor tette közzé, ki újabban feldolgozást is adott [A history of European diplomacy, 1815—1917. London, 1922].

Az egyes európai nemzetek történelmét illetőleg a német irodalom egy igen használható gazdaság történeti összefoglalással gyarapodott [*Sartorius von Waltershausen báró*: Deutsche Wirtschaftsgeschichte, 1815—1914. Jena, 1921. II. kiadás 1923]. A politikai kézikönyvek közül a cambridgei Peterhouse masterének, *Wardnak* összefoglalása csonkán maradt [Modern Germany, 1815—1890. II. kötet, 1852—71. Cambridge, 1919]. Franciaország korabeli történetét a nem régen elhalt *Lavissé* professzor munkatársai dolgozták fel [Histoire de la France contemporaine, 1789—1919. 10 kötet. Paris, 1920—23]; angolban *Bourgeois Emil* professzor tett közzé egy kétkötetes, elismerést aratott összefoglalást [History of Modern France, 1815—1913. 2 kötet. Cambridge 1919]. Az angol történelem anyagát annak legjobb német ismerője, *Brinkmann Károly* professzor állította össze [Englische Geschichte, 1815—1914. Berlin, 1924]; az angol diplomácia történetét viszont a cambridgei egyetem professzorai dolgozták fel. A hatalmas munkát annak köszöni eredetét, hogy a brit kormány a Foreign Office irattárát Cambridgebe szállította és feldolgozás végett annak a bizottságnak adta át, mely *Ward* vezette alatt az egyetem nagy történelmi vállalatait, elsősorban a monumentális Cambridge Modern Historyt megalkotta. Ez állította össze a brit diplomácia történetét, mely a külügyi hivatal aktái alapján sok eseményt új megvilágításba helyezett [The Cambridge History of British Foreign Policy, 1783—1919. 3 kötet. Cambridge, 1922—23.] Spanyolország történetét *Lema marquis* ugyanabban a cambridgei vállalatban írta meg, mely *Prothero* alapításaként a XV. századtól kezdődőleg a világ összes területeiről kézikönyvet ad és amelyben *Bourgeois* francia története is megjelent [Spain since 1815. Cambridge, 1921], Spanyolország diplomáciai történetét *Becker Jeromos*: Historia de las relaciones exteriores de España, I—II. kötet, 1868-ig. Madrid, 1923—25, Finnország korabeli történetét *Schybergson* professzor a gothai Allgemeine Staatengeschichte vállalatban tette közzé [Finnland, Politische Geschichte, 1809—1919. Gotha, 1924]. Két francia tudós, *Driault* és *Lhéritier* professzorok arra vállalkoztak, hogy egy ötkötetes munkában Görögország diplomáciai történetét írják meg, melynek első két kötete meg is jelent [Histoire diplomatique de la Grèce depuis 1821 jusqu'à nos jours. I—II. kötet, 1821—62. Paris, 1925].

Kisebb korszakra vonatkozik *Stern Alfréd* zürichi professzor korszakalkotó nagy munkája, melynek befejező köteteit most kaptuk kézhez és amely hosszú ideig a legjobban használható és legáltalánosabban elterjedt kézikönyv fog maradni [Geschichte Europas, 1815—1871. 10 kötet. Stuttgart 1892—1925].

III.

Az 1815-től 1848-ig terjedő korszakra vonatkozó termelés aránylag a legszegényebb, mert az aktualitás a korszak vége felé terelte az érdeklődést. Ennek ellenére is meg kell azonban állapítanunk, hogy a bécsi állami és a londoni külügyi levéltárak megnyitása hatalmas lökést adott a korszak első felére vonatkozó kutatásoknak. A bécsi levéltár anyagára támaszkodva írta meg *Srbik H.* levéltárnok Metternich herceg életrajzát [Metternich. 2 kötet. Wien. 1925], mely a Habsburg-államok történetével kapcsolatban a Szent Szövetség politikáját is megvilágítja. Ugyanakkor *Webster* és *Temperley* professzorok munkáiban a Szent Szövetség ellen dolgozó brit diplomácia működéséről nyerünk áttekintést [*Webster C. K.*: The foreign policy of Castlereagh. 1815—22. London, 1925 és *Temperley H. W. V.*: The foreign policy of Canning 1822—27. London, 1925]. E négy hatalmas kötet ismerete nélkül a XIX. század első felének történetét nem ismerhetjük meg alaposan.

Annál gyengébb az osztrák *Bibl V.* összefoglalása [Der Zerfall Österreichs. 2 kötet. Wien, 1922—24], mely a források kellő ismerete nélkül és egyoldalú beállításával komoly munkának semmiképpen sem tekinthető.

Oroszország történetéről *Waliszewskitől*, az orosz történelemszorgalmas feldolgozójától kaptuk Sándor cár háromkötetes életrajzát [Le règne d'Alexandre I-er. Paris, 1924], mely harmonikusan kiegészíti az elhalt *Schiemann* berlini professzornak I. Miklós cár életrajzához írt bevezető kötetét.

Conii Egon Caesar olasz diplomata I. Lipót belga király életrajzát írta meg ismeretlen források alapján [I. Leopold von Belgien. Wien, 1922. Angol kiadás. London, 1923].

Az olasz megújulás történetíróját *Raulichban* találta meg, kinek munkáját ebben a kérdésben vezérfonalnak lehet tekintenünk [Storia del risargimento politico d'Italia. I. kötet, 1815—30. Bologna, 1920], míg *Matter Pál* egy új Cavour-életrajz I. köteté-

vel lépett a nyilvánosság elé [Cavour et l'unité italienne. I. kötet. Avant 1848. Paris, 1922].

Az angol történelem két mesteri tollra talált a német *Guttmann*-ban és a francia *Halévy*-ben, kik az 1815 utáni fejlődés történelmét revízió alá vették [Guttmann R.: England im Zeitalter der bürgerlichen Reform. Stuttgart, 1923. *Halévy* Histoire de l'Angleterre depuis 1815. I—III. kötet, 1841-ig. Paris, 1921—22. Angol kiadásban is megjelent].

A részletkérdések közül *Villa-Urrutia marquez* spanyol politikustól az 1820—23. évek diplomáciai történetének spanyol anyagát [az osztrákot *Srbik*, az angolt *Temperley* adták] kaptuk meg [Fernando VII. rey constitucional. Historia diplomatica de España, 1820—23. Madrid, 1922]. A francia *Guichen E.* az 1839—41. keleti válság történetével foglalkozva *Hasenclever* munkáját igyekezett francia források alapján ellensúlyozni [Le crise d'Orient, 1839—41. Paris, 1921]. A svájci polgárháború európai vonatkozásaival *Gutknecht E.* svájci történétíró foglalkozott [Die Diplomatie des Auslandes in der Schweiz während der Zeit des Sonderbundes. Zürich, 1919]. A júliusi monarchia olasz politikáját *Silva P.* ismertette [La monarchia di Luglio e l'Italia. Torino, 1919].

IV.

Az 1848—49. mozgalmak váratlanul nagy érdeklődést keltettek Németországban, hol a világháborút követő átalakulás az 1848—49. berendezkedésben igyekezett a demokratikus német egység alapjait megtalálni. A vonatkozó bőséges irodalomból megemlítjük *Appens W.* összefoglaló ismertetését a frankfurti parlamentről [Die Nationalversammlung zu Frankfurt am Main, 1848—49. Jena, 1920], a bajor *Doeberl M.* tanulmányát a mozgalom bajor kapcsolatairól [Bayern und die deutsche Frage in der Epoche des Frankfurter Parlaments. München, 1922], *Hoffmann K.* tanulmányát ugyanarról a kérdésről [Bayerische Publizistik und preussischer Unionsprojekt, 1849. München, 1922], *Megerle Károly* összehasonlító tanulmányát a svájci és német federatív alkotmánylevelekről [Die Bundesverfassung der Schweiz vom 12. September 1848 und die Verfassung der Paulskirche. Tübingen, 1922], a nemrég elhalt *Rachfahl* professzor művét IV. Frigyes Vilmos porosz király német politikájáról [Die deutsche Politik König Friedrich Wilhelms IV. im Winter 1848—49. München, 1919], végül *Witz-*

mann G. tanulmányát a gothai utóparlamentről [Die Gothaer Nachversammlung zum Frankfurter Parlament im Jahre 1849. Gotha 1919].

A vonatkozó forrásművek között elsőrendű fontossággal bírnak *Droysen János Gusztáv* kieli professzornak és Schleswig-Holstein frankfurti delegátusának iratai [*Hübner R.*: Aktenstücke und Aufzeichnungen zur Geschichte der Frankfurter Nationalversammlung aus dem Nachlass von Johann Gustav Droysen. Stuttgart, 1925], valamint *Radowicz József* frankfurti porosz képviselő levelei és feljegyzései [*Möring J.*: Joseph von Radowicz, Nachgelassene Briefe und Aufzeichnungen zur Geschichte der Jahre 1848—53. Stuttgart, 1922].

Palmerston lord angol külügyi államtitkár európai politikájáról egyszerre két munka is napvilágot látott. *Sprexton Károly*, egy a flandriai harctéren elesett cambridgei egyetemi hallgató annak a magyar kérdésben követett magatartását ismertette [Palmerston and the Hungarian Revolution. Cambridge, 1919], míg *Precht Hans* a német vonatkozásokkal foglalkozott [Englands Stellung zur Deutschen Einheit, 1848—50. München, 1925]. — Az angol *Trevelyan* az olasz forradalomról írt könyvsorozatot a velencei forradalom történetéről írt népszerű munkájával gazdagította [Manin and the Venetian Revolution of 1848. London, 1933]. — Összefoglaló munkát *Guichen vicomte* adott [Les grandes questions européennes et la diplomatie des puissances sous la seconde République française. I. kötet. 1847—50. Paris, 1925].

Az 1848-dik évet egyenesen korhatárul vette fel *Redlich József* osztrák professzor és államférfi, mikor az 1918-diki összeomlás után, a bécsi államlevéltár anyagából Ausztria, helyesebben az osztrák összbirodalom és az osztrák hatalom viszontagságos történelmét összeállította [Das österreichische Staats- und Reichsproblem. Geschichtliche Darstellung der inneren Politik der habsburgischen Monarchie, 1848—1918. 2 kötet. Leipzig, 1920]. Másfélezer oldalas könyvét *Czedik A. báró* adminisztratív-történeti munkája egészíti ki [Zur Geschichte der k. k. österreichischen Ministerien, 1861—1916. 2 kötet. Teschen, 1916].

A forradalmakból kiemelkedő abszolutizmus idejében a brit közvélemény Palmerston lordot végre az önkényuralom fellegvára, Oroszország ellen sodorta és ennek az átalakulásnak a történetét írta meg *Martin B. K.* [The triumph of Lord Palmerston. A study of public opinion in England before the Crimen War.

London, 1924]. A fekete tengeri kérdéssel a német akták alapján foglalkozott *Rheindorf K.*: Die Schwarze Meer-[Pontus]-Frage 1856—1871. Berlin 1925.

A német egység küzdelmeinek története igen értékes irodalommal gazdagodott. Elsősorban *Bismarck herceg* pétervári és párizsi követjelentéseinek kritikai kiadását kell megemlítenünk [*Raschdau L.*: Die politischen Berichte des Fürsten Bismarck aus Petersburg und Paris, 1859—62. 2 kötet, Berlin 1920]. Az orosz diplomáciai körök viszonyáról *Meyendorff* berlini és bécsi nagykövet iratai számolnak be [*Hoetzsch Ottó*: P. von Meyendorff, ein russischer Diplomat an den Höfen von Berlin und Wien. Politischer und privater Briefwechsel, 1826—63. 3 kötet. Berlin, 1924]. Az 1870—71. francia-német háború diplomáciai előzményeiről kiadott francia okiratgyűjteménynek, melynek kiadását a háború meggátolta, XI. kötete látott napvilágot, félezer oldalon azonban csak negyedfél hét levelezését adja [Les origines diplomatiques de la guerre de 1870—71. XI. kötet, 1866. júl. 11—aug. 6. Paris, 1920]. A német forrásanyagot legújabbban *Lord R. H.* amerikai professzor ismertette [The origins of the War of 1870. New documents from the German Archives. Cambridge, Mass. 1924].

A részletkérdések közül csupán az északschleswigi kérdés talált beható ismertetésre. A vonatkozó dán anyagot *Friis A.* ismertette [Det nordslesvigske spoergsmaal, 1864—79. Kopenhága 1921 és Den danske regering og Nordsslesvigs genforening med Danemark. I. kötet 1864—68. Kopenhága, 1921], a német anyagot a berlini külügyi hivatal aktáiból tették közzé *Platzhoff W.*, *Rheindorf K.* és *Tiedje J.* [Bismarck und die Nordschleswigsche Frage, 1864—79. Die diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes zur Geschichte des Artikel V. des Prager Friedens. Berlin, 1925].

Anglia magatartásával az 1870—71. német-francia háború idején az amerikai *Raymond D. N.* és a német *Rheindorf K.* foglalkoztak részletesen [British policy and opinion during the Franco-Prussian War. New York, 1921 és England und der deutsch-französische Krieg, 1870—71. Bonn, 1923].

A nemzeti történelem köréből Franciaországról egyszerre három angol munka látott napvilágot [*Calman A. R.*: Ledru-Rollin and the Second French Republic. New York, 1922. *Collins R. W.*: Catholicism and the French Republic, 1848—52. New York, 1923. *Simpson F. A.*: Louis Napoleon and the reco-

very of France, 1848—56. London, 1923. és The rise of Louis Napoleon. London, 1925]. Franciául *Callet A.* írta meg a harmadik köztársaság megalakulásának történetét [Les origines de la troisième république. Paris, 1921]. Németország átalakulásáról *Brandenburg Erich* berlini professzor összefoglaló munkája jelent meg új kiadásban [Die Reichsgründung. 2 kötet. Leipzig, 1923]. Az életrajzírás terén az érdeklődés II. Lajos bajor király felé terelődött, kiről több munka, köztük *Böhm* terjedelmes monografiája, látott napvilágot [*Böhm G.*: Ludwig II. von Bayern. Sein leben und seine Zeit. Berlin, 1922. II. kiadás 1925. *Wolf*: König Ludwig II und seine Welt. München, 1923. II. kiadás, 1926]. Az angol történetírásban Beaconsfield lord monumentális életrajzának befejezése, melynek megírását *Monypenny* halála után *Buckle* vállalta el, irodalmi esemény volt. Buckle kapta meg annak befejezése után a megbízást, hogy *Viktória királynő* leveleinek második sorozatát sajtó alá rendezzen [Letters of Queen Victoria, 1861—78. 2 kötet. London, 1925].

V.

A történetírók ma már valamennyien megegyezni látszanak abban, hogy az 1871-dik évet a legújabb kor történelmében belül is korhatárnak kell tekintenünk. *Egelhaaf* professzor ily beosztású munkájával hosszú ideig egyedül állott [Geschichte der neuesten Zeit. IV. kiadás, 1871—1924. Stuttgart, 1924], mert művének első kiadása már hosszú évekkel azelőtt látott napvilágot. Első követője *Hashagen* csak 1916-ban állította fel a ma is uralkodó beosztásokat, míg a nemrég elhalt *Kjellén Rudolf*, uppsalai professzor mesteri összeállításban dolgozta fel a világháború kitörése óta felgyűlt értékes anyagot [Dreibund und Dreiverband. Die diplomatische Vorgeschichte des Weltkrieges. München, 1921]. *Friedjung Henrik* bécsi professzor alaposnak indult műve, melyet halála után *Přibram* fejezett be, éppen ezért ma már elavultnak tekinthető [Das Zeitalter des Imperialismus, 1884—1914. 3 kötet. Berlin, 1910—23]. *Friedjung* volt az első, ki a francia és német történetíróktól eltérőleg az 1871-dik év helyett más évszámot vett indulópontul, de csakhamar követőre talált az angol *Gooch S. P.* professzorban, ki a modern Európa történetét 1878-tól kezdődőleg írta meg [History of Modern Europe, 1878—1919. London, 1923] egy oly munkában, melyet ma ebben a tekintetben

az egész világon a legjobb munkának ismernek. *Wirth Albert* népszerű kis munkáját viszont az 1879-diki német-osztrák-magyar szövetségi szerződés megkötésével vezette be [Weltgeschichte der Gegenwart, 1879—1924. V. kiadás. Braunschweig, 1925]. Fölötte óhajtandó, hogy az elaprózás helyett a történészek ismét visszatérjenek az 1871-diki esztendőhöz.

A korszak diplomáciai történetének összefoglalása egyelőre a források közzététele miatt várat magára és így csupán a nemzeti diplomáciák ismertetéséről lehetett szó. A német diplomácia működését mindenestre közvetlenül éles megvilágításba helyezte a berlini külügyminisztérium aktáinak közzététele [Die grosse Politik der europäischen Kabinette, 1871 bis 1914. Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes, herausgegeben von *Johannes Lepsius, Albrecht Mendelssohn-Bartholdy, Friedrich Thimme*. Berlin, 1922 és köv. I—XXIX. kötet. 1922—25.]. Nyomában a brit kormány is elrendelte a londoni akták előkészítését, a francia kormány pedig kilátásba helyezte, hogy a párizsi akták feltárása felől szintén gondolkodni fog.

A német diplomácia korabeli történetét rövid előadásokban ismertették *Brandenburg* [Von Bismarck zum Weltkriege. Die deutsche Politik in den Jahrzehnten vor dem Kriege. Berlin, 1924] és *Cartellieri* professzorok. [Deutschland in der Weltpolitik seit dem Frankfurter Frieden. Jena, 1923]. V. ö. *Lütken, G.* összeállítását [Deutschland Aussenpolitik und das Weltstaatssystem. 1870—1922. Berlin, 1922] és *Lenz Miksa* professzor vonatkozó tanulmányát [Deutschland im Kreis der Grossmächte, 1871—1914. Berlin, 1925], Az osztrák-magyar külpolitikát *Larmeroux J.* [La politique extérieure de l'Autriche-Hongrie, 1875—1914. két kötet. Paris, 1918]. A francia külpolitikát *Schefer* professzor [D'une guerre à l'autre. Essai sur la politique extérieure de la troisième république, 1871—1914. Paris, 1918]. Az orosz külpolitikát *Korff S. A.*: Russia's foreign relations during the last half century. New York, 1922. A spanyol külpolitikát *Mousset A.*: La politica exterior de España, 1878—1918. Madrid, 1918.

A nemzeti történelem összefoglaló művei közül Németországot illetőleg három tartalmas munkát kell megemlítenünk. Az elsőben *Harms P.* az összeomlás okait igyekezett felderíteni [Vier Jahrzehnte Reichspolitik, 1878—1918. Leipzig, 1924], a másodikban *Hartung F.* professzor rendszerbe igyekezett foglalni az eseményeket [Deutsche Geschichte, 1871—1914. Bonn, 1920. II. ki-

adás, 1871—1919. Bonn, 1924], végül a harmadikban *Hohlfeld J.* hatalmas anyagot hordott össze, bár művének egyetlen előnye csupán ez maradt [Geschichte des Deutschen Reichs, 1871—1924. Leipzig, 1924]. Angol nyelven *Dawson W. H.* írt német történetet [The German Empire, 1867—1914. két kötet. London, 1919].

Belgium történetét II. Lipót király korában az angol *Boulger C. D.* írta meg [The reign of Leopold II, King of the Belgians and Founder of the Congo State, 1865—1909. két kötet. London, 1925].

Spanyolország történetét *Romanones gróf* miniszterelnök : Las responsabilidades del antiguo regimen, 1875—1923. Madrid, 1924.

Oroszország történetét *Hedenström A.* : Geschichte Russlands von 1878 bis 1918. Stuttgart, 1923. IV. kiadás 1925.

Románia korabeli történetét Károly király uralkodása töltötte be, melyet népszerű formában — a források figyelembe vétele nélkül — ismertetett *Lindenberg Pál* [König Karl von Rumänien. Ein Lebensbild, dargestellt unter Mitarbeit des Königs. Két kötet. Berlin, 1923]. Az okiratokat *Jorga Miklós* bukaresti professzor igyekezett összeállítani [Correspondance diplomatique roumaine sous le roi Charles I-er. 1866—80. Paris, 1923].

VI.

A Bismarck-korszak [1871—90] elhatárolását kezdetben csak a németek ismerték és alig hihető, hogy az általánossá lesz : az európai történetírás azonban kénytelen lesz figyelemre méltatni, mert az európai szövetségek rendszerének megalkotása Bismarck nevéhez fűződik, békés jellegét pedig a kancellár hivatalban maradásáig tartotta meg.

A diplomáciai történelem éppen ezért a szövetségi rendszerek kialakulásával vezeti be a korszakot, melynek forrásai között a német kormány aktáinak első hat kötete lezárt egészlet alkot. Jó kiegészítést nyújtott a bécsi akták alapján *Přibram* professzor : Die politischen Geheimverträge Österreich-Ungarns, 1879—1914. I. kötet. Wien, 1920. A hármasszövetség első kritikai történetét az eddig ismert források alapján a svéd *Granfelt H.* írta meg [Das Dreibundsystem, 1870—1916. I. kötet. Stockholm, 1924].

Az európai politika egyes kérdéseit illetőleg Franciaország megszállásának történetét behatóan ismertették *Herzfeld H.* [Deutschland und das geschlagene Frankreich, 1871—73. Friedens-

schluss, Kriegsentschädigung, Besatzungszeit. Berlin, 1925] és *Linnebach K.* [Deutschland als Sieger im besetzten Frankreich, 1871—73. Stuttgart, 1924]; — az 1875-diki háborús veszedelmet *Herzfeld H.* [Die deutsch-französische Kriegsgefahr von 1875. Berlin, 1922]; — a balkáni kérdést *Lascaris S. Th.* [La politique extérieure de la grèce, 1875—81. Paris, 1924].

Bismarck herceg diplomáciáját összefoglalóan ismertették *Rachfahl F.* professzor, kinek hatalmas művét a kérdéses két évtized külpolitikájának enciklopédiájának tekinthetnénk, ha nem volna fogyatékos a nem szorosan német-kontinentális kérdésekben [Deutschland und die Weltpolitik, 1871—1914. I. kötet, 1871—90. Die Bismarcksche Ära. Stuttgart, 1924]. Művének pár évvel később kellett volna megjelennie, mert használatát lehetetlen sajnálkozással össze nem kötnünk. *Valentin Veit* futólagos ismertetését [Bismarcks Aussenpolitik, 1871—90. Berlin, 1922] azért fogja elnézőbben kezelni a történelmi kritika, mert kevesebbet fog várni tőle. V. ö. *Näf W.*: Bismarcks Aussenpolitik, 1871—90. St. Gallen, 1925.

Különösen gazdag irodalom foglalkozott Bismarck herceg diplomáciájával, melynek minden oldalról való megvilágítása csak ezután fog megtörténni. Ezt a megvilágítást kereste *Becker O.*, ki Németország elszigetelését igyekezett eredetéhez visszavinni [Bismarck und die Einkreisung Deutschlands. I. rész. Berlin, 1923 II. rész. 1925]; *Heller E.*, ki az osztrák-magyar szövetség szerepét világította meg [Das deutsch-österreichisch-ungarische Bündnis in Bismarcks Aussenpolitik. Berlin, 1925]; *Platzhoff W.* Bismarck politikájának békés irányzatát emelte ki [Bismarcks Friedenspolitik. Bonn, 1923], egy későbbi dolgozatában az angol-német szövetségi politikát mutatta be [Bismarcks englische Bündnispolitik. Freiburg. 1922], végül egy harmadikban a Német Birodalom megalapításának külpolitikai vonatkozásait rajzolta meg [Bismarcks Reichsgründung und die europäischen Mächte. Frankfurt, 1925]; *Plehn H.* a kancellár politikájának kezdeteit ismertette [Bismarcks auswärtige Politik nach der Reichsgründung. Berlin. 1920]; *Raab G.* a német-orosz szövetségi viszonyt kutatta [Der deutsch-russische Rückversicherungsvertrag in dem System der Bismarckschen Politik vornehmlich des Jahres 1887. Wetzlar, 1923]; *Rachfahl* professor az angol-német szövetség természete után kutatott [Bismarcks englische Bündnispolitik. Freiburg, 1922]. *Ritter G.* ugyanannak további sorsát rajzolta meg [Bismarcks Verhältnis zu England

und die Politik des neuen Kurses. Berlin, 1924]; *Rosen G.* a német-francia viszony változatait igazolta [Die Stellungnahme der Politik Bismarcks zur Frage der Staatsform in Frankreich, 1871—90. Detmold, 1924]; *Rothfels H.* az angol-német szövetségi politika terveit ismertette [Bismarcks englische Bündnispolitik. Stuttgart, 1924]. — V. ö. *Holborn H.* tanulmányát Radowitz küldetéséről [Bismarcks europäische Politik zu Beginn der siebziger Jahre und die Mission Radowitz. Berlin, 1925]; *Radowitz* emlékiratai egyébként külön is megjelentek *Holborn H.* szerkesztésében [Aufzeichnungen und Erinnerungen. Két kötet. Stuttgart. 1925].

Összefoglaló művet *Bornhak C.* professzor adott [Im neuen Reiche. Deutsche Geschichte, 1871—90. Berlin, 1924].

A kutatás természetesen Bismarck herceg belpolitikájára és egész működésére kiterjedt és így tárgyalta *Calder F.* a kancellár alkotmánypolitikáját [Bismarcks Verfassungspolitik. München, 1924]; *Eppstein báró* [Fürst Bismarcks Entlassung. Berlin, 1920], *Haeke Pál* [Bismarcks Sturz. Berlin, 1922], valamint *Schüssler W.* a kancellár bukásának körülményeit [Bismarcks Sturz. Leipzig, 1921]. V. ö. *Wahl A.* tanulmányát [Vom Bismarck der 70-er Jahre. Tübingen, 1920].

Széles alapon indult meg II. Vilmos császár korának tanulmányozása, melyhez a bevezetést a császár feljegyzései adták. Azt részben maga közölte [Ereignisse und Gestalten aus den Jahren 1878—1918. Leipzig], részben pedig *Eyck E.* igyekezett előkészíteni [Die Monarchie Wilhelms II nach seinen Briefen, seinen Randbemerkungen und den Zeugnissen seiner Freunde. Berlin, 1924]. Összefoglaló művet adott *Bornhak C.* professzor [Deutsche Geschichte unter Kaiser Wilhelm II. Leipzig, 1921. IV. kiadás 1922], kinek munkáját alapvetőnek kell tekintenünk.

A különbséget a régi és az új kurzus között klasszikusan világították meg *Hamman O.* négykötetes visszaemlékezései [Erinnerungen. Berlin, 1918—21. Svéd kiadás. Stockholm, 1921; Bilder aus der letzten Kaiserzeit. Berlin, 1922; Deutsche Weltpolitik, 1890—1912. Berlin, 1924], valamint a Bismarck visszavonulásával foglalkozó gazdag irodalom, melyből kiemelendő a lemondására vonatkozó munkákon kívül *Gradenwitz O.* összefoglalása [Bismarcks letzter Kampf, 1888—98. Berlin, 1924], *Hoffmann H.* terjedelmes és alapos műve [Fürst Bismarck, 1888—98. Két kötet. XI. kiadás. Stuttgart, 1922].

Emlékiratokban a győztes Franciaország a legszegényebb

[az egyetlen fontosabb munka *Reinach József*: *La vie politique de Léon Gambetta*. Paris, 1918. volt] és az igazolást bevezető Németország a leggazdagabb, bár a korszak elejére csupán Vilmos császár idézett feljegyzései tartalmaznak vonatkozásokat. A német hatalom felépítésének munkájára *Tirpitz* admirális emlékiratai az irányadók [*Erinnerungen*. Leipzig, 1919. Angol, francia, olasz és svéd kiadások, London, Paris, Livorno, 1919. Stockholm, 1920; *Politische Dokumente. Der Aufbau der deutschen Weltmacht*. Berlin, 1924], a szárazföldi hadseregre nézve pedig *Waldersee* tábornagy emlékiratai [*Denkwürdigkeiten des Generalfeldmarschalls Alfred Grafen von Waldersee*. Három kötet. Stuttgart, 1922—23].

Olaszországban *Crispi* után *Giolitti* adott értékes feljegyzéseket [*Memorie della mia vita*. Két kötet. Milano, 1922. Német és francia kiadás. Stuttgart és Paris, 1923].

Angliában Campbell-Bannermann életrajza tartalmaz bőséges adatokat [*Spender J. A.*: *The life of the R. H. Sir Henry Campbell-Bannermann*. Két kötet. London, 1823]; VII. Edvárd király terjedelmes életrajza valóságos tárháza lett az események angol megvilágításának [*Lee S.*: *King Edward VII*. I. kötet, 1841—1901. London, 1925].

Oroszországban *Witte gróf* emlékiratai érdekesek [*Erinnerungen*. Berlin, 1923], míg az életrajzok között *Paléologue Mécir* pétervári francia nagykövetnek II. Sándor cárról írt könyve kellett feltűnést [*Le roman tragique de l'empereur Alexandre II*. Paris, 1923].

A balkántörténet Battenberg Sándor kitűnő életrajzával gazdagodott [*Conti E. C.*: *Alexander Battenberg, sein Kampf mit dem Zaren und Bismarck*. Wien, 1920].

VII.

A huszadik század történelmének problémái kezdettől élénken foglalkoztatták azokat, kik az események intézésében részt vettek, vagy azt megfigyelték. A német *Helmolt H. F.* már kézikönyvszerűen akarta feldolgozni az elmúlt negyedszázad történetét [*Ein Vierteljahrhundert Weltgeschichte*, 1894—1919. Charlottenburg, 1919], ami kétségtelenül igen korai volt, mert az események nagy tömege sem tekinthető át világosan.

A forrásokat rendszerezni törekedett *Schwertfeger B.* [Zur

europäischen Politik, 1817—1914. Öt kötet. Berlin, 1919], műve azonban természetesen csak jellegzetes akták közlésére szorítkozott. Alig jelent azonban meg, az orosz okmányok már is újabb tömeget vetettek napfényre [Dokumente aus den russischen Geheimarchiven, soweit sie bis zum 1. Juli 1918 eingegangen sind. Berlin, 1918; *Laloy E.* Les documents secrets des Archives du Ministère des Affaires Étrangères de Russie. Paris, 1919; *Mörner A. W. W.*: Hemliga aktstycken ur ryska utrike-ministeriets arkiv. Stockholm, 1918; *Marchand R.*: Un livre noir. Diplomatie d'avant-guerre d'après les documents des archives russes, 1910—14. Két kötet. Paris, 1922—23; *Siebert B.*: Diplomatische Aktenstücke zur Geschichte der Entente politik der Vorkriegsjahre. Berlin, 1921]. Azok közül a francia szocialista *Marchand* Izvolszkij párizsi orosz nagykövet levelezését dobta piacra és fekete könyve nyomán adta ki *Stieve* Izvolszkij aktáit hat kötetben [Der diplomatische Schriftwechsel Iswolskis, 1911—14. Öt kötet. Berlin, 1925 és Iswolski im Weltkriege, 1914—17. Berlin, 1925]. *Siebert* viszont a londoni orosz nagykövetséghez érkezett orosz aktákat és válaszokat másolta le oly tömegben, hogy *Schwertfeger* ezek után szintén átdolgozta és kibővítette idézett publikációját [Amtliche Aktenstücke zur Geschichte der europäischen Politik, 1885—1914. Nyolc kötet. Berlin, 1925]. Ma már ez okiratok ismerete nélkül a háború előtti európai történelem alapos ismeretét elképzelünk sem lehet.

A korszak tanulmányozásához nagy szolgálatokat tesznek az egyes nemzeti diplomáciákról írt kisebb-nagyobb tanulmányok és emlékiratok. Így az osztrák diplomáciáról *Musulin báró* diplomata visszaemlékezései [Das Haus am Ballplatz. Erinnerungen eines österreich-ungarischen Diplomaten. München, 1924] és *Príbram* professzor tanulmánya [Austrian Foreign Policy, 1908—18. London, 1923]. A francia diplomáciáról *Stuart G. H.* összefoglalása [French Foreign Policy, 1898—1914. New York 1921]. A német diplomáciáról *Eckhardtstein báró* londoni követségi tanácsos emlékiratai [Lebenserinnerungen und politische Denkwürdigkeiten. Három kötet. Leipzig, 1920—22], *Haller J.* védelmi irata Bülow herceg szerencsétlen politikája mellett [Die Ära Bülow. Stuttgart, 1922], *Kiderlen-Wächter* külügyi államtitkár levelei [*Jäckh E.*: Kiderlen-Wächter, der Staatsmann und Mensch. Két kötet Stuttgart, 1924], *Rachfahl* professzor tanulmánya [Die deutsche Aussenpolitik in der Wilhelminischen Ära. Berlin, 1924] és *Valentin Veit* összefoglalása [Deutschlands Aussenpolitik, 1890—1918. Ber-

lin, 1921]. Az olasz külpolitikáról *Bissolati* miniszter műve [La politica estera dell'Italia, 1897—1920. Milano, 1923]. Az orosz diplomáciáról *Rosen báró* visszaemlékezései [Forty years of diplomacy, 1875—1915. Két kötet. London, 1923].

Az európai viszonylatokat illetőleg az osztrák-francia viszonyról *Dumaine A.* bécsi nagykövet visszaemlékezései [La dernière ambassade de France en Autriche. Paris, 1921] ; — a francia-német viszonylatról *Cartellieri A.*, *Gooch G. P.* és *Lichtenberger H.* tanulmányai [Frankreichs politische Beziehungen zu Deutschland, 1871—1914. Jena, 1916 ; Franco-German relations, 1871—1914. London, 1923 ; Relations between France and Germany, 1914—22. Washington, 1923] ; — az angol-francia viszonylatról *Bertie lord* párizsi nagykövet feljegyzése [The diary of Lord Bertie. London, 1924] és *Carrère J.* tanulmánya [L'impérialisme britannique et le rapprochement franco-anglais, 1900—3. Paris, 1919] ; — a francia-olasz viszonyról a francia kormány sárga könyve [Accords franco-italiens, 1900—2. Paris, 1920] ; — az angol-német viszonyról *Fischer E.* kitűnő tanulmánya [Holstein's grosses Nein. Die deutsch-englischen Bündnisverhandlungen von 1898 bis 1901. Berlin, 1925] ; — a német-orosz viszonyról II. Vilmos császár és II. Miklós cár levelei [*Gerlach W.* : Briefe und Telegramme Wilhelms II an Nikolaus II, 1893—1914. Wien 1920 ; *Goetz W.* : Briefe Wilhelms II. an den Zaren, 1894—1914. Berlin, 1920] ; — az angol-orosz viszonyról *Sir George Buchanan* pétervári angol nagykövet emlékiratai [My mission to Russia. Két kötet. London, 1923] ; — a francia-orosz viszonyról egy új sárga könyv [L'alliance franco-russe. Paris, 1918] és *Welschinger H.* tanulmánya [L'alliance franco-russe. Les origines et les résultats. Paris. 1918].

VIII.

Az egyes kérdéseket illetőleg a marokkói kérdésről írt *Rüdiger G.* [Die Bedeutung der Algeciras-Konferenz unter der Berücksichtigung der europäischen Marokko-Politik. München, 1920].

A háborút megelőző titkos diplomáciát ismertette *Converset* ezredes [Les trois ans de diplomatie secrète qui nous menèrent à la guerre de 1914. Levallois-Perret, 1924].

A francia politika színterét *Caillaux* volt miniszter [Agadir. Ma politique extérieure. Paris, 1919], *Schoen báró* párizsi német nagykövet [Erlebtes. Stuttgart, 1921] és *Bertie lord* angol nagy-

követ [*Lady Lennox*: The diary of Lord Bertie of Thame, 1914—18. Két kötet. London, 1924.

A német színteret *Bethmann-Hollweg* volt kancellár [Be-trachtungen zum Weltkriege. Két kötet. Berlin, 1919—24], igen szárazon és kevés használható anyaggal; az angol színteret igen szegényesen *Asquith H. H.* volt miniszterelnök [The genesis of the War. London, 1923. Német kiadás. Berlin, 1923], de annál szívesebben *Churchill W. S.* volt miniszter [The World Crisis, 1911—14. London, 1923. Német kiadás. Leipzig, 1924], *Grey lord* [25 years. 1892—1916. Két kötet. London, 1925 Német kiadás 2 kötetben. München 1925. — V. ö. *Jagow* volt államtitkár meg-jegyzései: England und der Kriegausbruch. Eine Auseinander-setzung mit Lord Grey. Berlin 1925], *Haldane lord* volt miniszter [Before the War. London, 1920] és *Jellicoe E. G.* [Playing the game. London, 1924]. Az angol propagandáról érdekes titkokat árult el a Times bécsi levelezője, *Steed W. H.* [Through thirty years. Két kötet. London, 1924]. Az angol-orosz tengerészeti egyez-mény aktáit a német kormány tette közzé [Diplomatische Kriegs-rüstungen. Dokumente zu den englisch-russischen Verhandlungen über die Marineabkommen aus dem Jahre 1914. Berlin, 1919]. Az orosz színteret ismertették *Szaszonov* külügyminiszter fel-jegyzései [*Wegener A.*: Der Beginn des Krieges 1914. Tages-aufzeichnungen des ehemaligen russischen Aussenministeriums. Berlin, 1924]. *Hoeniger A.* tanulmánya [Russlands Vorbereitung zum Weltkrieg. Berlin, 1919], *Pourtalès gróf* pétervári német nagy-követ feljegyzései [Am Scheidewege zwischen Krieg und Frieden. Charlottenburg, 1919], *Izvolzskij* párizsi orosz nagykövet és *Suchomlinov* orosz hadügyminiszter emlékiratai [*Seeger Ch. L.*: The memoirs of Alexander Izvolsky. London, 1923; *Suchomlinov V. A.*: Erinnerungen. Berlin, 1924]. V. ö. *Tönnies F.*: Die Schuld-frage. Russlands Urheberschaft nach Zeugnissen aus dem Jahre 1914. Berlin, 1919 és Der Zarismus und seine Bundesgenossen. Neue Beiträge zur Kriegsschuldfrage. Berlin, 1923.

A balkánháborúk történetéhez értékes okiratokat közölt a francia külügyminisztérium [Documents diplomatiques. Les affaires balkaniques. 1912—14. Három kötet. Paris, 1922—23].

A szerajevói merénylet peranyagát közölte *Pharos* [Der Pro-zess gegen die Attentäter von Sarajewo. Berlin, 1918]. A merénylet előkészítését a szerbek magok mondták el és ezzel az egész kérdésnek új megvilágítást adott *Jovanovich Ljuba* szerb minisz-

ter vallomása [1914–1924. Belgrád, 1924], mely angol és német fordításban is megjelent [V. ö. *Stajonevich*: Die Ermordung des Erzherzog Franz Ferdinand. Frankfurt, 1923]. A részleteket összefoglalta *Miss Edith Durham*: The Serajevo Crime. London 1925.

A háborús felelősség történelmi anyagával egyébként külön folyóirat foglalkozik [Die Kriegsschuldfrage. Berlin, 1923 és köv.]; a vonatkozó irodalmat közölte a Die Kriegsschuldfrage. Ein Verzeichnis der Literatur des In- und Auslandes. Leipzig, 1925.

IX.

A világháborúra vonatkozó irodalmat összeállították *Kunz J. L.* [Bibliographie der Kriegsliteratur. Berlin, 1920], *Meyer H. B. H.* [A check list of the literature and other material in the Library of the Congress on the European War. Washington, 1918], *Prothero G. W.* [A select analytical list of books concerning the Great War. London, 1923], *Vic J.* [La littérature française de guerre, 1814–18. Öt kötet. Paris, 1924].

Adalékokat közölt a Revue d'histoire de la guerre mondiale. Paris 1923 és köv.

Okiratokat *Fauchille B.* [La guerre de 1914. Recueil de documents. Paris, 1916 és köv.], *Mérignhac* és *Lémonon* [Le droit des gens et la guerre de 1914–18. Két kötet. Paris, 1921], *Niemeyer* és *Strupp* [Die völkerrechtlichen Urkunden des Weltkrieges. I VI. kötet. München, 1916–22], és a The Times documentary history of the War. I XI. kötet. London, 1917–20.

Összefoglaló művet majdnem minden országban találunk, de különbséget kell tennünk a népszerű és a tudományos munkálatok között. Az utóbbiak közé kell számítanunk egyoldalúságaik mellett is *Aulard* professzor munkáját [1914–18. Histoire politique de la grande guerre. Paris, 1924], *Bernhardi* német tábornok összefoglaló művét [Deutschlands Heldenkampf, 1914–18. München, 1922], *Corbett J. S.* kísérletezését [History of the Great War based on official documents. I–III. kötet. London, 1920–23], *Edmonds J. E.* összefoglalását [History of the Great War, angol hivatalos akták alapján. I. kötet. London, 1925], *Gleichen lord* kitűnő kronológiáját [Chronology of the War. Három kötet. London, 1918–20], a francia vezérkar művét [Histoire officielle de la Grande Guerre. Paris, 1925 és köv.], *Immanuel* ezredes katonai fejtegetéseit [Der Weltkrieg, 1914–19. Ber-

lin, 1920]. *Repington* ezredes összefoglaló művét [First World War, 1914—18. Két kötet. London, 1920]. *Schwartz* gyűjteményes vállalatát [Der Grosse Krieg, 1914—18. Tíz kötet. Stuttgart. 1923—24]. *Stegemann* svájci ezredes történetét [Geschichte des Krieges. Négy kötet. Stuttgart, 1917—23], amely lendületes fejtegetéseivel a legnagyobb elterjedtségre talált, mert ez idő szerint nem kevesebb mint háromszázezer példányban forog közkézen. -- V. ö. még *Helfferich Ch.*: Der Weltkrieg. Három kötet. Berlin, 1919. *Hoffmann M.* tábornok: Der Krieg der versäumten Gelegenheiten. München, 1923. *Jagow K.*: Daten des Weltkrieges. Leipzig 1922.

A háború kitörését megelőző okiratokat, melyeket 1914-ben a különböző színes könyvek közöltek, csak a háború befejezése után egészítették ki és dolgozták fel. A német külügyi hivatal így adta ki fehér könyveit a háborús felelősségről [Aktenstücke zum Kriegausbruch, herausgegeben vom Auswärtigen Amt. Berlin, 1919]. A szocialista *Kautsky Károly* így adta ki a német kormány 1914. júliusi és augusztusi jegyzékváltásait [Die deutschen Dokumente zum Kriegausbruch 1914. Négy kötet. Berlin 1924], melyeket *Montgelas* és *Schücking* újból átnézték és közzétettek [négy kötet. Berlin, 1925]. A Carnegie Endowment a Kautsky-féle gyűjteményt fordította le angolra [Official German Document relating to the World War. Két kötet. New York, 1923]. Ide vonatkoznak a német birodalmi gyűlés vizsgálóbizottságának jegyzőkönyvei [Stenographische Berichte über die öffentlichen Verhandlungen des Untersuchungsausschusses. Berlin, 1919—20], valamint a bajor okmányok [*Dirr Pius*: Bayerische Dokumente zum Kriegausbruch und zum Schuldspruch von Versailles. I II. kiadás. München, 1922. III. kiadás, 1925. Kriegsschuldfrage und bayerische Dokumente. München, 1924]. A orosz narancskönyv hamisításait a németek állították össze [Die Fälschungen des russischen Orangebuches. Berlin, 1922. Spanyol kiadás 1925. Angol és francia kiadás 1925]; az ide vonatkozó vizsgálatokat *Wegener Alfred* külön kötetben foglalta össze [Das Russische Orangebuch von 1914. Berlin, 1925]. Az osztrák iratokat a bécsi kormány tette közzé. [Három kötet. Wien, 1919.]

A közölt okiratok anyagát feldolgozták *Bülow B. W.* [Die Grundlinien der diplomatischen Verhandlungen bei Kriegausbruch. Charlottenburg, 1920. III. kiadás. Berlin, 1922. Die Krisis címmel; Die ersten Stundenschläge des Weltkrieges. Berlin, 1922],

Gooss Roderich [Das Wiener Kabinett und die Entstehung des Weltkrieges. Wien, 1919], *Kautsky Károly* [Wie der Krieg entstand. Berlin, 1919 ; V. ö. *Helmolt H. F.* : Kautsky als Historiker. Berlin, 1920], *Montgelas gróf* [Leitfaden zur Kriegsschuldfrage. Berlin, 1923. Angol kiadás. London, 1925] és *Wolf R.* [Die deutsche Regierung und der Kriegausbruch. Berlin, 1919]. A svájci *Sauerbeck Ernő* hatalmas műve második kiadásban is megjelent [Der Kriegausbruch. Eine Darstellung von neutraler Seite an Hand des Aktenmaterials. II. kiadás. Berlin, 1919].

A háború okainak gazdag irodalmából megemlíjtük *Aall H. H.* krisztániai professzornak, a háborús felelősség kutatása végett megalakult semleges bizottság vezetőjének jelentését [The neutral investigation of the causes of the war. Krisztánia, 1923], *Bogicaevics* szerb diplomata leleplezéseit [Kriegsursachen. Zürich, 1919. Angol kiadás. Amsterdam, 1919. Francia kiadás. Paris, 1925]; *Bourgéois* és *Pagès* francia professzorok egyoldalú szakértői jelentését, melyet a francia kormány a párizsi békekonferencia elé terjesztett [Les origines et les responsabilités de la grande guerre. Paris 1921]; *Delbrück* professzor megállapításait [Der Stand der Kriegsschuldfrage. Berlin, 1924] és a kanadai *Ewart S. J.* pártatlan és beható összefoglalását [The causes and roots of the War 1914—18. Két kötet. New York, 1925]. Az orosz kormány háborús intézkedéseiről *Dobrocovski S.* közléseit [Die Mobilmachung der russischen Armee, 1914. Berlin, 1922], *Eggeling* német katonai attaché előadását [Die russische Mobilmachung und der Kriegausbruch. Oldenburg, 1919], végül *Frantz G.* megállapításait Oroszország katonai felvonulásáról [Russlands Eintritt in den Weltkrieg. Der Ausbau der russischen Wehrmacht und ihr Einsatz bei Kriegausbruch. Berlin, 1924]. *Helfferrich* és *Jagow* német államtitkárok a német álláspontot ismertették [Die Vorgeschichte des Weltkrieges. I. Berlin, 1919; Ursachen und Ausbruch des Weltkrieges. 1919; Das Drama der 13 Tage. Berlin, 1924]. *Poincaré* elnök előadásai a francia álláspontot mutatták be [Les origines de la guerre. Paris, 1921; v. ö. *Schwertfeger B.* : Poincaré und die Schuld am Kriege. Berlin, 1921], az új francia felfogást *Renouvin Péter* tárgyilagos összefoglalása képviseli [Les origines immédiates de la guerre. Paris, 1925].

A békeszerződés előkészítését illetőleg a háború alatti békekísérleteket ismertettük *Demblin A.* [Czernin und die Sixtus-Affaire. München, 1920], *Mermeix G. T.* [Les négociations secrètes

tes et les quatre armistices. I—V. kiadás. Paris, 1919] és *Sixtus* prámai herceg [L'offre de paix séparée de l'Autriche, 1916—17. I—XIII. kiadás. Paris, 1910—20]. Legújabbán *Fester* professzor igyekezett a kérdést megvilágítani [Die Politik Kaiser Karls und der Wendepunkt des Weltkrieges. München, 1925].

A német fegyverszünet aktáit közzétette a német kormány [Amtliche Urkunden zur Vorgeschichte des Waffenstillstandes. 1918. Berlin, 1919. II. kiadás 1924], a békeszerződés előaktáit ugyanaz [Materialien betreffend die Friedensverhandlungen. 12 kötet. Berlin, 1919—20; Urkunden zum Friedensvertrage von Versailles. Két kötet. Berlin, 1920—21]. V. ö. *Brockdorff-Rantzau* gróf vonatkozó iratait [Dokumente. Berlin, 1920. II. kiadás 1922].

A párizsi békekonferencia történetéhez okiratokat adott *Wilson* északamerikai elnök [*Baker R. S.*: Woodrow Wilson and the World Settlement. Három kötet. New-York 1923. Német kiadás három kötetben. Berlin, 1923—24]. A konferencia történetét megírta *Temperley* professzor [History of the Paris Peace Conference. Hat kötet. London, 1920—23].

A háborút követő események összefoglalását *Toynbee* professzor adta [Survey of International Affairs 1920—23. London, 1925 és The World after the Peace Conference. London, 1925].

X.

Az egyes területeken lefolyt események és az egyes területek nemzetközi kérdéseit az alábbiakban foglalhatjuk össze.

A nyugati harctér döntő eseményeiről írtak *Bircher C.* [Die Schlacht an der Marne. Bern, 1919], *Bülow* marsall [Mein Bericht zur Marneschlacht. Berlin, 1919], *Canonge F.* [La bataille de Marne. Paris, 1919], *Edmonds J. E.* [Military operations. France and Belgium, 1914. London, 1923], *François* tábornok [Marneschlacht und Tannenberg. Berlin, 1920], *Galliéni* tábornok kinek emlékiratai Párizs védelméről a nyugati háború legfontosabb emlékei [Mémoires. Défense de Paris, 25 août—11 septembre, 1914. Paris, 1920], *Gillet L.* [La bataille de Verdun. Paris, 1921], *Hausser báró* [Erinnerungen an den Marnefeldzug, 1914. II. kiadás. Leipzig, 1921], *Joffre* marsall [La préparation de la guerre et la conduite des opérations, 1914—15. Paris, 1920], *Kluck* marsall [Der Marsch auf Paris und die Marneschlacht, 1914. Paris, 1920], *Madelin L.* [La bataille de France, 21 mars—11 novembre, 1918.

Paris, 1920]. *Schwertfeger*, *Kuhl* és *Delbrück* [Ursachen des Zusammenbruches. Entstehung. Durchführung und Zusammenbruch der Offensive von 1918. Berlin, 1923].

A nyugati problémák közül Elzász-Lotharingia átkapcsolásának körülményeit *Millerand* elnök ismertette [Le retour de l'Alsace-Lorraine. Paris, 1924]; a vonatkozó jogtörténeti aktákat német részről *Strupp* professzor gyűjtötte össze [Unser Recht auf Elsass-Lothringen. München, 1918].

A belga problémával foglalkoztak *Fester R.* [Die Wandlungen der belgischen Frage. Halle, 1918], *Hampe K.* [Das belgische Bollwerk. Stuttgart, 1918], *Kunz J. L.* [Das Problem von der Verletzung der belgischen Neutralität. Wien, 1920], *Roussel le Roy A.* [L'abrogation de la neutralité de la Belgique, ses causes et ses effets. Paris, 1923], *Schwertfeger P.* [Der geistige Kampf um die Verletzung der belgischen Neutralität. Berlin, 1919].

Belgium és Hollandia viszonyával *Hampe* professzor foglalkozott [Belgien und Holland vor dem Weltkriege. Gotha, 1918].

Luxemburggal *Calmes A.* [Der Zollanschluss des Grossherzogtums Luxemburg an Deutschland, 1842—1918. Luxemburg, 1919].

A Schelde semlegességével a belga *Rotsaert A.* [L'Escaut depuis le traité de Munster, 1648. Bruxelles, 1918].

A Rajnára vonatkozó okiratokat a hollandok tették közzé [Rheinurkunden. Rijndocumenten, 1803—1918. Két kötet. Hága, 1918].

A rajnai francia birtoklás történelmi hátterével *Blondel G.* [La Rhénanie. Son passé, son présent, son avenir. Paris, 1921]; *Darby E.* [Les droits historiques de la France sur la rive gauche du Rhin. Paris, 1919], *Funck-Brentano F.* [La France sur la Rhin. Paris, 1919], végül német szempontból *Schulte A.* professzor [Frankreich und das linke Rheinufer. II. kiadás. Berlin, 1921]. A későbbi megszállásról *Gruber H.* írt egy kisebb tanulmányt [La crise allemande et l'occupation rhénane, 1923—24. Bruxelles, 1925]. — A rajnai mérközésről *Allen* északamerikai tábornok [Mein Rheinland-Tagebuch. Berlin, 1925], *Montgelas M. gróf* [Ursprung und Ziel des französischen Einbruchs in das Ruhrgebiet. Berlin, 1924] és *Pinon René* [La bataille de la Ruhr. Paris, 1924]. — A Saarkérdésről *Bishop W. R.* [The Saar Controversy. London, 1924], *Osborne S.* [The Saar Question. London, 1923], *Priou J.* [Le territoire de la Sarre. Paris, 1923], *Rausch B.* [Die Saarpolitik Frankreichs. Berlin, 1923] és *Wehberg H.* [Saargebiet.

München, 1924]. — V. ö. még *Stegemann* összefoglaló művét [Der Kampf um den Rhein. Stuttgart, 1924].

Az olasz frontra vonatkozó irodalomban a legfontosabbak *Cadorna gróf* vezérkari főnök emlékiratai [La guerra della fronte italiana, 1915—17. Két kötet. Milano, 1924].

A pápaság békepolitikájáról írtak *Spahn M.* [Die päpstliche Friedensvermittlung. Berlin, 1919], *Wehberg H.* [Das Papsttum und der Weltfriede. München, 1921]; világpolitikai kapcsolatait a francia *Pernot M.* ismertette [Le Saint-Siège, l'église catholique et la politique mondiale. Paris, 1924].

A schleswig-holsteini kérdésre vonatkozólag a francia diplomáciai beavatkozását ismertette *Jessen F.* [L'intervention de la France dans la question du Slesvig du Nord. Paris, 1919], a német álláspontot *Neuhaus J.* [Die Frage von Nordschleswig. Jena, 1919] és *Tiedje J.* [Die deutsche Note über Schleswig. Berlin, 1920], a kérdés történetét *Le Sage de Fontenay F.* [Det slesvigske spoergsnaals diplomatiske historie, 1014—20. Kopenhága, 1922].

Az orosz kérdés nagy tömeghalmazából csak egyes vonatkozásokról emlékezünk meg. Lengyelország felszabadításának története mindeddig megírva nincsen; a jelenlegi kérdést *Drnovsky R.* ismertette [La question polonaise. Paris, 1920]. — A svéd önkéntesek finnországi harcairól *Hülphers E. W.* írt [Mit svenska brigaden. Finlands frihetstrid, 1918. Stockholm, 1918] a felszabadulásról *Oelquist J.* [Das Löwenbanner. Des finnischen Volkes Aufstieg zur Freiheit. Berlin, 1923]. — A lettek felszabadulásáról *Walters M.* [Lettland, seine Entwicklung zum Staat und die baltischen Staaten. Riga, 1923].

A keleti frontvonalak felbomlásának okiratait közölte *Gianini A.* [I documenti diplomatici della Pace Orientale dal trattato di Londra all'armistizio di Mudania. Roma, 1922]. Az osztrák-magyar frontok felbomlására vonatkozó jelentéseket kiadta *Kirchner* tábornok [Der Zusammenbruch der österreichisch-ungarischen Wehrmacht im Herbst 1918. München, 1921]. A macedoniai front áttörésének vázlatát adta *Villari Lajos* [The Macedonian Campaign. London 1922] és *Landfried O.* [Der Endkampf in Mazedonien, 1918. und seine Vorgeschichte. Berlin 1923]; a keleti frontvonalak felbomlásának történetét *Photiades C.* [La victoire des Alliés en Orient, 15 Septembre—13 Novembre 1918. Paris, 1920].

A balkáni kérdés történetének utolsó évtizedeiről összefog-

lalást adott *Horyáth Jenő* [A balkáni kérdés utolsó fázisa, 1895—1920. Budapest, 1922], a török kérdéssel kapcsolatban *Mukhtar pasa* [La Turquie, l'Alberragne et l'Europe, 1878—1914. Paris, 1924], az albán kérdéssel kapcsolatban *Miss Edith Durham* [Twenty years of Balkan tangle. London, 1920. Német kiadás. Stuttgart, 1922], a bécsi diplomáciával kapcsolatban *Hoyos A. gróf* [Der deutsch-englische Gegensatz und sein Einfluss auf die Balkanpolitik Österreich-Ungarns. Berlin, 1922].

Görögország viszontagságait ismertette *Abbott G. F.* [Greece and the Allies, 1914—22. London, 1922].

A délszláv kérdést *Baerlein* és *Wendel* alább idézendő művei.

Az adriai kérdés aktáit összegyűjtötte *Adriaticus* [La question Adriatique. Recueil de documents officiels. Paris, 1920.]. — A fiumei kérdés beható ismertetését a szerb *Ćairics M. S.*-től kaptuk [La question de Fiume. Paris 1924].

A folyamat nemzetközisítésének történetét *Van Eysinga W. J. M.* hollandi professzor ismertette [Évolution du droit fluvial international, 1815—1919. Leiden, 1919].

A Dunáról v. ö. *Hajnal Henrik* munkáját [The Danube-Hága, 1920].

A tengerszorosokról v. ö. *Morgenthau H.* konstantinápolyi amerikai követ emlékiratait [Secrets of the Bosphorus, Constantinople. 1913—16. II. kiadás. London, 1918].

A tengeri háború történetét összeállították: a német admirális [Der Krieg zur See. 1914—18. Berlin, 1920 és köv.], *Frothingham Th.* [The naval history of the World War. I—II. kötet. 1915—16. Cambridge, Mass., 1924], *Jellicoe* admirális [The Grand Fleet, 1914—18. London. 1919; The Cruisers of the Naval War. London, 1920], *Laurens A.* [Le blocus et la guerre sous marine, 1914—18. Paris, 1924] és *Reventlow gróf* [Der Einfluss der Seemacht im Grossen Kriege. Berlin. 1918].

A békeszerződések biztosítását illetőleg a Nemzetek Szövetségének működését ismertették *Bourgeois Leo* francia államférfi [L'œuvre de la Société des Nations. Paris, 1924] és *Bülow H.* [Der Versailler Völkerbund. Eine vorläufige Bilanz. Berlin, 1923. Annak hiányairól *Kellor* és *Hatvany* [Security against War. Két kötet. New-York 1924.]. — V. ö. a dánoktól közzétett terjedelmes beszámolót [Les origines et l'œuvre de la Société des Nations. Két kötet. Kopenhága, 1924] és *Sir G. Butler* ismertetését [A handbook to the League of Nations. II. kiadás London, 1925].

XI.

A nemzetpolitikai alakulásokat illetőleg Franciaországról összefoglaló munkát adott *Boetticher F.* [Frankreich. Der Kampf um den Rhein und die Weltherrschaft. Leipzig, 1922] — V. ö. *Gromaire G.* művét a német megszállásról [L'occupation allemande en France, 1814—18. Paris. 1925].

Németországról *Aulneau J.* [Le drame de l'Allemagne, 1918—24. Paris, 1924], *Bouton S. M.* [Das Ende der Grossmacht Deutschland. Betrachtungen eines Amerikaners über die Revolution von 1918. Berlin, 1923]. A szereplő személyek közül emlékiratokat adott *Erzberger M.* [Erlebnisse im Weltkriege. Stuttgart, 1920], *Falkenhayn* tábornok vezérkari főnök [Die oberste Heeresleitung, 1914—18, in ihren wichtigsten Entschliessungen. Berlin, 1920]. Elődének, *Schlieffen* tábornoknak a háborúra gyakorolt befolyásával foglalkoztak *Foerster W.* [Graf Schlieffen und der Weltkrieg. Három kötet. Berlin, 1921. II. kiadás, 1925.] és *Freytag-Loringhofen báró* [Generalfeldmarschall Graf von Schlieffen. Leipzig, 1920]. A lemondás körülményeit ismertette *Herz L.* [Die Abdankung. Leipzig, 1924]. Emlékiratot adott *Hindenburg* tábornagy is [Aus meinem Leben. I—XII. kiadás. Leipzig, 1920.] Vilmos császár paladinjai közül *Ballin* életét *Huldermann B.* írta meg [Albert Ballin. I—III. kiadás. Berlin, 1922]. *Ludendorff* tábornok emlékiratain kívül a főparancsnokság aktáit is közzétette [Meine Kriegserinnerungen, 1914—18. Berlin, 1919; Urkunden der Obersten Heeresleitung über ihre Tätigkeit, 1916—18. Berlin, 1920]. A német forradalom történetét megírta *Marx H.* [Handbuch der Revolution in Deutschland, 1918—19. I. kötet. Berlin, 1919]. *Moltke* vezérkari főnök emlékiratai teljessé teszik a katonai visszaemlékezéseket [Erinnerungen, Briefe, Dokumente, 1877—1916. Stuttgart, 1922]. Emlékiratok jelentek meg *Payer F.*-től [Von Bethmann-Hollweg bis Ebert. Frankfurt, 1923], *Noske* szocialista hadügyminisztertől [Von Kiel is Kapp. Zur Geschichte der deutschen Revolution. Berlin, 1920], *Scheidemann*tól [Der Zusammenbruch. Berlin, 1921] és *Tirpitz* admirálistól [I. fent]. — V. ö. még *Vermeil E.* összefoglalását [L'Allemagne contemporaine, 1919—24. Paris. 1925].

Belgium történetét a megszállás alatt ismertették *Henry A.* [Études sur l'occupation allemande en Belgique. Bruxelles, 1920]

és *Whitlock B.* [Belgium under the German occupation. Két kötet. London 1919].

Hollandia történetét a háború alatt *Brugmans H.* [Nederland in den oorlogstijd. Amsterdam 1920] és *Japikse N.* [Holland im Weltkriege. Gotha 1921].

Ausztria-Magyarországban emlékiratot adtak *Arz báró* tábornok [Zur Geschichte des grossen Krieges, 1914—18. Wien, 1934], *Auffenberg báró* tábornok, ki a közös vereség ellenére sem adta fel centralista elveit [Aus Österreich-Ungarns Teilnahme am Weltkriege, 1914. Wien, 1920; Österreich-Ungarns Teilnahme am Weltkriege. München 1924], *Bauer*, az osztrák köztársaság egyik vezető államférfia [Die österreichische Revolution. Wien. 1923], *Bilinski* volt közös pénzügyminiszter [két kötet. Varsó, 1924]; *Burján gróf* külügyminiszter [Drei Jahre aus der Zeit meiner Amtsführung im Kriege. Berlin. 1923], *Conrad báró* vezérkari főnök [Aus meiner Dienstzeit, 1906—18. I—V. kötet. Wien. 1922—25], *Czernin gróf* külügyminiszter [Im Weltkriege. Berlin, 1919. Angol kiadás. London, 1920], két utóbbi Auffenberg tábornokkal együtt Ferenc Ferdinánd trónörökös bizalmi emberei volt. Az összeomlásról írtak *Hevesy P.* [L'agonie d'un empire. L'Autriche-Hongrie. Paris. 1923], *Kanner H.* hírlapíró [Kaiserliche Katastrophenpolitik. Wien, 1922], *Kleinwächter F. G.* [Der Untergang der österreich-ungarischen Monarchie. Leipzig. 1920]. *Margutti* tábornok [La tragédie des Habsbourg. Paris, 1923], *Nowak Károly* hírlapíró [Der Weg zur Katastrophe. Berlin, 1919; Der Sturz der Mittelmächte. München, 1922, angol kiadás. London, 1924; Chaos. München, 1823]. — A háború alatti Ausztria történetét *Redlich József* írta meg [Österreichische Regierung und Verwaltung im Weltkriege. Wien. 1925]. — Az egész monarchiáról összefoglaló művet adott a francia *Auerbach B.*: L'Autriche et la Hongrie pendant la guerre, 1914—1918. Paris 1925.

Olaszország belső történetét ismertették *Alazard J.* [L'Italie et le conflit européen, 1914—19. Paris, 1923] *Hauteceur L.* [L'Italie sous le ministère Orlando, 1917—19. Paris, 1919] és *Lémonon E.* [L'Italie d'après-guerre, 1914—21. Paris, 1922].

Anglia történetét illetőleg Kitchener lord szerepéről írt *Arthur G.* [Kitchener et la guerre, 1914—16. Paris. 1920], a háború előtti pártharcokról *Novion F.* [L'Angleterre et la politique étrangère et intérieure, 1900—14. Paris, 1924]. — Az ir forradalomról *Phillips A. W.* [The Revolution of Ireland, 1906—23. London. 1923].

Oroszország történetével egy ma még beláthatlan terjedelmű irodalom foglalkozik, melyben fehér és vörös oroszok, valamint Oroszország barátai és ellenségei versenyeznek. Az orosz *Abra-šoff B.* Rasputin befolyását ismertette [Rasputin and Russia. London, 1923. Német kiadás. Wien, 1923]; *Bothmer báró* Mirbach gróf német nagykövet tragédiáját írta meg [Mit Graf Mirbach in Moskau, 19—24. August, 1918. Tübingen, 1922]; *Buchanan* nagykövet leánya visszaemlékezéseket közölt [Recollection of Imperial Russia. London, 1925]; *Buisson E.* a bolsevik forradalom történetét írta meg [Les Bolchéviki, 1918—19. Paris, 1919]; *Daniloff* tábornok az orosz háború hivatalos történetét akarta összeállítani [Russland im Weltkrieg, 1914—15. Jena, 1925]; *Gurko* tábornok emlékirataiban a maga szerepét mondotta el [Russia, 1914—17. Memories and impressions of war and revolution. London, 1921. Német kiadás. Berlin, 1921]; *Izvolzskij* külügyminiszter és nagykövet emlékiratai várakozás ellenére semmitmondók [Mémoires. Paris, 1923]; *Komaroff-Kurloff* tábornok a cári hatalom bukását írta meg [Das Ende des russischen Kaisertums. Berlin, 1920]; *Kühn J.* a cárné leveleit adta ki: Alexandra Feodorowna, die letzte Zarin. Ihre Briefe an Nikolaus II und ihre Tagebücher von 1914 bis zur Ermordung. Berlin, 1922]; *Margoulies M. S.* az ellenforradalmak történetét ismertette [God intervencii, 1918—20. Két kötet. Berlin, 1923], *Miljukov* külügyminiszter a második forradalom történetét [Geschichte der zweiten russischen Revolution. Wien, 1924]; *Paléologue* francia nagykövet a háborúalatti Oroszország történetét [1914—17: La Russie des tsars pendant la guerre. Három kötet. Paris, 1922. Német kiadás két kötetben. München 1925]; *Rivet Károly* publicista II. Miklós cár életét [Le dernier Romanof. Paris, 1918. CII. kiadás 1920]; *Rimscha H.* az orosz forradalom és emigráció történetét [Der russische Bürgerkrieg und die russische Emigration, 1917—21. Jena, 1924].

Csehszlovákia megalkotásának történetét *Masaryk* elnök írta meg emlékirataiban [Weltrevolution. Erinnerungen und Betrachtungen, 1914—18. Berlin, 1925]. V. ö. még *Mercier* professor fejtegetését [La formation de l'État Tchécoslovaque. Chartres, 1924].

Jugoszláviát *Baerlein H.* [The birth of Yugoslavia. Két kötet. London, 1922] és *Wendel H.* [Der Kampf der Südslaven um Freiheit und Einheit. Frankfurt, 1925].

Törökországra vonatkozó emlékiratot adott *Dzsemal pasa* [Erinnerungen eines türkischen Staatsmannes. I—II. kiadás. Mün-

chen, 1922] és *Liman von Sanders* tábornok [Fünf Jahre Türkei. Berlin, 1920]. — Bulgáriában *Radoszlavov* volt miniszterelnök [Bulgarien und die Weltkrise. Leipzig, 1923].

XII.

Nem volna teljes összeállításunk, ha meg nem emlékeznénk az Európán kívüli területekről, melyeknek az európai történelmi fejlődésre gyakorolt befolyása egyre nagyobb arányokat ölt.

Az európai gyarmatosítás első színtere mindenesetre Afrika volt, melynek felosztását részletesen ismertette *Darmstaedter P.* [Geschichte der Aufteilung und Kolonisation Afrikas, 1415—1919. Két kötet. Berlin, 1913—21], ki a kontinensen először mutatta be egy oly kérdés történetét, mellyel addig csupán az angolok foglalkoztak behatóan.

Az afrikai gyarmatosítás iránt egyébként — Marokkó kivételével — erősen megcsappant az érdeklődés. Az északnyugati területekkel jóformán csak a franciák foglalkoznak részletmunkálatokban, így *Serres J.* a júliusi monarchia korabeli török politikát ismertette [La politique turque en Afrique du Nord sous la Monarchie de Juillet. Paris, 1925], a délafrikai történelemmel annak lelkes történetírója *Worsfold B.* [Sir Bartle Frere. London, 1923].

Az irodalom nagy része a későbbi korokra esik és erre nézve igen érdekes tanulmányt adott *Caroselli F. S.*, ki Afrikának az európai eseményekre gyakorolt hatását igyekezett kimutatni [L'Africa nella guerra e nella pace d'Europa, 1911—18. Milano, 1918].

Az afrikai francia birtokok fejlődéséről *Mangin* tábornok [Regards sur la France d'Afrique. Paris, 1924] és az angol *Sloane M. W.* írtak [Greater France in Africa. London, 1924]. Abd el Kader életét megírta *Azan P.* : L'Emir Abd el Kader. Paris, 1925. — Francia Északafrikának az európai háborúban való szerepét ismertették *Perreau* és *Besson* [L'Afrique du Nord et la guerre. Paris, 1918]. — A marokkói protektorátus történetét egy névtelen szerző írta meg [La renaissance du Maroc. Dix ans de protectorat, 1913—23. Paris, 1924], a vonatkozó sárga könyvek adatait *Rober-Raynaud* egészítette ki [En marge du Livre Jaune, le Maroc. Paris, 1924].

A belga Congolia háborús szereplésének történetét megírta *Habran L.* [Le Congo belge dans la guerre mondiale. Bruxelles, 1919].

Német Délnyugat-Afrika meghódításának történetét *Henning R.* [Deutsch-Südwestafrika im Weltkrieg. Berlin, 1920] és *Oelhafen H.* [Der Feldzug in Südwest, 1913—15. Berlin, 1924].

A Délafrikai Unió szerepének történetét a világháborúban a pretoriai kormány iratta meg [The Union of South Africa and the Great Uter, 1914—18. Pretoria, 1924]. Botha életét *Buxton gróf* főkormányzó írta meg [General Botha. London, 1924].

Német Kelet-Afrika elfoglalásának történetét megírták *Deppi L.* [Mit Lettow-Vorbeck durch Afrika. Berlin, 1919], *Crowe J. H. V.* [General Smuts' Campaign in East Africa. London, 1918], *Lettow-Vorbeck* [Meine Erinnerungen aus Ostafrika. Leipzig, 1920], *Schnee H.* [Deutsch-Ostafrika im Weltkrieg. Leipzig, 1919].

A szómáliai arab khalifátus történetét összeállította *Jardine D.* [The Mad Mullah of Somaliland, 1899—1919. London, 1923].

Az egyiptomi forradalom történetére vonatkozik *Sabry M.* könyve [La révolution égyptienne. II. kiadás. Paris, 1921] és *Symans T. M.* kitűnő összefoglalása [Britain in Egypt. London, 1925].

A modern Ázsia hatalmainak megalakulásáról és küzdelmeiről terjedelmes munkálatok állnak rendelkezésünkre. Azoknak ébredését a francia *Grousset R.* ismertette [Le réveil d'Asie. L'impérialisme britannique et la révolte des peuples. Paris, 1924], erősen francia szemüvegen keresztül. A hatalmi erők összeütközését *Millard F. Th.* [Conflict of policies in Asia, 1918—24. New York 1924] és *Powell E. A.* [The struggle for power in Moslem Asia. London, 1924]. Áttekintést *Rohde Hans*: Der Kampf um Asien. 2 kötet. Berlin 1925.

Kritikai szempontból természetesen fontosabbak azok az összefoglaló munkák, melyeket *Cordier Henrik*, a nagy francia sociologus Kína történetéről összeállított [Histoire générale de la Chine. Négy kötet. Paris, 1920—21], a francia *La Mazelière marquis* Japán történetéről befejezett [Le Japon. VII—VIII. kötet. Paris, 1923], és az egész szélső kelet történetéről *Krause* heidelbergi professzor kiadott [Geschichte Ostasiens. Göttingen, 1925].

Az egyes területeket illetőleg Nyugat-Ázsiával csupán az érdekeltek foglalkoztak és kritikai történet nem áll még rendelkezésünkre. A görög *Païllarès M.* műve a török kérdés 1918—24. történelméről szintén törökellenes propagandamunka [Le kémalisme devant les Alliés. Paris, 1924].

Az örmény kérdésre vonatkozó német aktákat *Lepsius J.* egy hatalmas kötetben tette közzé [Deutschland und Armenien, 1914—18. Potsdam, 1919].

A sziria-palesztinai mandátumok alatt működő francia-brit protektorátus történetét ismertették *Luquet J.* [La politique des mandats dans le Levant. Paris, 1924] és *Pic P.* [Syrie et Palestine. Mandats français et anglais de la Proche-Orient. Paris, 1924].

A mezopotámiai küzdelemről terjedelmes munkát írt *Earle E. M.* [Turkey, the Great Powers and the Baghdad railway. A study in Imperialism. London, 1923]. — Ide szólnak még *Candler E.* műve [The long road to Baghdad. Két kötet. London, 1919] és *Elgan E. F.* hadtörténelmi tanulmánya [The War in the cradle of the World. Mesopotamia. London, 1918].

A perzsa kérdésről közzétett akták meglehetősen fényt derítettek a németektől a világháború idején közzétett okiratok és *Litten W.* tanulmánya [Persien von der pénétration pacifique zum Protektorat, 1869—1919. Berlin, 1920].

Az indiai mozgalmak történetével azok vezére, *Gandhi Mahatma* foglalkozott [Young India, 1919—22. Madras, 1924], mely a legtöbb európai nyelven napvilágot látott.

Keletázsia küzdelmeiről a német *Franke O.* írt terjedelmes és alapos kézikönyvet [Die Grossmächte in Ostasien, 1894—1914. Braunschweig, 1923]. — Japánról írt *Ribaud M.* [Le Japon pendant la guerre européenne, 1914—18. Paris, 1919]. Egyébként úgy Japánról, mint a kínai forradalomról egész sorozat alkalmi összefoglalás jelent meg. Az összefoglalások között *Fujisava* professzor műve a leghasználhatóbb [The recent aims and political development in Japan. New Haven, 1923].

Az Ausztráliai Unió szereplését a világháborúban annak kormánya iratta meg [The official history of Australia in the War, 1914—18. I—XII. kötet. Sydney, 1918—23]. — A sárga beköltözés elleni küzdelem történetét *Willard M.* írta meg [History of the White Australia policy. Melbourne, 1924].

Az északamerikai Unió történetírásának évi termelése oly hatalmas, hogy ismertetésünkben csupán a legfontosabbak megemlítésére szorítkozhatunk.

A XVIII., sőt XVI. századba visszanyúló kézikönyvek tömegét figyelmen kívül hagyva, megemlítjük *Channing* professzor monumentális művének V. kötetét, mely az Unió történetét 1815 és 1848 között adja elő [London, 1921] és *Haworth P. L.* [The

United States in our times, 1860—1920. London, 1921]. A jelen korra vonatkozólag megkaptuk Cleveland elnök életrajzát [*Mac Elroy R.*: Grover Cleveland, the man and the statesman. Két kötet. New York, 1923], Roosevelt önéletrajzán kívül *Charnwood lord* kitűnő jellemrajzát [Theodore Roosevelt. London, 1923], valamint levelezését Lodge szenátorral [Selections from the correspondence, 1884—1918. 2 kötet. New-York, 1925].

Az Unió külpolitikáját és terjeszkedését illetőleg kitűnő összefoglalást adott a német *Kimpen E.* [Die Ausbreitungspolitik der Vereinigten Staaten von Amerika. Stuttgart, 1923]. — Az Unió spanyol-amerikai összeköttetéseinek történetét megírta *Robertson W. S.* [Hispanic-American relations with the United States. London, 1923]. Lincoln elnök életét megírta *Barton E. W.*: The life of Abraham Lincoln. 2 kötet. London, 1925.

Az európai és háborús kapcsolatokra nézve legfontosabbak *Wilson* elnök nyilatkozatai [*Scott B. J.*: President Woodrow Wilson's foreign policy. Messages, addresses, papers. New York. 1918]. Messages, discours, documents diplomatiques relatifs à la guerre mondiale, 1914—19. Két kötet. Paris, 1919] és papírjai [*Baker* id. m.].

A washingtoni francia-német küzdelmet az illető nagykövetségek ismertették [*Villeneuve-Trans P.*: A l'ambassade de Washington. Octobr 1917—Avril 1919. Paris, 1920, és *Bernstorff gróf*: Deutschland und Amerika. Berlin, 1920. Angol és francia kiadás, London és Paris, 1920].

A háborús beavatkozásra vonatkozólag *Mac Master J. B.* adott összefoglaló művet [United States and the World War. Két kötet. New York, 1920]. — Az eredményekre vonatkozólag v. ö. *Latané J. H.* professzor összefoglaló tanulmányát [From isolation to leadership. New York, 1918].

Emlékiratot *Lansing Róbert* államtitkár adott [The Peace negotiations. London, 1921].

Mexikó történetét a spanyol-északamerikai versengés tükrében mutatta be *Obregón E. T.* [Influencia de España y los Estados Unidos sobre Mexico. Madrid, 1918], míg Obregon elnök életrajzát *Dillon E. S.*-től kaptuk [President Obregon, a World Reformier. London, 1923]. Az északamerikai kapcsolatok történetét hatalmas kötetben írta meg *Smith M. L.* [American relations with Mexico, 1910—24. Oklahoma City, 1924].

Az Unió nyugatindiai terjeszkedését vázolta *Drascher W.*

[Das Vordringen der Vereinigten Staaten im westindischen Mittelmeergebiet. Hamburg, 1918].

A Monroe Doktrina védelme alatt kiépített amerikai közösség legjobb ismertetését *Alvarez* nemzetközi jogász adta [The Monroe Doctrine. Oxford, 1924].

HORVÁTH JENŐ.

SZAKIRODALOM.

Dr. Székely István : *Krisztus születésének éve és a keresztény időszámítás*. Budapest, 1922. N. 8° 243 l. A Szent-István-Társulat kiadása.

Krisztus születésének dátuma az egész kronológiai irodalomnak leggyakrabban vitatott problémája. Jókora könyvtárt tenne már ki, amit e kérdésről önálló művekben és értekezésekben eddig összeírtak. Az iránta való érdeklődés együtt ébredt a keresztény tudomány szárnyrakelésével s mind máig nem lankadt el. A keresztény ó- és középkor nagy theologusai és kronologusai épp oly szeretettel foglalkoznak vele, mint a reformáció és ellenreformáció korának tudósai vagy a XIX. század kutatói. A dologban nincsen semmi csodálatos. Hiszen Krisztus születésének éve az egész világtörténelem legnagyobb eseményének dátuma és egyben a keresztény időszámítás kiinduló pontja. Természetes tehát, hogy pontos meghatározása állandóan izgatja az emberek érdeklődését és mindegyre akadnak tudósok, akik a felsorakoztatható érvek lehető kiegészítésével vagy legalább új kombinációba hozatalával igyekeznek közelebb jutni a kielégítő megoldáshoz.

Nálunk Székely István, a budapesti tudományegyetem európai hírű újszövetségi biblikus tanára a kérdés legalaposabb ismerője és leggyakoribb fölvetője. Évtizedekre visszamenőleg foglalkozik vele; még pedig nem csupán a szakjától reáparancsolt keretekben és terjedelemben, hanem irodalmilag is. Jelen munkája tehát túlnyomó részében olyan részlettanulmányok és kutatások összefoglalása, melyekre kétszeresen, sőt háromszorosan is áll a klasszikus *nonum prematur in annum* elv. És ez meg is látszik rajta. Minden ízében tudós munka. Legfelölőbb vonása meglepő anyagbősége. A szerző teljesen otthonos tárgyában és lelkiismeretes pontossággal utána jár minden parányi részletének. rávilágít minden, még oly távoli vonatkozására. Műve így valószínű monografiává kerekedik ki, mely megbízhatóság és teljesség tekintetében nemcsak a magyar, hanem az egyetemes kronológiai irodalomban is ritkítja párját.

A becses munka tulajdonképpen két részre tagozódik. Első és nagyobbik fele Krisztus születési évének meghatározásával foglalkozik, míg a második az időszámítás elemeit és a keresztény naptár alapfogalmait ismerteti. A mű jellegzetességét első része adja meg. A szerző kiterjedt tárgyismerete, finom kritikai érzéke és kombinatív tehetsége itt érvényesül legjobban. Figyelmét semmi sem kerüli el. Sorra veszi és lelkiismeretes mérlegelés tárgyává teszi az összes adatokat, melyeket az evangéliumok Krisztus születésének idejével kapcsolatban megemlítenek. Így igen részletesen foglalkozik Heródes halálának esztendejével és azt az összes tanúbizonyságok figyelembevételével a város alapításától számított 750. évre teszi. Mivel e számítás alapja, legalább részben, Heródes fiainak uralkodási ideje, egy nagy avatottsággal és numizmatikai szakmunkásnak is becsületére váló alapossággal megírt fejezetben behatóan elemzi Heródes Antipas fennmaradt pénzeinek idevonatkozó tanulságát is. Ezután a bizonyítékok második csoportjára, az Augustus-féle összeírásra tér át. A *monumentum Ancyranum*, Suetonius és Dio Cassius nyomán megállapítja, hogy Augustus császár három ízben is rendezett *census*-t és pedig a 726., 746. és 767. években. Ezzel kapcsolatban rávilágít a 746. évi összeíráshoz csatlakozó Quirinius-féle népszámlálás lehetőségére és értelmére s egyben mintegy fejtegetéseinek alátámasztásául és bővebb indoklásául részletesen szól a rómaiak szíriai uralmáról és Quirinius kettős helytartóságáról. A profán adatok kimerítése után hasonló alapossággal ismerteti a keresztény hagyományból kihámozható kronologiai adatok értékét és eredetét. Végül vizsgálódásai eredményeként megállapítja, hogy Krisztus születése dátumául az eddig ismert adatok alapján csakis a város alapításától számított 749.-ik, vagyis a Kr. e. 5.-ik év fogadható el. Minden más évszám fölvétele legyőzhetetlen történeti és kronologiai nehézségekbe ütközik.

A második rész mintegy átmenetként a különböző arák ismertetésével kezdődik. Azután az időszámítás elemeit részletezi, minők a nap, a holdhónap, a napév, a holdév és a lunisolaris év, a 19 éves ciklus, a hét stb. Majd két igen terjedelmes fejezetben alapos tájékoztatást nyújt a Julián- és a Gergely-féle naptár mibenlétéről s ennek keretében világos magyarázatát adja a középkori időszámítás leggyakrabban előforduló fogalmainak, így az indicciónak, a vasárnapi betűnek, az epaktának, a *concurrrensnek*, a holdbetűnek stb.-nek.

Mint látjuk, szerzőnk valójában sokkal többet nyújt, mint a címben ígéri: a születési dátum alapos és kimerítő monografiája mellett csaknem teljes elméleti kronológiát is ad. És ahogyan adja, élvezete a hozzáértőnek. Olvasottsága, irodalmi tájékozottsága egyenesen imponáló. A kronologia régibb és újabb klaszszikusainak, Scaligernek, Claviusnak, Petaviusnak, a *L'art de vérifier les dates* szerzőinek, Idelernek, Knauznak, Ginzelnak, Grotelfendnek és másoknak alapvető műveiben épp úgy otthonos, mint a disszertáció- és folyóirat-irodalom szinte áttekinthetetlenül gazdag anyagában. Minden állítását lelkiismeretesen indokolja. Így könyve nemcsak bő kifejtését nyújtja a vitás kérdéseknek, hanem egyben csaknem teljes és kimerítő bibliografiáját is a reájuk vonatkozó irodalomnak. Ez mindenesetre nagyban emeli értékét, mivel nemcsak az állandó ellenőrzés lehetőségét adja meg, hanem azonfelül megbízható útmutatásokkal is szolgál a fölvetett problémák továbbfejlesztésére.

Nagy olvasottsága és anyagán való szuverén uralkodása azután lehetővé teszi a szerzőnek, hogy tárgyának minden parányi részletét alaposan szemügyre vegye. Teljesség tekintetében valóban nem lehet mulasztással vádolni. Itt-ott inkább többet ad valamivel, mintsem elhagyjon valami szükségességet. A teljesség mellett másik szembetűnő vonása a szabatosságra való törekvés. Minden során érezzük, hogy fegyelmezett és logikus fő vetelte papírra. Különösen fogalmi meghatározásainál ügyel a pontosságra. Talán részben ennek kell betudnunk, hogy előadása helyenként nehézkessé és bonyolulttá válik. De ez is inkább a tárgy, mint az író hibája.

Mindent összevéve Székely monografiája rendkívül értékes gyarapodása szegényes kronologiai irodalmunknak. Megírásáért és közrebocsátásáért csak elismerés és hála illeti a nagyérdemű szerzőt. De az elismerésből részt kell juttatnunk a kiadó Szent-István-Társulatnak is, amiért a nehéz viszonyokhoz képest ily szép és előkelő formában tette közzé a kevésszámú olvasóközönségre szánt könyvet.

BALANYI GYÖRGY.

Ferd. Chalandon : *Histoire de la première croisade jusqu'à l'élection de Godefroi de Bouillon*. Paris, A. Picard, 1925. 8°, 380 l.

A fiatalabb francia történetírók között a jelen munka szerzője egyike volt azoknak, kiknek munkásságához az egyetemes történettudomány művelői nagy reményeket fűztek. Chalandon, aki a párisi École des Chartes tanfolyamát 1899-ben végezte el, már első művével is magára vonta a figyelmet. Ez a munka Alexios Comnenos görög császár történetét tárgyalta és első kötetét képezte a Les Comnènes című vállalatnak, melynek II. kötete 1912-ben jelent meg és II. Johannes Comnenos és I. Manuel Comnenos korát foglalja magában. Mindkét kötet alaposságával, módszerességével és az irodalom lelkiismeretes felhasználásával méltán kiérdemelte a dicséretet, melyben azt a szakkörök részesítették. A két kötet megjelenése közti időbe esik a *Histoire de la domination normande en Italie et en Sicile*, mely a délolasz normann uralomról jelenleg a legalaposabb munka, mellyel rendelkezünk. Chalandon halála megakasztotta a Comnenek történetének folytatását és abba maradt másik műve is a keresztes hadjáratok története. Csak egy töredék készült el ebből, az első keresztes hadjárat története, melyet halála után özvegye bocsátott közre.

A keresztes hadjáratok történetének a német Reinhold Röhricht és Hagenmeyer voltak az utóbbi időkben legalaposabb ismerői. Dolgozataiknak egy része speciálisan az első keresztes hadjáratról foglalkozik és tanulmányaik tisztázták is az első keresztes hadjárat történetét a részletekben is, úgy hogy nagyon sok újat róla alig lehet már mondani. Chalandon munkája is nem új, eddig ismeretlen adatok által, mint inkább az első keresztes hadjárat beállításával vonja magára a figyelmet.

Chalandon abból indul ki, hogy a keresztes hadjáratok eddigi történészeinél a nyugati szempont domborodik ki erősen. Előadásuk a nyugati források által van befolyásolva és nem vették tekintetbe a görög forrásokat, melyek szerinte Byzanc és császára magatartását a keresztes mozgalmakkal, főleg az első keresztes háborúval szemben egészen más világításba helyezik. Szerinte a görög birodalmat általában bűnbakul állítják a keresztesek minden hibájáért és azok eredménytelenségéért a görög birodalmat teszik felelőssé. A görög birodalomnak a keresztes mozgalmakkal szemben tartózkodó politikája Chalandon szerint a görög

birodalomnak a nyugati népek felett álló magas kultúrájában leli magyarázatát, Alexios Comnenos a birodalmán átvonuló keresztéseket félbarbároknak tekintette, kiknek zsákmányvágyától trónját és hatalmát is féltette, birodalmát, amely az akkori civilizáció központja volt és hatalmának s virágzásának tetőfokán állott.

E felfogás erősen befolyásolja Chalandon munkáját és annak bizonyos egyoldalúságot kölcsönöz. Ez magyarázatát találja abban hogy Chalandon a kereszties háborúk történetének megírására a Comnénekre vonatkozó tanulmányai készítették. Azonban meg kell jegyeznünk, hogy az a felfogás, hogy Alexios a keresztiesektől birodalmát és trónját is veszélyeztetve látta és ez őt velök szemben követett politikájában is befolyásolta, alapjában véve nem új, mert ezt a körülményt a régibb irodalom is kiemelte, ha mindjárt talán nem is oly mérvben, mint azt Chalandon teszi. akinek érdeme mindenesetre az, hogy új szempontokra hívja fel a figyelmet, melyeket a kereszties hadjárat jövődő történetírói nem fognak figyelmen kívül hagyhatni.

A munka maga két részre oszlik. Az első terjedelmesebb rész az első kereszties hadjárat történetét adja. Sajnos a kereszties mozgalmak előzményeire, a XI. századot megelőzőleg a munka alig terjeszkedik ki, ezeknek mindössze csak egy-két lapot szentel, pedig a Szentföld és a nyugat közti összeköttetésekről a II. Orbán pápát megelőző időkből bevezetésképen okvetlenül részletesebben kellett volna megemlékezni. Lehet, hogy a szerzőt halála gátolta meg ebben. Az első rész különben eléggé kidolgozott és el van látva források és irodalmi utalásokkal. Bizonyos utolsó simítás hiányzik ugyan, de ez nem befolyásolja hátrányosabban a munkát.

A második rész a keleti keresztény államok belső szervezétével foglalkozik. Ez a része nélkülozi az irodalmi apparátust, a forrás és irodalmi idézetek hiányoznak belőle és mai alakjában semmi újat nem tartalmaz. Úgy látszik Chalandon ezt mintegy első tervezetnek szánta a keleti keresztény államok belső történetéhez, melyet részletesen óhajtott kidolgozni. Azonban közzététele a mai alakjában is nem mondható feleslegesnek, mert rövid, de világos előadásával nagyon jó áttekintést nyújt a kérdésről és azt, aki magát a keleti államok szervezetéről tájékoztatni akarja, ki is elégíti. Nem pótolja természetesen Dodu nagy munkáját, mely e kérdésről mindeddig a legteljesebb, mellyel rendelkezünk.

ÁLDÁSY ANTAL.

Bondatti G.: *Gioachinismo e francescanismo nel dugento*. S. Maria degli Angeli. 1924. N. 8°. XI+164. l.

A XIII. század szellemi életének történetében külön fejezet illeti a Joachim fiorei apát nyomában kelt vallásos mozgalmat, a miszticizmus, apokaliptikus révedezés és prófétai vizionarizmus e sajátos keverékét. Jelentőségét főleg három dolog adja meg: 1. mindjárt elterjedése után szoros kapcsolatba került a kevéssel előbb keletkezett kolduló rendekkel, 2. hosszú és heves irodalmi harcot idézett föl, melyet a párizsi egyetem tanárainak egy része álnokul a kolduló rendek tanítói jogosultságának elvitatására akart felhasználni és 3. ösztönzésül szolgált sok olyan népies mozgalom megindítására, mely utóbb nyílt eretnekségbe torkollott. A XIII. század második felében és a XIV. század elején nagy számban felburjánzott és erősen szociális izű eretnekségek, mint pl. *Segarelli Gellért* apostoltestvéreinek és *Fra Dolcino* fanatikus követőinek véres intermezzoja vagy a fraticellok szívós életű felekezete több-kevesebb megszorítással mind a joachimita eszmeáramlat továbbfejlődésének tekinthető.

A joachimizmus e tartós és sokoldalú hatása magyarázza, hogy a történetírók régtől fogva különös figyelmet fordítanak tanulmányozására. *Engelhardt* alapvető művének megjelenését (*Kirchengeschichtliche Abhandlungen*, Erlangen, 1832, 1—149, 263—291. ll.) a forrásközlések és tanulmányok hosszú sora követte, melyek mind a kalábriai próféta alakjához és működéséhez fűződő problémák kibogozását tűzték maguk elé célul. Különösen nagyjelentőségű volt e tekintetben a tudós *Denifle Henrik* alapvető publikációja (*Das Evangelium aeternum und die Commission zu Anagni*. Archiv. f. Litteratur und Kirchengeschichte des Mittelalters. I. [1885.] 49—142. ll.), mely az addig uralkodó sokféle bizonytalansággal szemben szilárd alapot vetett a későbbi kutatás számára. Az újabb kutatók közül főleg *Fournier Pál* grenoblei egyetemi tanár nevét kell megemlítenünk, mint akinek több derek részlettanulmány mellett Joachim tanainak mind máig legrészletesebb és legalaposabb méltatását köszönhetjük. (*Études sur Joachim de Flore et ses doctrines*. Paris, 1909.)

Bár így a joachimizmus tetemes irodalommal rendelkezik, Bondatti atya még sem végzett fölösleges munkát, mikor a szét-szórt adatok és részlettanulmányok újabb összegezésére vállalko-

zott. Mert ha igaz is, hogy új, eddig ismeretlen anyag közreadásával nem bővíti tudásunkat, a közkézen forgó adatok szigorú kritika alá vonásával és ügyes csoportosításával mégis jelentékenyen megkönnyíti eligazodásunkat a joachimizmussal kapcsolatban élénk bukkánó problémákkal szemben. Művének fő érdeme az adatbőség és lehető teljesség. A címben ugyan csak a joachimizmus és a ferences mozgalom kapcsolatának megvilágítását ígéri, de a dolog természetének megfelelően bőven kitér az előzményekre is. Így mindjárt az első fejezetben világos áttekintését nyújtja Joachim életének, a másodikban bő kritikai megokolással bemutatja hiteles, elveszett, kétes és apokrif írásait, a harmadikban pedig összeállítja nevezetesebb tételeit. Csak ezután tér át tulajdonképpeni tárgyára, melyet szintén több részre tagol. Külön fejezetben szól a joachimita eszmék első franciskánus követőiről és ellenzőiről, azután részletesen ismerteti *Borgo S. Donninoi Gellért* testvér hirhedt műve, az *Introductorius in Evangelium aeternum* megjelenésének körülményeit és a nyomában támadt heves harcot, mely a nagy port fölvert munka kárhozatására, távolabbi következményeiben pedig a szintén a joachimita érületű Pármai János generális lemondására és pörbefogására vezetett. Ennek kapcsán érdekes adatokkal bizonyítja, mily előkelő szerepet játszott a joachimizmus abban a közel húsz évig dúló ádáz irodalmi harcban, melyet a párizsi egyetemnek *St. Amouri Vilmos* körül csoportosuló világi pap tanárai féltékenységből és irigységből indítottak a mind nagyobb tekintélyre és népszerűsége emelkedő franciskánusok és dominikánusok ellen s melyet aquinoi szent Tamás és szent Bonaventura tekintélye végérvényesen a kolduló rendek javára döntött el. Végül befejezőképpen egy rövid fejezetben a joachimizmus művészettörténeti kihatását ismerteti.

A teljesség mellett másik nagy érdeme Bondatti művének az alaposság. A szerző a nyomtatásban hozzáférhető forrásanyag mellett állandóan tekintettel van az irodalomra is, különösen a nagyterjedelmű és értékes művekben gazdag német Joachim-irodalomra. Ebben a tekintetben alig tehetünk neki szemrehányást. A komolyan szóba jöhető publikációk és feldolgozások közül nagyon kevés került el figyelmét. Érdemét csak fokozza az, hogy minden adatát rostára veti és csak azt fogadja el hitelesnek, ami közvetlen forrásokból kimutatható. Kritikai eljárásában inkább a szkepszis, mint a könnyenhívés felé hajlik. Inkább keve-

sebbet, mint többet állít. Így pl. Joachim életére vonatkozólag csak azokat az adatokat ismeri el hiteleseknek, melyek tanítványának, Lukács cosenzai érseknek rövid életrajzában megtalálhatók; a *Liber de vera philosophia*-t Fournier tudós bizonyítása ellenére sem hajlandó a próféta kétségtelen hitelű művének elfogadni; a *Manus quae contra Omnipotentem tenditur* c. polemikus irat szerzőségét nyitott kérdésnek hagyja, mivel sem a *Bayonnei Bertrand* szerzősége mellett kardoskodó *Bierbaum*. (*Bettelorden und Weltgeistlichkeit an der Universität Paris*. Münster, 1920. 273—342. ll.) sem az ellenkező álláspontot vitató *Pelster* (*Thomas v. York als Verfasser des Traktats «Manus, quae contra Omnipotentem tenditur»*. Arch. Franc. Hist. 1922. 3—22. ll.) érvelését nem tartja eléggé meggyőzőnek.

E szigorúan módszeres és kritikus eljárás a legjobb garancia a szerző megállapításainak helyességéért. Ezt azért érdemes külön kiemelni, mivel állításai között tetemes számmal vannak olyanok is, melyek több tekintetben helyesbítik, illetve nyomatékosítják eddigi tudásunkat. Így többek között megtudjuk, hogy a németországi franciskánusok körében már a harmincas évek végén jelentkezett a joachimizmus hatása (*Brémai Sándor*), holott Olaszországban és Délfranciaországban csak a negyvenes évek közepén vált erősebben érezhetővé. Nem kevésbé érdekes megállapítás, hogy bár a ferencrend egy része készségesen meghajolt a kalábriai próféta bizzar eszméi előtt, a rend kebelén belül sohasem hiányoztak tekintélyes és meggyőződéses ellenzői. (*Provencei Móric, Augsburgi Dávid, Páviai Tamás*.) Tudományos szempontból azonban mégis a párizsi egyetemi harc és a joachimizmus benső kapcsolatának feltárását kell legnagyobb eredménynek tekintenünk.

A sok jó tulajdonság mellett természetesen egy és más gáncsolni való is akad a derék munkában. Így mindjárt az életrajzi vázlat éppen a túlhajtott kriticismus miatt kissé száraz és élettelen. *Hefele H.* néhány mondatból álló jellemzéséből hasonlíthatatlanul több élet árad. (*Die Bettelorden und das religiöse Volksleben Ober- und Mittelitaliens im XIII. Jahrhundert*. Leipzig, Berlin, 1910. 37. s. k. 1.) Az apokrif iratok között a terjedelmes Izaiás-kommentárnak csak befejező részét, a *Lectura Isaiae super oronibus*-t említi a szerző, holott az egész reánk maradt. (Többek között a magyar nemzeti muzeum egyik kéziratában — Cod. lat. med. aevi Mus. Nat. Hung. No 212. 25^a—98^b is megvan.)

Némi következtetlenséget látunk abban, hogy a szöveg 1256-ra, a jegyzet pedig 1260 előttre teszi a híres joachimita Dignei Hugó halálát. Különben nem látunk semmi kényszerítő okot a hagyományos 1285-ös dátumtól való eltérésre. Fra Dolcino nem máglyahalállal mult ki. Feltűnő, hogy *Eccleston* művét *Little* mintaszerű kiadása helyett az *Analecta Franciscana* már elavult kiadásában idézi a szerző.

De ezek az apró szépséghibák természetesen semmit sem vonnak le a mű érdeméből. Mint a joachimizmus legújabb és legalaposabb monografiáját nyugodt lélekkel ajánljuk mindenkinek, aki közelebről meg akar ismerkedni a virágzó középkor szellemtörténetének e sajátos epizódjával.

BALANYI GYÖRGY.

La Leggenda dei tre compagni. Testo senese inedito del XV. secolo. Appendice e discussione del P. Z. Lazzeri O. F. M. Illustrazioni di Alaide Vanzetti. Firenze. MCMXXIII. 8° IX+168 l.

A franciskánus irodalomnak a *Speculum perfectionis* mellett másik *crux criticorum*-ja a *Legenda trium sociorum* címen reánk maradt rövid, mindössze tizennyolc fejezetből álló életrajzi vázlat, melyet az eléje bocsátott kísérő levél tanúsága szerint a szent leghívebb barátai: Leo, Rufino és Angelo testvérek azért állítottak össze és küldöttek be Jesi Crenscientius generálisnak, hogy eleget tegyenek az 1244. évi káptalan ama határozatának, mely elrendelte a szent rendalapítóra vonatkozó írott és szóbeli hagyományok lehető teljes összegyűjtését. Bár a legenda a XIV. század óta állandóan ott szerepel a franciskánus irodalom leltárában s a bollandisták kiadása óta közkézen is forog, a tudósok mindmáig nem tudták kielégítő megoldását adni a hozzája fűződő problémáknak és nem tudtak megegyezésre jutni forrásértékét, használhatóságát illetőleg. Megnyugtató megoldás helyett csak elméleteket adtak, melyek sok esetben homlokegyenest ellenkeznek egymással s így teljesen kirekesztik egymást. A legszélsőbb ellentéteket Sabatier és az ismert nevű bollandista kutató, Van Ortroj képviselik. Sabatier, aki pedig egyébként oly sok pontban szembehelyezkedett a hagyományos felfogással, ebben a kérdésben határozottan konzervatív álláspontot foglal el. Azt vitatja, hogy a legenda mai formájában *hiteles*, de nem *teljes*, mert az enyhébb árnyalatot képviselő rendi előljárók könyörtelenül ki-

töröltek belőle mindent, ami a szigorúbb, u. n. spirituális irányzatnak kedvezett. A ma közkézen forgó életrajz csak csekély töredéke az eredeti műnek, de még így megcsonkított alakjában is «a legszebb franciskánus emlék s egyike a középkor legvonzóbb alkotásainak.»¹ Van Ortroy éppen az ellenkező nézetet vallja. Szerinte a legenda mai alakjában *teljes*, de nem *hiteles*, nem az előljáró levélben említett testvérek műve, hanem jóval későbbi kompiláció. «Ügyesen összeállított pástétom, mely azonban nem készülhetett korábban a XIII. század végénél.» Sőt a tudós jezsuita író még a forrásokat is megjelöli, melyekből szerinte merített a kompilátor. Ezek Celanoi Tamás, szent Bonaventura, Speyeri Julián és Bessai Bernát legendái.²

E két szélsőség között számos közvetítő felfogással találkozunk. Így pl. Faloci Pulignani kanonok, a *Miscellanea Francescana* nagyérdemű kiadója és a hagyományos felfogás legelszántabb védelmezője, tartalmában és formájában is hitelesnek ismeri el a legendát.³ Le Monnier annyiban igazat ad Sabatiernak, hogy szintén hiányosnak találja a legenda hagyományos alakját, de azért nem a rendi elöljárókat, hanem magukat a szerzőket okolja. Szerinte ugyanis Leo testvér és társai szándékosan hagyták félbe munkájukat, mert meghallották, hogy Celanoi Tamás hivatalos megbízást kapott egy újabb legenda írására.⁴ Minocchi viszont Van Ortroy álláspontjához közeledik, amennyiben ő is tagadja a legenda hitelességét, de nem későbbi kompilációt, hanem a XIII. század irodalmi hagyományaiban szereplő János jegyző művét látja benne, mely elé csupán tévedésből került a greccioi testvérek ajánló levele.⁵ Tilemann egyik felfogást sem fogadja el, hanem azt hirdeti, hogy a legenda nem magában, hanem a *Speculum perfectionis*-szal együtt teszi Leo testvér és társai iro-

¹ Vie de s. François d'Assise. Paris, 1894. LXVI. l. V. ö. De l'authenticité de la légende de s. François d'Assise dite des trois compagnons. Paris, 1901.

² La légende de s. François d'Assise dite «Legenda trium sociorum.» *Analecta Bollandiana*. XIX. 1900. 119—197. II.

³ I veri biografi di s. Francesco. Misc. Franc. VII. 1898.

⁴ Les sources de l'histoire de s. François d'Assise. *Études Franciscaines*. XVI. 1906.

⁵ La legenda trium sociorum. *Nuovi studi sulle fonti biografiche di s. Francesco d'Assisi*. Firenze, 1900.

dalmi hagyatékát.¹ A finom kritikájú Goetz eklektikus álláspontra helyezkedik; egészben Van Ortroyhoz áll legközelebb, de csak erős fenntartásokkal és helyesbítésekkel fogadja el állításait.²

Ebbe a nagy összevisszaságba vegyít most új hangot Lazzeri Zefirin atya, aki alapos szent Klára-tanulmányaival és forrásközlésével már eddig a régi franciskánus irodalom egyik legjobb ismerőjének bizonyította magát. Új munkája alapjellegét tekintve forráskiadás: a legenda régi, valószínűleg a XV. század derekáról származó olasz fordításának rendkívül gondos és körültekintő közlése. De a könyv főérdemét nem ez, hanem a függelékben közölt terjedelmes forrástanulmány (121—159. ll.) teszi, mely sok tekintetben felforgatja és helyesbíti a franciskánus források időbeli és értékbeli egymásutánjáról vallott nézeteinket.

Lazzeri atya fejtegetéseiben abból a feltevésből indul ki, hogy Leo testvér irodalmi hagyatékában kellett lennie egy, a mai *Legenda trium sociorum*-tól lényegesen különböző *Vita s. Francisci*-nak. Föltevésének bizonyítására hivatkozik az ismert spirituális vezér, Angelus Clarenus nyilatkozatára, aki a *Historia septem tribulationum* bevezetésében határozottan állítja, hogy szent Ferenc életét négy jeles, tudományban és életszentségben egyformán kitűnő ember írta meg és pedig: János testvér, Celanoi Tamás testvér, Bonaventura testvér és a «csodálatos egyszerűségű és szentéletű» Leo testvér. De a közép- és újkor mesgyéjén működő Firenzei Marianus testvér is tudomással bír róla, hogy Leo testvér *gesta quoque sancti patris in mundano statu annotavit*. Ha tehát az irodalmi hagyomány ilyen sokáig megőrizte a szent leghensőbb barátjától írt életrajzának emlékét, bajos elhinni, hogy a munka nyomtalanul elveszett volna. Nem is vészett el, sőt jó kétszáz esztendeje, a bollandisták kiadása óta közkincse a tudományos kutatásnak. Kiadónk szerint ugyanis a Leo testvér *Vita s. Francisci*-ja azonos az *Anonymus Perusinus* neve alatt ismert rövid életrajzzal, melynek másolati példányára annakidején már a tudós Papebroch ezt a megjegyzést írta: *est forte fratris Leonis*.

Ezzel szemben a hagyományos *Legenda trium sociorum*-

¹ Speculum perfectionis und Legenda trium sociorum. Leipzig, 1902.

² Die Quellen zur Geschichte des hl. Franz v. Assisi. Gotha, 1904. 91. s. kk. ll.

hoz Leo testvérnek semmi köze sincs, annál kevésbbé Rufino és Angelo testvéreknek. A sokat vitatott legenda nem a három társ, hanem Cepranoi (Ceperanoi) János pápai jegyző műve és azonos a Bessai Bernáttól *Quasi stella matutina* kezdettel idézett, de idáig elveszettnek hitt legendával. A jegyző-történetíró, mint most már megállapítható, műve megírásához az *Anonymus Perusinus*-Leo testvér életrajzából és Celanoi Tamás *Legenda primá*-jából merítette az anyagot. A greccioi testvérek sokat hánytorgatott levele csak merő véletlenségből került a legenda élére, úgy t. i. hogy a saját gyűjtések eredményével együtt a kész legendát is beküldötték a testvérek.

Aki csak némi jártassággal bír a franciskánus irodalomban, azonnal tisztában van e megállapítások nagy jelentőségével. Mert beválásuk esetén nemcsak egy megoldhatatlannak látszó probléma nyer kielégítő megoldást, hanem a forrásértékelés kérdése is egyszerűbbé válik. Ez esetben ugyanis Celanoi Tamás *Legenda primá*-ja után időrendben és értékben nyomban Leo testvér (eddig Anonymus Perusinus) *Vita s. Francisci*-ja következik és csak ezután következik Cepranoi (Ceperanoi) János műve (eddig *Legenda trium sociorum*), mely viszont celanoi Tamás *Legenda secundá*-ja első részének, szent Bonaventura műve négy első és két utolsó fejezetének és Bessai Bernát *De laudibus b. Francisci*-jának szolgált alapjául. A három társ által beszolgáltatott tulajdonképeni anyagból pedig a Celanoi Tamás-féle *Legenda secunda* második része s *Speculum perfectionis* és más későbbi kompilációk merítették tárgyukat.

Mindez azonban egyelőre csak szellemes föltevés, mely még nem állotta ki a kritika tűzpróbáját. Lazzeri atya nagy buzgalommal és nem közönséges ügyességgel bizonyítja tételeit és a legtöbb pontban valószínűvé is tudja tenni őket. Általában igen figyelemreméltó bizonyító anyagot hord össze. De bizonyítása egyben és másban még kiegészítésre szorul, mert a felsorakoztatott érvek helyenkint még nem eléggé nyomósak és meggyőzők. Kísérlete azonban így is teljes elismerést érdemel, mert új és minden valószínűleg járhatónak bizonyuló útra terelt egy holt-ponton veszteglő kérdést. Annyit már mindenesetre elért, hogy rácsáfolt rendtársa, Facchinetti atya állítására, aki fölöslegesnek és haszontalannak mondott minden új megoldási kísérletet, mert szerinte a lehetséges és elképzelhető föltevések már mind ki vannak merítve.

Külön dicsérettel kell emlitenünk a könyv előkelő és ízléses kiállítását. A kiadó Giannini-cég most is elsőrendű munkát végzett. Az 1472. évi foligno-i Dante-kiadás jellegzetes artisztikus betűivel nyomatta a könyvet és más tekintetben is rajta volt hogy a tartalomnak megfelelő archaikus külsőt kölcsönözzön neki. Vanzetti kisasszony finom fejlécei és zárórajzai csak fokozzák ezt az illúziót. A tudomány és művészet tehát egyaránt megtette a magáét, hogy méltót alkosson ahhoz, akinek dicsőségét hirdetik a szép betűk és a szép rajzok.

BALANYI GYÖRGY.

Lukinich Imre : *A szatmári béke története és okirattára*. Budapest, 1925. 8°, VII + 633 l. (Magyarország újabbskori történetének forrásai. Hivatalos iratok és levelek.)

A II. Rákóczi Ferenc szabadságharcát befejező 1711. évi szatmári béke is egyike azon eseményeknek, melynek részleteiről, az előzményekről, a tárgyalásokról, melyek létrehozták és különösen külpolitikai oldaláról csak hézagos ismereteink voltak. Az újabb tudományos munkák között Márki Sándor Rákóczi életrajza részletesebben foglalkozott ugyan a békekötéssel, de annak minden egyes mozzanataira nem terjeszkedett ki és már az a körülmény, hogy Márkinak nem volt módjában a békekötés történetére vonatkozó anyagot a maga egész terjedelmében átkutatni, okozta azt, hogy ő sem adott a részleteket megvilágító előadást az e fontos történeti eseményt megelőző diplomácia tárgyalásokról. A Pulay János tollából származott, Szalay László, illetőleg Thaly Kálmán által közzétett, 1865 óta ismeretes munka a maga hézagos adatkészletével és a kérdésnek téves, jórészt irányzatos beállítással a tudományos követelményeknek egyáltalában nem felel meg és így Lukinich munkája az első, mely a békekötésnek kimerítő, tudományos színvonalon álló monografiáját nyújtja.

Lukinich munkája két részre oszlik. Az első a történeti feldolgozást adja 16 fejezetben. Kiindul az 1710. évi romhány-vadkerti ütközet teremtette helyzetből, a kuruc hadi erőnek s általában a kuruc-ügy akkori állapotának ismertetéséből és jellemezve a császári kormány helyzetét, gróf Pálffy János főparancsnoki kineveztetésével áttér a békekötés előzményeire, az azt előkészítő diplomáciai tárgyalásokra, melyeket lépésről-lépésre ismertet, kitérve közbül egyes a békekötési tárgyalások megértéséhez és

megítéléséhez szükséges események ismertetésére. Előadása folyamán teljes részletességgel ismerkedünk meg a békekötés antecedenciáival, melyeknek alig van oly mozzanata, melyre nézve eddigi ismereteinket újabb adatokkal nem gyarapítaná. Így a bécsi udvar akkori helyzetének megvilágítása, Rákóczi és Bercsényi meggyilkoltatásának terve, a lengyel földre kibujdosott kuruc emigráció sorsa stb. egészen új adatokkal nyernek megvilágítást. Különösen ki kell emelnünk a külpolitikai vonatkozások megtárgyalását, a fejedelemnek az orosz cárral való összeköttetését, akibe Rákóczi minden reményét helyezte, akitől a fejedelem hite szerint egyedül volt remélhető a magyar ügynek jobbra fordulta. Ez a remény hiúnak bizonyult, amit az orosz külpolitikai helyzet magyaráz meg, Oroszországnak lekötöttsége a törökkel szemben, ami okozta azt, hogy Rákóczi hitegetésnél egyebet orosz részről nem kapott. Ezek az összeköttetések a fejedelem és a cár között eddig sem voltak ismeretlenek, Márki Sándor külön tanulmányban is foglalkozott velük, de a békekötés kérdésébe való beilleszkedésük Lukinich művében jut a legjobban kifejezésre, mely e külpolitikai összeköttetéseit a fejedelemnek minden eddigi munkánál világosabban és részletesebben adja elő.

A munka második része a felhasznált, elsősorban a bécsi levéltárból kikerült, okiratos anyagnak legfontosabb darabjait — számszerint 110 darabot — tartalmazza. A bécsi anyagot hazai levéltárak, főleg a Rákóczi-Aspremont levéltár anyaga egészíti ki. A kötet előszavából megtudjuk, hogy szerzőnek nem volt módjában felhasználni a gróf Károlyi és a gróf Pálffy-féle senioratusi levéltárak anyagát, melynek segítségével megállapításait kétségkívül még jobban alátámaszthatta volna.

A béketárgyalások menetének ismertetése sok érdekes új vonással járul hozzá a két főszereplő gróf Pálffy János és Károlyi Sándor egyéniségének jellemzéséhez. Csak természetes, hogy Lukinich azt a kérdést is felveti, vajon áruló volt-e Károlyi Sándor vagy sem? E kérdésnek Lukinich műve utolsó fejezetét szenteli, de fejtegetései eredményeképp a kérdést ő sem dönti el. Vizsgálódásának eredménye az, hogy Károlyi árulása mellett és ellene csaknem egyforma súlyú érveket lehet felhozni. Azokból az adatokból, melyeket Pálffy Jánosnak hivatalos jelentéseiből Károlyira nézve felhoz, valamint a béketárgyalások menetéből megállapítja azt, hogy Károlyi kétségkívül kétszínű, Janus arcú politikát folytatott és a míg a fejedelemmel szemben önértékes és hű kuruc-

nak mutatkozott, Pálffyval szemben császárhű és dinasztikus érzelmű egyénnek mutatta magát és hogy a maga hasznát is kereste amellet. Abban Lukinichnek teljesen igaza van, hogy az árulás kérdését pro vagy contra eldönteni nem lehet, ennek a kérdésnek megítélésénél bizonyos subjektív momentumok mindenkor latba fognak esni. Az is bizonyos, hogy a béketárgyalások folyamán Károlyi anyagi kárpótlásának kérdése azok tárgyát is képezte. Azt sem lehet tagadni, hogy Károlyit a béke megkötésében az a törekvés is vezette, hogy az országnak megmentse azt amit lehet. Hibája, mondjuk, gyöngéje az volt, hogy a maga anyagi kárpótlását is kereste, ami, amint Lukinich mondja, diplomáciai szolgálatoknak anyagi jutalmazása akkor bevett szokás volt. Ez emberileg érthető, de nem menthető. Károlyi kétségtől sokkal helyesebben cselekedett volna, ha a maga anyagi kárpótlását visszatartja, mert az egyéni érdekeknek illetően összekötése az országos érdekekkel végeredményben még mindig megbosszulta magát.

—y. —l.

József nádor iratai. Kiadta és magyarázatokkal kísérte Dománovszky Sándor. I. kötet 1792—1802. Budapest, 1925. A Magyar Történelmi Társulat kiadása.

Magyarország újkori történetének forrásai közé alig lehet érdekesebb és értékesebb anyagot iktatni József nádor iratainak. József nádor 1795 július 20-tól 1847 január 13-ig állott Magyarország belkormányzatának az élén, előbb mint kir. helytartó, utóbb mint nádor. Ez a korszak a francia háborúk viharáival kezdődik, az abszolút kormányzat virágkorával folytatódik s az alkotmányos eszmék érvényesülésében nyer befejezést. Ezeket a korszakokat a bécsi politika inaugurálta, amely kezdetben feltétlen gyámkodást gyakorol Magyarország kormányzata felett s József nádor egyéniségének javára írható, hogy e gyámkodás alól fokozatosan sikerült magát emancipálnia.

Tulajdonképpen József nádor is egyike a magyar reformkorszak bajnokainak azzal a különbséggel, hogy míg a többiek nyíltan küzdenek a porondon, addig az ő tevékenysége a hivatalos előterjesztésekben s az ezek végrehajtásához szükséges tárgyalásokban nyert kifejezést. Ez utóbbi ad különös értéket a nádori iratok kiadásának, mert olyan dokumentumokat tár a nyilvánosság elé, melyek tanuságát sem kétségbevonni, sem meggyöngyíteni nem lehet.

Az első kötet anyaga a francia háborúk zivataraiba s a francia forradalmi eszmék elleni küzdelmek kohójába vezeti be az olvasót, ahol a nádor kénytelen volt egyéniségét a magasabb állami érdekeknek alárendelni. Különben is sokkal fiatalabb és tapasztalatlanabb volt még ekkor, semmint a bécsi kipróbált államférfiakkal szemben nagyobb határozottsággal mert volna fellépni. Környezete is a bécsi politika hatása alatt állott s konzervatív irányú javaslataikkal szemben meg kellett hajolnia. Hiba volna tehát az első kötet anyagából a nagy nádor államférfiúi egyéniségét megkonstruálni, mert igazi egyénisége csupán a francia háborúk után bontakozott ki, amikor jobban megismerte már az ország sajátos viszonyait s jobban beletanult a politikába is.

A közölt okmányok első darabja, 1792 május 31-től kezdődő rövid naplója még abból az időből való, amikor távol állott a magyar politikától s mint egyszerű szemlélő jegyezte fel magyarországi benyomásait. 1795 augusztus 8-iki kir. helytartói instrukciója azért érdekes, mert rávilágít arra az aprólékosságokig elmenő gondosságra, mellyel a bécsi kormányzat magyarországi közpályáján elindította. Aztán következnek a Martinovics-ügy hullámainak utórezgései, a politikai üldözések, a franciák elleni nemesi felkelés, a hadsereg élelmezésének nehézségei, családi összeköttetései az orosz udvarral, az országgyűlési tárgyalások előkészítése s más közérdekű dolgok, amelyek iratanyagát a kiadó szerencsés kézzel válogatta ki.

A közölt anyag a főhercegi család alcsuti levéltárából, az Országos Levéltárban fekvő nádori titkos levéltárból és a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv-ból került ki s összegyűjtése rengeteg munkát képvisel. Hozzá kell még tennünk azt is, hogy a közölt iratok nem csupán megfelelő magyarázó jegyzetekkel vannak ellátva, hanem a szükséghez mérten hosszabban vagy rövidebben elő van adva az iratokban tárgyalt ügyek sorsa is.

A kiadó végcélja József nádor életrajzának a megírása, ami a bőséges forrásanyag alapján mindenesetre fényesen fog sikerülni. Különben az előadottak szerint a közölt anyag annyira sokoldalú és annyira megvilágított, hogy már ebből is eléggé kibontakozik a nagy nádor egyénisége s megírandó életrajza legfeljebb mint művészi alkotás fog újat jelenteni az olvasó számára.

G. A.

Horváth Jenő : *A balkáni kérdés utolsó fázisa 1895—1920.* — Horváth Jenő : *Modern Afrika 1915—1920.* — Bonkáló Sándor : *Az ukrán mozgalom története 1917—1922. Budapest, 1921—1922.*

A magyar külügyi társaság kiadásában megjelent Külügyi Könyvtár című sorozatos vállalat 2., 4. és 5. darabját alkotják a felsorolt munkák, melyek első darabja tanulmány a huszadik század diplomáciai történetéből, a második pedig bevezetés az afrikai alakulások és az afrikai kérdés történetéhez. Minthogy a külügyi társaság nem adott számot róla, hogy milyen célt kíván a Külügyi Könyvtár kiadásával szolgálni, a kiadványok természetéből kell azt megállapítani. A kiadványok természete viszont arra enged következtetni, hogy tisztán informatív jellegű munkákkal állunk szemben, melyek nem szakemberek, hanem a nagyközönség használatára vannak rendelve. Szakemberek alatt a jelen esetben nem történettudósokat értünk, hanem diplomatákat, kiknek hivatásához tartozik a külpolitikai kérdésekkel való foglalkozás.

A külpolitika éppen olyan szaktudást követel, mint akármelyik más államtudomány s a kiből a szaktudás hiányzik, többé-kevésbbé kontár marad akármilyen képzett is legyen egyébként. Bizonyosságul Palmerstonra hivatkozhatunk, aki bukása után utódára célozva kijelentette, hogy sem hegedűművésszé, sem külügy-miniszterré nem lehet valaki máról holnapra. Ezt azért említjük fel, mert ha valaki a külügyi társaság kiadásában megjelent kompendiumokból akarná diplomáciai tudását meríteni, az éppen olyan dologra vállalkoznék, mintha egy nap alatt kívánná magát hegedűművésszé kiképezni.

Ha azonban nevezett kiadványok a nagyközönség tájékoztatására vannak rendelve, akkor céljuknak kitűnően megfelelnek, mert könnyed, világos stílusban vannak írva s nagy tárgyismeretről tesznek tanúságot. E tárgyismeretet nem a bibliografiai adatok halmazából következtetjük, mert elvégre bibliografiát tárgyismeret nélkül is lehet összeállítani, hanem magából a feldolgozásból, ahol az anyag nagy bősége tárul elénk.

Kivételt csupán az Afrikára vonatkozó darab képez, amely erősen magán viseli a félgyártmány jellegét, túlteng benne a bibliográfia s szöveget csupán cum grano salis ad. Pedig ez a tárgy nagyon is megérdemlené a feldolgozást, mert legújabbkori történetünk helyes beállítása nélküle lehetetlen s az 1885. évi

Kongó-kongresszus óta állandóan lekötve tartja az európai politikai és gazdasági körök figyelmét. Bismarck politikájának sarkalatos tétele volt, hogy a francia revanspolitikát a gyarmatosítással lehet lekötni s e tétel valóban is bizonyult, mert amíg Afrikában foglalni lehetett, addig a francia politika Európa számára ártalmatlan volt.

A balkáni kérdés ismertetése sokkal kimerítőbb s annak összes nevezetesebb mozzanataira rávilágított. Forrásszerűsége ellen nem lehet kifogást emelni, szerkezete is elég világos, de van benne bizonyos zsurnalisztikai jelleg, ami túlzott súlyt helyez a formára. Amennyiben tisztán ismeretterjesztésről van szó, ez ellen nem is lehet kifogást emelni, mert jobban megragadja a figyelmet s így nagyobb érdeklődésre tarthat számot. Hiányzik azonban belőle a nagyobb elmélyedés, a szigorú kritika s a következtetések mindenkorai levonása. Megvagyunk győződve róla, hogy előbb-utóbb a szerző is egy véleményen lesz velünk s munkája újabb kiadásában ismertetésünk nélkül is ilyen értelemben alakította volna át munkáját. Az anyag tehát jó, az előadás is elfogadható, valamilyen több elmélyedés hiányzik belőle.

Bonkáló Sándor munkája erősen publicisztikai jellegű, értékes adatokat közöl, lendülettel tárja fel azokat, de rokon és ellen-szenve hangsúlyozottan kifejezésre jut. A tárgyalt anyagot alaposan ismeri, nagy körültekintéssel állította össze adatait, a tárgyalt események azonban sokkal közelebb esnek korunkhoz, semmint a szükséges történeti perspektívába beállíthatók lennének. Az összeállított anyag tehát értékes marad mindig, a szaktudomány forrásként fogja használni, a nézőpontok azonban még nem elég magasak s különösen nem elég kielégítő a világpolitikába való beállítás.

E látszólag kedvezőtlen kritika nem irányul egyik szerzőszaktudása ellen sem, sőt teljes elismeréssel van az iránt. Inkább arra kíván rámutatni, hogy a nagyközönség információjára szánt munkáknál milyen nehéz a történettudomány elveit érvényre juttatni. A munkák mint informatív alkotások elsőrangúak, mint történettudományi alkotások azonban némi fogyatkozással bírnak. Ha a világpolitika intenzívebb művelésre talál irodalmunkban, meg fogja találni azt a hangot, amely ellen a szaktudomány sem élhet kifogással.

GÁRDONYI ALBERT.

Dr. Sebess Dénes: *Die Agrarpolitik Neu-Rumäniens in Siebenbürgen*. Budapest, 1921.

A fenti címen a német tudományos munkákat kiadók szövetsége (Vereinigung Wissenschaftlicher Verleger) egy rendkívül érdekes és nagybecsű művet tett közzé, melynek témája felett nemrég a népek szövetségének tanácsa előtt is izgalmas vita folyt le.

Feladata e könyvnek feltárni egész Európa előtt, hogy az oláhok belopakodva Erdélybe, azt nemcsak hogy politikai és katonai értelemben szállták meg és foglalták el, hanem Trianon nagyobb dicsőségére *elfoglalják az ott élő magyarok magántulajdonát is* és tegyék hozzá, ráteszik a kezüket a magyar kultúra minden számottevő tényezőjére s visszafejlesztik, balkanizálják, sőt ázsiatizálják Erdélyt annyira, amilyen mértékben a törökök sem mérték Magyarországot 150 esztendő uralmuk alatt ázsiai színvonalra süllyeszteni.

Ma abban az Erdélyben, ahol a magyarság uralma alatt állampolgár és állampolgár között különbség nem volt, de sőt ahol a szász és oláh faj még bizonyos fokú privilégiumokat élvezett, az oláh állam védelme alatt szervezett bolsevizmus folyik az autochton magyar faj kiirtására és Európa eme politikai botrányára, erre a sötét kultúrfoltra világít reá Sebess Dénes érdekes és tanulságos könyve.

Sebess munkája hat fejezetre oszlik s ehhez csatlakozik még egy függelék is. Az első fejezetben «Das alte Siebenbürgen» címen (3—48. l.) a szerző röviden előadja a régi Erdély politikai, egyházi és birtoktörténetét, kiemelve, hogy Erdélyben csak a magyarok által lakott területen volt egykoron jobbágyság, a székelyeknél és a Királyföldön ilyen nem létezett, ennél fogva az oláhság, amely mint jobbágyelem lassan-lassan a magyar területekre beszivárgott és a XVII. század végére itt többségre tett szert, éppen ennek a körülménynek köszönheti, hogy a XIX. század szabadságmozgalmában a magyarság rovására ingatlanhoz jutott.

Soha a magyarországi méretekhez hasonló birtokeltolódások Erdélyben nem voltak, itt a magyarországi értelmű nagybirtok (Corvin János, Zápolyaiak, Nádasdyak, Turzók stb.) ismeretlen volt, ehhez képest Erdélyben magyarországi értelmű oligarchia sem volt, mert hiszen a székely és szász részről jövő kellő ellen-súlyozás ennek kifejlődhetését ki is zárta. Más lévén Erdélyben

az adott birtokpolitikai helyzet, ez természetesen a magyarországitól eltérő fejlődést is mutat s a fejlődés történetének méltatásával a szerző voltaképpen előkészíti a talajt a II. fejezethez, amelynek címe: «Die 1848-er Agrarreform in Siebenbürgen» (49—58. l.). A jobbágyságnak Erdélyben 1848-ban történt felszabadításával a volt jobbágyok, azaz az oláhok *tulajdonosaikká* lettek az eddig általuk csak használt és megművelt területeknek és hatvan esztendővel később, 1907-ben Ó-Oláhországban hatalmas parasztlázadás, jobbágyfelkelés dühöng, melyből Európa pirulva kénytelen megtudni, hogy a franciákat olyannyira majmoló Oláhországban a XX. század elején még javában fennáll a jobbágyság intézménye.

Nemcsak agrárreform, de emberességi szempontból is Erdély éppen száz esztendővel volt előbbre, mint Oláhország, mert hiszen a Cziráky-féle összeírással Erdélyben már 1919/20-ban megindult a jobbágyok gazdasági helyzetének valódi, effektív javítása, 1848-ban pedig az erdélyi oláh jobbágy nemcsak hogy felszabadul, hanem még egy-egy urbáriális teleknek (4—14 magyar holdnak) tulajdonosa is lesz, amivel kapcsolatban egyúttal a legelő- és erdőügy is rendezést nyert, míg ezzel szemben 1907-ben egy parasztfordalomnak kellett Oláhországban bekövetkezni, hogy a jobbágyok gazdasági helyzetének javítása *egyáltalán kezdetét vehesse*.

1848-ban tehát 5185 túlnyomó többségben magyar földesúr 1.615,574 holdnyi területéről, 38.348,748 forint értékben mondott nagylelkűen le a majdnem kizárólag oláh nemzetiségű jobbágynak, mert hiszen, amint már tudjuk, a székelyeknél és a szász Királyföldön a jobbágyság elenyészően csekély volt.

Ha már most ezekkel a sokatmondó számokkal, ezzel a szó nemes értelmében liberális és emberséges földbirtokpolitikával szembeállítjuk «Die Grundbesitzpolitik des alten Rumäniens», amely Sebess művének harmadik fejezetét képezi (59—67. l.), akkor meg kell állapítanunk, hogy az a politikai, gazdasági, kulturális, szanitär helyzet, amelyben az ó-oláhországi agrárpolitika folytán az ottani parasztság még ma is sínylődik, egyenesen szégyene és gyalázata Európának. Azok az adatok, amelyeket egy oláh író, Haret Spiru szolgáltat az ó-oláhországi parasztság gazdasági helyzetére vonatkozólag (62. l.), egyenesen vérforralók.

Csak 1907 után *kezd* Ó-Oláhország földbirtokpolitikai szempontból odafelé törekedni, ahol Erdély már 1819/20-ban volt és az oláh parasztlázadás idején, 1907-ben például csak *egyetlen* oláh

(i) földbérlo-tröszt, a Fischer-testvérek kezében 260,000 hektárnyi föld volt. Mindaddig tehát, míg valamely állam egyik részében ilyen állapotok vannak, talán logikusabb lenne és emberesebb is, a régi portán rendet csinálni, nem pedig az újonnan szerzett porta magasabb és fejlettebb állapotait tönkretenni.

A munka IV. fejezetében «Das neue Rumänien und die siebenbürgischen Grundbesitzgesetze» címen (68—92. l.), ismerteti a szerző az 1921 április havában meghozott és alkotójáról, Garoflid miniszterről elnevezett agrártörvényt, amelyet szigorú kritika alá is vesz és kimutatja annak számtalan — természetesen *tendenciózus* — hibáját és homályosságát.

Az V. fejezetben «Die Wirkung der rumänischen Grundbesitzpolitik in Siebenbürgen» címen (93—156. lap) a szerző előadja, hogy az agrártörvény végrehajtásának megkezdése óta Erdély gazdasági viszonyai fejtetőre vannak állítva. Nem a szerző, hanem egy skót ember írja le az 1920 végén megjelent «Scotsman» című lap egyik számában, hogy micsoda mérhetetlen sokat veszített Erdély a magyar civilizáció száműzésével. Rendkívül elszomorító és visszataszító a kép, amelyet a tiszta látású skót megrajzol (93—95. l.) és előadásának minden szava — sajnos — színigazság, mert hiszen ugyanazokat, amiket a skót leír, végig tapasztalta e sorok írója is, akinek volt alkalma az oláh uralom alatt szenvedő Erdélyben szétnézni s az agrártörvény romboló hatását a helyszínén tanulmányozni.

Tudják nagyon jól az oláh politikusok is, hogy nem lehet a középkorból az újkorra máról-holnapra áttérni s az oláh államférfiakat nem is gazdaságpolitikai vagy szociális, hanem egészen más cél vezeti akkor, amikor Erdély gazdasági életét egy nyilvánvalóan rossz és hibás agrártörvénnyel romokba akarják dönteni. Nem akarnak az oláhok Erdélyben egy boldog gazdasági legújabb kort csinálni, hanem az eddig uralkodó magyar fajt akarják a középkori jobbágyállapotba visszalökni s meg akarják őket fosztani gazdasági és kulturális fölényük dologi alapjától. Ezért kellett kitalálni egy úgynevezett «agrártörvényt», amely alkalmas legyen arra, hogy a magyar elemet — úgy balkáni módra — vagyonából kiforgassa az oláh állam asszisztenciája mellett és égisze alatt. Ez az erdélyi oláh agrártörvény *igazi célja*! Hiszen Erdélyben a kultúrtényezők legnagyobb része a magyarság kezében volt, társadalmi tekintetben a magyar középbirtokos osztály vezetett, természetes tehát, hogy az oláhok által

1919 óta Erdélyben tervszerűen űzött földönfutóvá tételnél először a legmobilabb magyar hivatalnok-elemre, azután a városiakóra, végül pedig 1921 óta az agrártörvény segítségével a magyar földbirtokosok elemre került a sor. Így sikerült eddig Erdélyből 200,000 magyart nyílt vagy törvényes álarc mögé bujtatott erőszakkal eltávolítani, a magyarságot számbelileg gyengíteni, kulturális és gazdasági létalapját pedig egyszerűen elvenni.

Nemcsak egyesek magántulajdona, de a kultúrintézmények, a magyar és szász egyházak, iskolák vagyonát is könyörtelenül elvette az oláh, tekintet nélkül a nemzetközi jogra, a Rómával kötött megállapodásokra, a trianoni békére s más ilyesmikre, amelyek az oláhok szemében csak arra valók, hogy legyen mit cinikusan felrüggniök. És ezen a ponton veszedelmesen hasonlít politikájuk a muszka bolsevistákéhoz.

Betetőzi mindezeket az oláh agrártörvénynek a közös legelőkre s erdőgazdaságra vonatkozó része, amelynek éle főleg a székelyek és szászok ellen irányul.

Megdöbbentők azok a számok és adatok, amelyeket a szerző e fejezethez csatolt 4. és 6. jegyzetben ad s amelyek a céltudatos oláh politikát a maga ridegen meztelen gázságában tárják fel és leplezik le.

Művének hatodik és utolsó fejezetében «Zusammenfassung» címen (157—178. l.) szerző nemcsak eddigi fejtegetéseinek áttekintő és világos összefoglalását adja, hanem egyúttal a hazáját és fajtáját szerető lélek előrelátó aggodalmával jósolja meg, hogy a magyar és szász kulturális és gazdasági élet tönkretétele a belopakodott «győztes» pusztulását is jelenti. A munka végén az országos földtehermentesítési bizottság munkálatai alapján függetlenül közlésként a szerző a kimutatását mindazon úrbéri birtokoknak, amelyeket tulajdonosaik 1848 után (1861-ig) Erdélyben egykori jobbágyaiknak tulajdonul átengedtek. A kimutatás végén betűrendes névsorát találjuk azoknak, akik ingatlanukról jobbágyaik javára lemondtak. Ez a névsor többet mond, mint nem tudom hány kötetnyi propagandairat.

★

Sebess könyvéből világosan láthatjuk, hogy a hangzatos nemzetközi jelszavak: népek önrendelkezési joga, kisebbségek védelme stb. voltaképpen nem más, mint hazugság, szédeltetés és humbug. Vajjon hol van a kisebbségek védelme, ha egy úgynevezett tör-

vénybe öltöztetett nyílt és jogtalan erőszak alapján pl.: gróf Teleki Pál 1200 holdjából 1184-et szó nélkül el lehet venni? Csak azért, mert *Teleki és — magyar!* És ha végigolvassuk a munka V. fejezetének 4. és 6. jegyzeteiben felsorolt neveket, látni fogjuk, hogy a Bánffyak, Bethlenek, Beldiek, Barcsayak, Hallerek, Jósikák, Kemények, Lázárok, Telekiek, Vasok, Wesselényiek, a nagyenyedi Bethlen-kollégium, a katolikus, református és unitárius magyar és a luteránus szász egyházak azok, amelyeknek az «állampolgári egyenlőség» szent elve alapján Erdélyben létjogosultságuk nincsen. De nemcsak ezektől, hanem 150—200 holdas *özvegyasszonyoktól is elvesznek mindent*, ha véletlenül magyaroknak születtek s fiaik történetesen magyar főiskolán tanulnak. Mert ez is elvételi jogcím, még pedig tendenciózus s erre e sorok írója számos példát tudna felsorolni nevekkal.

A balkánpolitika s a balkánmorál előntötte Erdélyt a maga szennyével s hogy az inundáció folyamatát semmi fel ne tartóztathassa, pusztulni kell onnan a magyarságnak.

Plasztikusan, logikusan írja le mindezeket a szerző, világos, elegáns stílusban adja elő ezt a balkáni legújabb tatárjárást s könyve nem száraz adathalmaz, hanem élvezetes, tanulságos és igaz olvasmány.

Vajha könyve elérné azt a célt, amelynek érdekében írva lőn!

LABÉNYI.

Moresco, Mattia: *Il patrimonio di S. Pietro. Studio storico-giuridico sulle istituzioni finanziarie della Santa Sede.* Milano-Torino-Roma, Fratteli Bocca, 1916. 8°, 364 l.

A. de Bouard: *Le régime politique et les institutions de Rome au moyen-âge. 1252—1347.* Paris, Boccard, 1920.

A világháború és az azt követő nehéz közviszonyok következtében a magyar tudományos világ hosszú időn át el lévén zárva a külföld tudományos irodalmától, a velünk ellenséges viszonyban állt államokban megjelent tudományos munkákról csak nagy későn értesültünk. Moresco és Bouard művei is már évekkel ezelőtt jelentek meg, de az általuk tárgyalt kérdések indokolttá teszik, hogy annyi idő dacára is röviden megemlékezzünk róluk.

Moresco művének tartalma nem a Patrimonium S. Petriivel geographiai értelemben foglalkozik. A pápaság pénzügyi institu-

tióinak complexumát tárgyalja, a patrimonium kifejezést tehát ebben az értelemben kell venni. Tárgyát két főrésztre osztja, az első a pénzügyi intézményekről quoad temporalia, a második azokról quoad spiritualia szól. Ily módon a szentszék pénzügyi forrásai is két főcsoportra oszlanának. Az első rész, mely a Costituzione del patrimonium beati Petri alcímet viseli III. Incze koráig terjed és benne különösen a világi hatalom kialakulásáról szóló fejezet érdemel figyelmet, mely az első résznek több mint felét foglalja el.

A második részben a szentszéknek pénzügyi forrásait quoad temporalia tárgyalja és azokat négy csoportba osztja, rendes és rendkívüli adók, különleges adók és taksák csoportjába. A rendes adók közé sorolja az oltalomért fizetett adót és a denarius b. Petri-t, az egyes államok feletti pápai oltalomért fizetett adónemet, melyből idővel az obulus b. Petri fejlődött ki. A rendkívüli adók közé sorolja szerző a keresztes adót és tizedet, a különleges adók közé a palliumdíjakat, a servitiákat, az annatákat, míg a taksák csoportjába a kancelláriai díjakat. Legrészletesebben a rendes adókat tárgyalja meg, eléggé bőven a keresztes adót és tizedet, a többiekkel röviden végez. Függelékben a szentszék pénzügyi hivatalairól, a camera apostolica-ról és a camera collegii cardinalium-ról szól a közismert munkák alapján.

Moresco munkájában új a patrimonium fogalmának az a meghatározása, melyet ad, t. i. a szentszék pénzügyi segédforrásainak egész complexumára való alkalmazása. A rendszerezéshez, melyet e tekintetben végez azonban sok szó férhet. Az ő általa használt beosztás a mai, modern pénzügyi rendszerezés mintáját követi. csakhogy nem veszi tekintetbe, hogy a középkorban az állami bevételeket nem lehet oly élesen egymástól megkülönböztetni. Azok nem egyszer összefolynak, ami Moresco művében is nem egy helyt az áttekinthetőség rovására megy.

Boüard műve a róma-városi alkotmányos viszonyokat tárgyalja 1252—1347-ig. Két főrésztre oszlik, melyek elseje a pápaságot, a róma-városi és vidéki nemességet, a népet és a császárságot tárgyalja, a második a városi intézményekről szól. Ebben az első részben különösen a pápai világi hatalom kifejlődéséről és a római-városi nemesség és néphez való viszonyáról szóló fejtegetések érdemelnek különösebb figyelmet. A második könyv a városi intézményeket tárgyalja, így a városi hatóságokat, az igazságszolgáltatási, katonai, rendészeti, pénzügyi és élelmezési szer-

vezetet, továbbá a papság szervezetét, míg egy negyedik fejezetben a római-városi környékről szól. A második rész fejezetei között különösen az igazságszolgáltatással és a pénzügyi viszonyokkal foglalkozók érdemelnek figyelmet, melyek e kérdésekről nagyon jó, érthető áttekintést nyújtanak, nemkülönben a papságról szóló fejezet. Nagy szolgálatot tett szerző a római középkori történettel foglalkozóknak a városi senatorok és főbb hivatalnokok jegyzékének megszerkesztésével, melyet nagy gonddal és körültekintéssel állított össze. A függelékben a fontosabb oklevelek szövege van közölve.

ÁLDÁSY ANTAL.

Miscellanea Francesco Ehrle. *Scritti di storia e paleografia*. Roma. 1924. Vol. II. *Per la storia di Roma e dei papi*. Vol. III. *Per la storia ecclesiastica e civile dell'età di Mezzo*. 8°, VI. 523; VI. 384 ll.

A vatikáni könyvtárnak volt tudós prefektusa Ehrle Ferenc bíbornok születésének 80. évfordulója alkalmából XI. Pius pápa személyes részvételével 1924 novemberében a bíbornok tisztelői fényes tudományos ünnepélyt rendeztek, mely alkalommal monumentális emlékkönyvet nyújtottak át neki. Az öt kötetre terjedő emlékkönyv teológiai, filozófiai, történeti, levél- és könyvtártani, paleográfiai és diplomatikai dolgozatokat foglal magában. Folyóiratunk keretei nem engedik meg, hogy az emlékkönyv tartalmát részletesen ismertessük és ezért csak a II. és III. kötet tartalmát közöljük itt, melyek tárgyuknál fogva folyóiratunk olvasóit elsősorban érdeklik.

A II. kötet a róma-városi és pápai történettel foglalkozó 21 dolgozatot tartalmaz. Ezek a következők:

Wenger L.: Hausgewalt und Staatsgewalt im römischen Altertum.

Schwartz Ed.: De episcoporum catalogis Concilii Ephesini primi.

Kirsch J. P.: Le memorie dei martiri sulle vie Aurelia e Cornelia.

Grisar Hartm. S. J.: Die Stationen und ihre Perikopen im römischen Missale. Literaturgeschichtliche Studien aus der römischen Stadtgeschichte.

Lietzmann H.: Handschriftliches zur Rekonstruktion des Sacramentarium Gregorianum.

Levison W.: Konstantinische Schenkung und Silvester-Legende.

Kehr P.: Papst Gregor VIII. als Ordensgründer.

Rivière J.: Sur l'expression Papa-Deus au moyen-âge.

Heckel R. v.: Das Aufkommen der ständigen Prokuratorien an der päpstlichen Kurie im XIII. Jahrhundert.

Eichmann Ed.: Der Kaiserkrönungsordo «Cencius II».

Baumgarten P. M.: Beiträge zur Geschichte des «Palleum».

Andrieu M.: Le missel de la chapelle papale à la fin du XIII. siècle.

Huelsen Chr.: Die Kirchen des heiligen Cäsarius in Rom.

Henze Kl. M., C. SS. R.: San Matteo in Merulana.

Egger H.: Kardinal Antonio Martinez de Chaves und sein Grabmal in San-Giovanni in Laterano.

Frey D.: Ein unbekannter Entwurf Giuliano da San Gallo für die Peterskirche in Rom.

Ashby Th.: Due vedute di Roma attribuite a Stefano du Pérac.

Mollat G.: A propos du Palazzetto de la Farnésine à Rome, via de' Baullari.

Sauer J.: Wie Raffaels «Grablegung» in den Besitz der Borghese kam.

Steinmann E.: Die Statuen der Päpste auf dem Kapitol.

Colombe: La «Grande trésorerie» au Palais Apostolique d'Avignon.

A III. kötet a középkori egyházi és politikai történet köréből meritett következő 18 dolgozatot foglalja magában.

Burkitt F. C.: Scripta Leonis and Speculum perfectionis.

Lemmens Leonh. O. F. M.: Die Schriften des Br. Leo von Assisi.

Monte G. M.: Una satira di Jacopone da Todi contro Bonifazio VIII.

Doelle F., O. F. M.: Ein Fragment der verlorengegangenen Prager Universitätsmatrikel aus dem XIV. Jahrhundert.

Valls-Taberner F.: Notizie della Francia inviate da Filippo d'Evreux alla Corte di Barcellona.

Pujol-Tubau P.: L'évêque d'Urgel Berenger d'Eril (1371–1388) et le Schisme d'Occident.

Puig y Puig S.: Itinerario del Papa Luna de Perpiñan a Tarragona. 10 de Julio 1409—25 Julio 1410.

Finke H.: Zur Charakteristik des Hauptanklägers Johannis XXIII. auf dem Konstanzer Konzil.

Nägele A.: Documenta et Monumenta Tirolensia. Urkunden und Denkmäler zur Geschichte Tirols und zur Geschichte der schwäbisch-tirolischen Beziehungen von XIII. bis XVI. Jahrhundert.

Schulte Al.: Vom mittelalterlichen Isny und Isnyern in der Ferne.

Ehser St.: Eine bewegte Abstimmung auf dem Konzil von Trient, 20. April 1562.

Duhr B., S. J.: P. Daniel Stadler S. J. ein Hofbeichtvater des XVIII. Jahrhunderts.

Sägmüller J. B.: Römische Quellen zur Geschichte der Katholiken im protestantischen Herzogtum Württemberg.

Fischer J., S. J.: War der erste Apostel «der Indischen Inseln» (der neuen Welt) ein Sohn des hl. Benediktus oder des hl. Franziskus?

Pou y Marti J. M., O. F. M.: El libro perdido de las pláticas o coloquios de los doce primeros misioneros de Mexico.

Cuevas M., S. J.: Los primeros panamericanistas.

Anesaki Masaharu: Some unrecorded japanese martyrdoms of the Catholic Church in the second half of the seventeenth century. A study on newly disclosed documents from the prefectural library of Nagasaki.

—y.

FOLYÓIRATOK SZEMLÉJE.

Archiv für Kulturgeschichte.

XV. köt. 1922. *Schönebaum H.* Skizze zur Weltgeschichte. 1. *Baumgartner W.* Die Auffassungen des XIX. Jahrh. vom israelitischen Prophetismus. 21. — *Dietrich K.* Geistliche Herrschaften und deutsche Volksentwicklung 36. — *Thalhofer F. X.* Aus den Reisebriefen eines aufgeklärten Freisinger Kanonikus. 75. — *Falk R.* Italienisch-Deutsche Kulturbeziehungen in der Zeit von 900—1056. (161.) — *Hessel Alfr.* Der Werdegang der Renaissance in Italien. 212. — *Fumetti Arth.* v. Grundlinien der deutschen Rechtsentwicklung im Hinblick auf eine Morphologie der «Faustischen» Kultur. 243. — *Miszellen.* *Gebauer C.* Studien zur Geschichte der bürgerlichen Sittenreform des XVIII. Jahrhunderts. 97. — *Clemen O.* Briefe von Friedrich Schulz aus Warschau, Wien und Weimar. 116. — *Müller W.* Vom St. Hubertusschlüssel. 129. — *Literaturberichte.* *Mötefindt H.* Vorgeschichte. 136. — *Schönebaum H.* Geschichte der Bildung und des Bildungswesens. 148.

XVI. köt. I. füz. 1925. *Stach W.* «Der mittelalterliche Mensch». Zu dem gleichnamigen Buch Paul Th. Hoffmanns. 1. — *Schönebaum H.* Die ungarischen Universitäten im Mittelalter. 41. — *Achelis T. O.* Da Haderslebener Johanneum und die deutsche Kultur. 60. — *Literaturberichte.* *Goetz W.* Deutsche Geschichte. 75. — *Stimming M.* Geschichte der politisch-rechtlichen Kultur und Verfassung im Mittelalter und in der Neuzeit. 83. — *Meckelein R.* Osteuropa 98. — *Schönebaum H.* Bericht über das Institut für Kultur- und Universalgeschichte bei der Universität Leipzig. 109.

Bibliothèque de l'École des Chartes.

84. köt. 1923. *Cagnat R.* Notice sur la vie et les travaux de M. Robert Lasteyrie. 5. — *Levillain L.* Le formulaire de Mar-

cult et la critique moderne 21. — *Decq E.* L'administration des eaux et forêts dans la domaine royal en France aux XIV. et XV. siècles (*suite et fin*). 92.¹ — *Fournier P. Fr.* Affiches d'indulgence manuscrites et imprimées des XIV, XV et XVI siècles. 116. — *Brunel C.* Une table pascalle de Guillaume de Mandagout. 161. — *Viard J.* Itinéraire de Philippe VI. de Valois. Additions et rectifications. 166. — *Bernard P.* Une courte histoire des rois de France de Charles le Chauve à Louis V. 257. — *Guilhiermoz P.* De la taille du denier dans le haut moyen âge. 265. — *Stein H.* Les habitants d'Évreux et le repeuplement d'Arras en 1479. 284. — *Lauer Ph.* Déchiffrement de l'ex-libris du grand Bâtard de Bourgogne. 298. — *Faucher B.* Les registres de l'état civil protestant en France depuis le XVI siècle jusqu'à nos jours. 306. — *Cordey J.* Le surintendant Fouquet et la bibliothèque du collège de Clermont. 347. — *Bibliographie* 171, 355. — *Livres nouveaux* 209, 391. — Chronique et mélanges. 85. köt. 1924. *Omont H.* Nouvelles acquisitions du Département des Manuscrits de la Bibliothèque nationale pendant les années 1921-1923. 5. — *Lot Ferd.* Les tributs aux Normands et l'Église de France au IX. siècle. 58. — *Barroux R.* Procès des évêques de Mende avec la royauté (1336-1338), au sujet de la réparation du port d'Aignes-Mortes. 79. — *Brunel Clovis* Un plan de sermon de saint Vincent Ferrier. 110. — *Planchenault R.* De l'utilité pour l'histoire de France de quelques chroniques anglaises de la première moitié du XV. siècle. 118. — *Bonard A. de.* Leçon d'ouverture du cours de paléographie à l'École des Chartes (3 novembre 1923) 129. — *Brutails J. A.* L'origine de l'iconographie au moyen âge, à propos d'un livre récent. 148. — *Gsell St.* Notice sur la vie et les travaux de M. Roland Delachenal. 233. — *Oursel Ch.* Un exemplaire du *Speculum majus* de Vincent de Beauvais, provenant de la bibliothèque de saint Louis. 251. — *Solente S.* Un traité inédite de Christine de Pisan : *l'Épître de la prison de vie humaine*. 263. — *Samaran Ch.* Une page inédite de *l'Histoire de Louis XI.* par Thomas Basin. 302. — *P. Piétresson de Saint-Aubin.* La passion de Notre-Seigneur Jésus Christ. 310. — *Couderc C.* Jean de Candida historien. 323. — *Bibliographie* 164, 342. — *Livres nouveaux*, 192, 391. — *Chronique et mélanges* 212, 411.

¹ Az előző részek u. azon folyóirat 83. kötetében.

Historische Vierteljahrschrift.

XXII. évf. 1924/25. Drüner H. Der nationale und der universale Gedanke bei dem Freiherrn vom Stein. 28. — Gross L. Der Kampf zwischen Reichskanzlei und österreichischer Hofkanzlei, um die Führung der auswärtigen Geschäfte. 279. — Heinze E. Das kursächsische Reichsvikariatsrecht vor der goldenen Bulle. 1. — Helbok A. Problem und Methode der deutschen Landesgeschichte. S. 433. — Holtzmann W. Studien zur Orientpolitik des Reformpapsttums und zur Entstehung des ersten Kreuzzuges. 167. — Kaegi W. Hutten und Erasmus. 461, 200. — Körte A. Die attische Demokratie des IV. Jahrhunderts. 145. — Stern A. König Leopold I. von Belgien und die Krisis von 1840. 313. — *Kleine Mitteilungen.* Baethgen F. Ein Versuch Rudolfs von Habsburg, die Reichsrechte in Toskana wahrzunehmen. 70. — Brandenburg E. Felix Rachfahl. 566. Günther H. Hermann von Grauert. 431. — Hashagen J. Bibliographische Nöte der Zeitgeschichte. 75. — Rörig F. Probleme der Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte. 515. — Schneider F. L. M. Hartmann. 563. — Uhlemann W. Zur Frage nach dem Ursprung und der Herkunft der Deutschen in Böhmen und Mähren. S. 541. — *Besprechungen.* Zeitschriftschau. Allgemeine Geschichte und Geschichtsphilosophie (H. Köster). 553. — Früheres Mittelalter (K. Manitius). S. 407. — Späteres Mittelalter (H. Herbst). 413. — Reformation und Gegenreformation (H. Wendorf). 132. — *Nachrichten und Notizen.* Bibliographie zur Deutschen Geschichte. bearb. von Fr. Busch.

Historische Zeitschrift.

130. köt. 1924. Bezold Fr. v. Kaiserin Judith und ihr Dichter Walahfrid Strabo. 377. — Caspar E. Gregor VII. in seinen Briefen I. — Schiff O. Die deutschen Bauernaufstände von 1525 bis 1789. 189. — Baron H. Justus Mörsers Individualitätsprinzip in seiner geistesgeschichtlichen Bedeutung. 31. — Frahm A. Paulskirche und Volkssouveränität. 210. *Miszellen.* Hampe K. Zur Geschichte Arnolds von Brescia. 58. — Schneider Fr. Heinrich XXII. Reuss ä. L. und die Reichsgründung. 445. — Holborn H. Bismarck und Schuwalow im Jahre 1875. Aktenstücke zur Geschichte der deutsch-russischen Beziehungen 256. — Fritzsche A. R. Über Karl Justi. 69. — Rooffl G. Zur englischen Politik im

Juli 1914. 277. — *Literaturbericht.* — *Alphabetisches Verzeichniss der besprochenen Schriften.* — *Notizen und Nachrichten.*

131. köt. 1925. Rörig Fr. Aussenpolitische und innenpolitische Wandlungen in der Hanse nach dem Stralsunder Frieden (1370) I. — *Stern Alfr.* Gabriel Salamanca, Graf von Ortenburg. 19. — *Dehio L.* Edwin von Manteuffels politische Ideen. 42. — *Krause F. E. A.* Kulturform und Staatsgedanke in Ostasien und Europa. 197. — *Srbik, H. R. v.* Der Ideengehalt des «Metternichschen Systems». 240. — *Kromayer J.* Waren Hannibal und Friedrich der Grosse wirklich Ermüdungsstrategen? 393. — *Delbrück H.* Das Werden des Nibelungenliedes. 409. — *Baethgen Fr.* Franziskanische Studien. 421. — *Goetz W.* Moriz Ritter. 472. — *Miszellen.* *Sternfeld R.* Der preussische Kronrat vom 2—3. Januar 1864. 72. — *Wenck K.* Hermann von Grauert (+ 12. Mai 1924) 263. — *Schneider Fr.* Neuere Dante-Literatur IV. 496. — *Literaturbericht.* — *Alphabetisches Verzeichniss der besprochenen Schriften.* — *Notizen und Nachrichten.* — Berichtigung von P. Joachimsen. 392.

132. köt. 1925. Geyer Fr. Der hellenistische Staat, ein Vorläufer des modernen absoluten Staates. 393. — *Cartellieri O.* Die ritterliche Gesellschaft am burgundischen Hofe. I. — *Baron H.* Zur Frage der Ursprungs des deutschen Humanismus und seiner religiösen Reformbestrebungen. Ein kritischer Bericht über die neuere Literatur. 413. — *Kalkoff P.* Friedrich der Weise und Luther. 23. — *Berney A.* August Ludwig von Schlözers Staatsauffassung. 43. — *Ulmann H.* Briefe aus Preussens Franzosenzeit. 68. — *Stählin K.* Russland und Europa. 197. — *Andreae W.* Kiderlen-Wächter. Randglossen zu seinem Nachlass. 246. — *Meinecke Fr.* Fritz Vigener. 277. — *Miszellen.* *Delbrück H.* Zu Kromayers neuer Theorie der Strategie. 447. — Antwort. von J. Kromayer — *König E.* Ist die jetzt herrschende Einschätzung der hebräischen Geschichtsquellen berechtigt? 289. — *Müller W.* Deutsches Volk und deutsches Land im späteren Mittelalter. Ein Beitrag zur Geschichte des nationalen Namens. 450. — *Gerhard D.* Zur Geschichte der Historischen Schule. Drei Briefe von Ranke und Heinrich Leo. 93. — *Beyerhaus G.* Ein Mitarbeiter an Janssens Geschichte des deutschen Volkes. 465. — *Literaturbericht.* — *Alphabetisches Verzeichniss der besprochenen Schriften.* — *Notizen und Nachrichten.* — Entgegnung von P. Kalkoff. — Mitteilung. — Druckfehlerberichtigung.

Historisches Jahrbuch.

43. köt. 1923. *Braubach M.* Die Politik des Kurfürsten Max Emanuel von Bayern im Jahre 1702. p. 53. — *Graf G.* Apokryphe Schutzbriefe Muhammeds für die Christen. 1. — *Greven J.* Frankreich und der fünfte Kreuzzug. 15. — *Kleiner Beitrag.* *Lehmann P.* Besitzvermerke mittelalterlicher Handschriften. 93. — *Bücherschau.* — *Mitarbeiter des Jahrgangs 1923.*

44. köt. 1924. *Berney A.* Michael Ignatz Schmiedt. 211. — *Günter H.* Hermann von Grauert. † 169. — *Günter H.* Der mittelalterliche Mensch. 1. — *Kallen G.* Der Säkularisationsgedanke in seiner Auswirkung auf die Entwicklung der mittelalterlichen Kirchenverfassung 197. — *Sante G. W.* Die kurpfälzische Politik des Kurfürsten Johann Wilhelm vornehmlich im Spanischen Erbfolgekrieg 1699—1716. 19. — *Kleine Beiträge.* *Hümpfner W.* Eine unbeachtete Interpolation in Reginos vom Prüm Chronik. 65. — *Kampers F.* Roma aeterna und sancta Dei ecclesia rei publicae Romanorum. — *Verzeichnis der in der «Bücherschau» besprochenen Werke.* — *Mitarbeiter des Jahrgangs 1924.*

Mitteilungen des österreichischen Instituts für Geschichtsforschung.

XXXIX. évf. 1922—23. *Heuberger R.* Geländergestaltung und Urkundenwesen in den Alpen. 1. — *Steinacker H.* Zur Frage des österreichischen Landrechts. 58. — *Schneider F.* Papst Johann XV. und Ottos III. Romfahrt. 193. — *Bilger F.* Heinrich von Treitschke in seinen Briefen. 219. — *Redlich O.* Allgemeine Urkundenlehre. 337. — *Ottenthal E.* Sieben unveröffentlichte Königsurkunden. 348. — *Kleine Mitteilungen.* *Beyerle K.* Astronomische Handschriften vom böhmischen Königshofe. 116. — *Redlich O.* Die Festbezeichnung «Frauentag zer Pelzmesse». 122. — *Wibel H.* †. Zur Frage eigenhändiger Namensunterschriften in deutschen Königsurkunden. 236. — *Dopsch A.* Die staatsrechtliche Stellung der Ministerialen in Österreich. 238. — *Hollsteiner J.* Das «Fragment des Florianer Traditions-kodex». 366. — *Grossmann K.* Eine neugefundene Handschrift der drei Chroniken Unrests. 368. — *Literatur und Notizen.* — *Nekrologe.* — *Eingelaufene Bücher.*

XL. évf. 1925. *Hauptmann L.* Die bestimmenden Kräfte der

kroatischen Geschichte im Zeitalter der nationalen Herrscher. 1. — *Hollnsteiner J.* Die Rechtsstellung des Stiftes St. Florian in Österreich bis in die Zeiten Rudolfs von Habsburg. 37. — *Srbik, H. R.* v. Metternichs Plan der Neuordnung Europas 1814/15. 109. — *Hampe K.* Eine Denkschrift Gregors von Montelongo an das Kardinalskollegium über die finanzielle Zerrüttung des Patriarchats Aquileja aus dem Jahre 1252. 189. — *Beer K.* Zur Überlieferung der sogenannten Reformation Kaiser Sigmunds. 205. — *Müller J.* Die Entstehung der Reichsexekutionsordnung vom Jahre 1555. 234. — *Hirsch B.* Zur «Notitia saculi» und zum «Pavo». 317. — *Kleine Mitteilungen.* *Schmidt L.* Die Comites Gothorum. Ein Kapitel zur ostgotischen Verfassungsgeschichte. 127. — *Patzelt E.* Die ältesten Statthalterschaften in Österreich. 135. — *Schmidt L.* Noch einmal die Comites Gothorum. 272. — *Kaindl R. F.* Zur österreichischen Handelsgeschichte. 272. — *Pfaff Ico.* Ein Brief Bernhard Walthers an den Hofvicekanzler Kobenzl 1570. 336. — *Literatur und Notizen.* — *Personalien.* — *Berichtigung.* — *Eingelaufene Bücher.*

Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde.

45. köt. 1923 24. I. füzet. *Kehr P.* Bericht über die Herausgabe der Monumenta Germaniae Historica. (1921). 1—13. — *Strecker K.* Studien zu karolingischen Dichtern. 14—31. — *Bretscholz B.* Der Gang der Cosmasforschung 32—47. — *Haller J.* Das Verzeichnis der Tafelgüter des römischen Königs. 48—81. — *Griesser Br.* Der Prosarythmus in den bischöflichen Urkunden von Halberstadt und in den Gesta episcoporum Halberstadensium. 82—101. *Miszellen.* *Kehr P.* Aus der Bibliotheca Rossiana. — *Salomon R.* Die Papstbiographien des Johannes Porta de Annuniano. 112—119. — *Schröder E.* Zur Überlieferung und Textkritik deutscher Chroniken I. Zur Überlieferung des Eberhard von Gandersheim. 119—126. II. Zur Textkritik der Limburger Chronik. 126—131. — *Seckel E.* Albert Werminghoff. Ein Nachruf. 132—137. — *Chronik der Monumenta.* 138. — *Nachrichten.* 139—209.

II. és III. füzet. *Kehr P.* Bericht über die Herausgabe der Monumenta Germaniae Historica (1922—1923.). 211—222. — *Bickel E.* Peter von Blois und Pseudocassiodor de amicitia. 223—234. —

Schwartz G. (†) und *Abegg E.* Das Kloster San Michele della Chiusa und seine Geschichtsschreibung. 235—255. — Zusatz über die Gründungszeit des Klosters S. Michele della Chiusa. Von *E. Abegg*. 252—255. — *Baethgen Fr.* Eine neue Rezension der Regensburger Annalen. 256—269. — *Reinöhl, Fr.* v. Die Siegel Lothars III. 270—284. — *Caspar E.* Die Kreuzzugsbullen Eugens III. 285—305. Anhang: Text der Kreuzzugsbulle Eugens III. vom 1. März 1146, Trastevere (J. L. 8796). Hergestellt von *P. Rassow* 300—305. — *Güterbock Ferd.* Tortonas Abfall von Lombardenbund. Eine diplomatische Untersuchung. 306—359. — *Miszellen.* *Strecker K.* Zum Planctus Lotharii. 360—362. — *Strecker K.* Zu Amarcus I. 413 ff. 362—363. — *Schauß E.* Eine Schollische Fälschung zur Geschichte des Nahegaues. 363—367. — *Güterbock Ferd.* Barbarossa auf Burg Rivoli. Ein Beitrag zu seiner Passpolitik. 367—373. — *Chronik der Monumenta.* 374—375. — *Nachrichten.* 376—456. — Register 457—464. — Verzeichnis der Verfasser der in den *Nachrichten* erwähnten Bücher und Aufsätze. 465—470. — Gesamtverzeichnis der erschienenen Bände der *Monumenta Germaniae Historica* 471—480. — Verzeichnis der gebrauchten Abkürzungen.

46. köt. 1925. I. *Kehr P.* Bericht über die Herausgabe der *Monumenta Germaniae Historica* (1924). I. XI. — *Schneider F.* Über eine langobardische Königsurkunde. 1—10. — *Erben W.* Anwendung neuer Lichtbildverfahren für die Herausgabe der Kaiserurkunden. 11—33. — *Holtzmann W.* Eine oberitalienische Ars dictandi und die Briefsammlung des Priors Peter von St. Jean in Sens. 34—52. — *Kehr P.* Zur Geschichte Victor's IV. 53—85. — *Schulz E.* Die Entstehungsgeschichte der Werke Gotfrieds von Viterbo. 86—131. — *Miszellen.* *Strecker K.* Bajuwaren. — *Brackmann A.* Neue Forschungen zur Entstehung der Schweizer Eidgenossenschaft. 134—143. — *Holtzmann W.* Ein neues Diplom Kaiser Ludwigs II. für Bobbio. 143—148. — *Krusch Br.* Zur Mönchsregel Columbans. 148—157. — *Kehr P.* Emil Seckel. Ein Nachruf. — *Chronik der Monumenta* 181—182. — *Nachrichten* 183—184.

Revue Historique.

142. köt. 1923. *Braesch Fr.* Les pétitions du Champ-de-Mars (15, 16, 17 juillet 1792.) (1er article) 192. — *Halphen L.* Le place de l'Asie dans l'histoire du monde. I. — *Lizerand G.*

Philippe le Bel et l'Empire au temps de Rodolphe de Habsburg (1285—1291) 161. — *Waltz P.* Les artisans et leur vie en Grèce des temps homériques à l'époque classique. VII. et VI. siècles I. Les corps de métiers (suite et fin). 14. — *Mélanges et documents.* Marion M. Les fugitifs alsaciens sous la Révolution. 240. — *Sée H.* Remarques sur le caractère de l'industrie rurale en France et les causes de son extension au XVIII. siècle. 47. — *Correspondance.* De l'authenticité des Mémoires du cardinal de Richelieu. Lettre de Robert Lavollée et Réponse de Pierre Bertrand. 229. — *Bulletin Historique.* Histoire de l'Amérique latine. Publications des années 1904—1914 (suite et fin) par E. Martin-Chabot. 54. — Histoire de France. Époque moderne jusqu' à 1660. par Henri Hauser 233. de 1660 à 1789. par Georges Pagès 63. — *Comptes-Rendus Critiques.* — *Notes bibliographiques.* — *Recueils périodiques et sociétés savantes.* — *Chronique.* — Index bibliographique. Table des Matières.

143. kőt. 1923. Braesch Fr. Les pétitions du Champ-de-Mars (15, 16, 17 juillet 1791) (suite et fin), 1, 181. — Deger A. Le mariage de Gaston d'Orléans et de Marguerite de Lorraine (Premier article) 161. — *Mélanges et documents.* Bloch M. L'origine et la date du «Capitulaire de Villis». 40. — Gérock J. È. Les lignes de Wissembourg ou de la Lauter et la frontière septentrionale de l'Alsace. 198. — *Bulletin Historique.* Histoire de France. Le moyen âge jusqu' aux Valois par Louis Halphen 210. De 1880 à nos jours, et questions générales européennes, par Raymond Guyot 57. — *Comptes-rendus critiques.* — *Notes bibliographiques.* — *Recueils périodiques et sociétés savantes.* — *Chronique.* — Erratum. — Index bibliographique. — Table des matières.

144. kőt. 1923. Cloché P. Les derniers années de l'Athénien Phocion 322—318 av. J. Ch. (1er partie) 161. — Deger A. Le mariage de Gaston d'Orléans et de Marguerite de Lorraine (suite et fin) 1. — *Mélanges et Documents.* Sée H. Les origines de l'industrie capitaliste en France à la fin de l'Ancien régime. 187. — Weil H. Chevalier de Gentz. Deux lettres inédites à Louis XVIII. 1805. 58. — *Bulletin Historique.* Histoire de Danemark. Publications récentes concernant le Slesvig recouvré, par Jch. Steenstrup. 81. — Histoire d'Italie. Période du «Risorgimento» 1919—1921. par G. Bourgin. 67, 201. — *Correspondance.* Lettre de M. Albert Mathiez. Réponse aux articles de M. Braesch sur les

Pétitions du Champ-de-Mars. 87. — *Comptes-Rendus critiques*. — *Notes bibliographiques*. — *Recueils périodiques et sociétés savantes*. — *Chronique*. — Errata. Index bibliographique. Table des Matières.

145. köt. 1924. *Alfarée Pr.* Christianisme et gnosticisme 42. — *Cloché P.* Les derniers années de l'Athénien Phocion (suite et fin) 1. — *Matter P.* Cavour et la guerre de Crimée. 161. — *Mélanges et documents*. *Brugmans H.* Deux historiens du XVI. siècle : De Thoñ et Emmius. 55. — *Maugis Éd.* La journée de huit heures et les vigneronns de Sens et d'Auxerre devant le Parlement (1383—1393). 203. — *Bulletin Historique*. Histoire de France. Fin du moyen âge 1328—1498 par *Ch. Petit-Dutaillis*. 219. La Révolution, par *Rod. Reuss* 62. — *Comptes-Rendus critiques*. — *Notes bibliographiques*. — *Recueils périodiques et sociétés savantes*. — *Chronique*. — Index bibliographique. Table des matières.

146. köt. 1924. *Filliatre Ch.* Gerberon, bénédictin janséniste du XVII. siècle. 1. — *Waltz P.* Les artisans et leur vie en Grèce aux VII. et VI. siècles : *suite et fin* : la condition sociale des artisans. 161. — *Mélanges et documents*. *Cahen G.* Les Mongols dans les Balkans. 55. — *Picavet C. G.* L'organisation du travail diplomatique en France de 1667 à 1670. 205. — *Weil H.* Talleyrand courtisan peint par lui-même. 222. — *Bulletin Historique*. Histoire de France. Époque moderne, jusqu'en 1660 par *H. Hauser*. De 1660 és 1789 (1re partie) par *G. Pagés*. 231. — Histoire de Grande Brétagne (1re partie) par *Ch. Bémont*. 74. — *Comptes-Rendus critiques*. — *Notes bibliographiques*. — *Recueils périodiques et sociétés savantes*. — *Chronique*. — Errata. Index bibliographique. Table des matières.

147. köt. 1924. *Petit Dutaillis Ch.* Le déshéritement de Jean sans Terre et le meurtre d'Arthur de Bretagne (1re article) 161. — *Rott Éd.* Le secret de l'Empereur (1692—1694) 1. — *Mélanges et documents*. *Blanchard M.* A propos d'un buste de la République (1871) Deux lettres inédits de Thiers. 34. — *Constans L. M.* La route d'Hannibal du Rhône aux Alpes. 22. — *Gaborj E.* Les patriotes réfugiés de la Vendée. 204. — *Bulletin Historique*. Histoire de France. Le moyen âge jusqu'aux Valois par *Louis Halphen*. — Histoire de Grande-Bretagne et d'Irlande ; *suite et fin*, par *Ch. Bémont*. 41. — *Comptes-Rendus critiques*. — *Notes bibliographiques*. — *Recueils périodiques et*

sociétés savantes. — Chronique. — Correspondance. Errata. Index bibliographique. Table des matières.

Römische Quartalschrift für christliche Altertums- kunde und für Kirchengeschichte.

31. köt. 1923 1924. *Baumstark A.* Ein vorkonstantinischer Bildtyp des Myrophorenganges 5—20. — *Brinktrine J.* Enthielt die alte römische Liturgie eine Epiklese? 21—28. — *Hollnsteiner J.* Die «Autobiographie» Cölestin V. 29—40. — *Sommer Cl.* Zur römischen Baugeschichte unter dem Pontifikate Papst Bonifaz VIII. 41—54. — *Göller E.* Deutsche Kirchenablässe unter Papst Sixtus IV. 55—75. — *Kirsch J. P.* Die Berner Handschrift des Martyrologium Hieronymianum. 113—124. — *Kozelka L.* Die Behandlung der Passion Christi in der darstellenden und bildenden Kunst des ersten christlichen Jahrhunderts bis zur Karolingischen Renaissance. 125—138. — *David E.* Überreste des vaticanischen Trikliniums Leos III. im Campo Santo 139—150. — *Ehse St.* Zum Abschied von Paolo Sarpi. 151—167. — *Bastgen H.* Der Zustand des Katholizismus in Preussen im Jahre 1833. 168—184. — *Katterbach Br.* Päpstliche Suppliken mit der Klausel der sola signatura. 185—196. — *Kirsch J. P.* Anzeiger für Christliche Archäologie. *Kleinere Mitteilungen.* *Brinktrine J.* Eine neue Sakramentarhandschrift. 71—73. — *Kirsch J. P.* Neuentdeckte altchristliche Skulpturen (von einem Altar?) in Genf (Schweiz). 73—76. — *Kirsch J. P.* Der hl. Papst Kornelius im römischen Festverzeichnis des IV. Jahrhunderts. 76—79. — *Rezensionen und Anzeigen.*

32. köt. 1924. *Wilpert J.* Der Sarkophagdeckel der Hydría Tertulla im Skulpturenmuseum von Arles. 5. — *Josi E.* «Sepulcrum Hyacinthi martiris Leopardus presbyter ornavit». 10. — *Baumgarten P. M.* Miscellanea diplomatica III. 37. — *Göller E.* Aus der Camera apostolica der Schismapäpste. I. Die Servilien der deutschen Bischöfe und Äbte unter der römischen Obedienz. 82. — *Ehse St.* Ein unbekanntes Briefregister Angelo Massarellis. 148. — *Feckes K.* Die Stellung der nominalistischen Schule zur ökkulten Gnade. 157. — *Kleinere Mitteilungen.* *Kalsbach Ad.* Die Diakonissenweihe im Kan. 19. des Konzils von Nicäa. 166. — *Katterbach Br.* Zwei unedierte Papsturkunden aus dem 12. Jahrh. 169. — *Rezensionen. — Anzeiger.*

A magyar történettudomány halottai 1922—1925.

1922. — november 7. Heinrich Gusztáv.
1923. — március 6. Fejérpataky László.
1924. — január 22. gróf Zichy Nándor.
 május 22. Békefi Remig.
 június 11. Nagy Gyula.
 szeptember 9. Tagányi Károly.
 november 7. Pasteiner Gyula.
 november 20. Fraknói Vilmos.
 november 20. Szeremlei Sámuel.
1925. — január 9. Odescalchi Artúr herceg.
 március 12. Maver Béla.
 április 7. Timon Ákos.
 április 18. Gróf Apponyi Sándor.
 július 1. Márki Sándor.
 október 4. Zsilinszky Mihály.
 október 12. Szentkláray Jenő.
 december 4. Hellebrant Árpád.
-

Historische Revue. Im Auftrage der Ungarischen Akademie der Wissenschaften herausgegeben von Anton Aldásy. XII. Jahrgang, 1926.

INHALTSÜBERSICHT.

Heinlein Stefan: Sparta und Athen von der Vertreibung der Peisistratiden bis 462. Der Verfasser hat i. J. 1917 im «Akadémiai Értesítő» nachzuweisen versucht, dass bis zum Ausbruch des peloponnesischen Krieges weder Sparta, noch seine Bundesgenossen die Gründung, die Erstarkung und den Bestand der Machtstellung Athens im Bereiche des ägäischen Meeres zu hindern trachteten und dass alles, was dem gegenüber in der Erzählung über den bald latenten, bald offenen Zwist zwischen Athen und dem peloponnesischen Bunde, beziehungsweise demselben angehörigen Staaten sich findet, entweder auf Fabel, oder auf falscher Kombination oder auf beidem beruht. Der Zwist, der zum peloponnesischen Kriege führte, entstand erst, als Athen nach 462 seine Macht auch im Westen, insbesondere im kontinentalen Griechenland auszubreiten begann. Der Seemachtstellung Athens daselbst widersetzen sich die handelstreibenden Staaten, besonders Korinth; die Landmachtstellung Athens war allen, besonders aber den Spartanern, ein Gräuel, weil sie ja aller Selbständigkeit zumindest gefährdete. Aber selbst damals hütete man sich an der Machtstellung Athens im Bereiche des ägäischen Meeres zu rütteln. So kam i. J. 446 der 30jährige Friede zustande. Athen verzichtete auf seine kontinentalen Eroberungen, durfte aber seine Machtstellung im Bereiche des ägäischen Meeres mit Zustimmung, ja gewissermassen unter Garantie des peloponnesischen Bundes unbeschränkt behaupten. Das Vorgehen der Bündner ist nur so verständlich, dass sie in der Machtstellung Athens das Bollwerk des Hellenentums gegenüber Persien sahen. Erst, als nachher langsam die Meinung Oberhand gewann, dass von Seiten der Perser dem Hellenentum keine dringende Gefahr droht, kam man infolge des durch die kontinentale Eroberungspolitik Athens zwischen 462 und 446 erweckten Misstrauens und infolge des seit der Preisgabe Kyperns erwachten Argwohnes, dass Athen seinen Berufe, als Bollwerk von Hellas, entweder nicht mehr entsprechen will oder nicht mehr kann, zu der Überzeugung, dass die Machtstellung Athens unnütz sei und nur eine drohende Gefahr für die Selbständigkeit der hellenischen Staaten bilde. Trotzdem hielt man, solange Athen ruhig blieb, Frieden und erst, als man aus Athens Vorgehen auf Wiedererwachung der 446 aufgegebenen Eroberungspläne zu schliessen sich berechtigt fühlte, kam es zum Bruche zwischen ihm und dem peloponnesischen Bunde. Aber unter dem Eindruck der erwähnten Überzeugung gelangte man schon früher zu der Erkenntnis, man hätte besser getan von Anfang an den Wachstum der Macht Athens nicht zuzulassen. In dieser Erkenntnis aber entstand die Meinung, man hätte von Anfang an, das Resultat voraussehend, der Gründung, der Befestigung und dem Bestande der Machtstellung Athens entgegengearbeitet, aber unter dem Druck der Verhältnisse es nicht vermocht der Entfaltung derselben rechtzeitig wirksam Schranken zu setzen. Diese Meinung führte zur Entstehung dieselbe rechtfertigender Anekdoten und Kombinationen, die schon Thukydides dazu brachten in diesem Lichte den Gegensatz zwischen den führenden Mächten des östlichen Hellenentums zu betrachten.

Diese Ansicht wurde in der vorliegenden Zeitschrift in einigen Aufsätzen näher begründet. In dem hier vorliegenden Aufsatz werden zu diesem Behufe die Ereignisse zwischen 462 und 431 untersucht, und zwar insbesondere diejenigen Fälle, in denen es Sparta und seinen Bundesgenossen möglich gewesen wäre an der Machtstellung Athens im Bereiche des ägäischen Meeres zu rütteln, wenn sie es gewollt hätten. Die Möglichkeit dazu trat ein zur Zeit der Schlacht von Tanagra, zur Zeit der ägyptischen Katastrophe, zur Zeit der Bedrängnis Athens kurz vor dem 30jährigen Frieden, endlich zur Zeit des samischen Aufstandes. Zur Zeit der Schlacht von Tanagra begnügte man sich mit der Wiederherstellung der Hegemonie Thebens in Böotien, um die Ausbreitung der Machtsphäre Athens auf den griechischen Kontinent zu hemmen. Nach der ägyptischen Katastrophe ermöglichte man mit gewissermassen temporärer Gewährleistung dieser inzwischen zur Tatsache gewordenen Kontinentalmacht, obzwar dieselbe den Staaten des peloponnesischen Bundes, als eine Versündigung gegen die Freiheit des Hellenentums erschien, die Abrechnung Athens mit Persien. Im 30jährigen Frieden wurde die unbeschränkte Machtsellung Athens im Bereiche des ägäischen Meeres gegen den Verzicht auf seine Machtstellung im Peloponnes, auf die Wiederherstellung seiner Machtstellung in Mittelgriechenland und auf Errichtung einer ähnlichen Machtstellung im Westen, seitens der Bündner offiziell anerkannt und bestätigt. Endlich wurde zur Zeit des samischen Aufstandes jede Einnengung in die Angelegenheiten zwischen Athen und seinen Untertanen, die doch nur eine Erschütterung der Machtstellung Athens im Bereiche des ägäischen Meeres zur Folge haben konnte, von Sparta und seinen Bundesgenossen energisch zurückgewiesen. Also hat der peloponnesische Bund, selbst nachdem Athen sich ihm gegenüber durch Errichtung einer Kontinentalmacht auf immer verdächtig machte, die Machtstellung Athens im Bereiche des ägäischen Meeres nicht zu untergraben gesucht. Vor der Ausbreitung der Machtsphäre Athens in Mittelgriechenland, so lange Athen nur im Bereiche des ägäischen Meeres nach Machtentfaltung trachtete, ist eine Absicht auf Erschütterung seiner Machtstellung von Seite des peloponnesischen Bundes undenkbar. Schon hieraus folgt, dass alles, was darüber erzählt oder gefolgert wurde, Fabel ist.

Szidarovszky Johann: Die Inschriften des Königs Darius I. aus dem Ersten. Fast die Hälfte der Abhandlung umfasst die Übersetzungen der dreisprachigen Keilinschriften von Darius I., da der Verfasser sich die Mitteilung der wichtigsten Quellen der Geschichte des Achämenidenkönigs Darius des Ersten zur Aufgabe gemacht hat. Die Inschriften wurden, wo es möglich war, aus der altpersischen, wo ein solcher Text nicht vorhanden ist, aus der elamischen, respektive aus der babylonischen Sprache mit Benützung der neuesten Erklärungen übersetzt. Der übrige Teil der Abhandlung befasst sich mit der Bedeutung, der Entdeckung, den Fundorten, den Sprachen und den Abkopierungen der Inschriften, rekonstruiert die Geschichte der Aufrühre und fasst die Provinzen des Persischen Reiches kurz zusammen. In der Rekonstruktion der ersten Periode der Regierung des Königs Darius I. wurde die einschlägige Literatur, ferner die bezüglichen neuesten Daten verwendet. So wurde unter anderem die Tolmanische Festsetzung von dem babylonischen Monate Garmapada verwendet. Es ist mittels dieser Festsetzung und auf Grund der hierauf bezüglichen Ogdenischen Ab-

handlung möglich geworden, die Begebenheiten so zu datieren, dass alle Aufrühre — entsprechend dem 59. § der Behistanischen Keilinschrift — in das erste Jahr der Regierung des König Darius I. fallen.

Tóth Ladislaus, Dr.: Die Reformvor schläge des Humbertus de Romanis für die Papstwahl. Eingehende Analyse der im Abschnitt III. Kap. 2. des Opus Tripartitum enthaltenen Reformvor schläge für die Papstwahl. Verbreitet sich auch über die Auswirkungen dieser Vorschläge in der späteren Literatur, besonders in den *Extractiones* und in der Reformschrift des Durandus für das Wiener Konzil. Die Studie ergänzt in dankbarer Weise die Arbeiten K. Michels und Berta Birckmanns über das Opus Tripartitum, die auf die Reformvor schläge für die Papstwahl nicht eingehen.

Juhász Koloman: Die Studienjahre des Andreas Dudich. Behandelt eingehend den Studiengang Dudichs an den Universitäten Padua und Paris. Stellt sorgfältig die Nachrichten über die literarische Tätigkeit Dudichs zusammen, der auf Vorschlag des Nuntius Zaccaria Delfino 1561 Bischof von Fünfkirchen wurde.

Hankiss Jean: Victor Hugo et l'émigration hongroise. Il sera utile de distinguer, dans les rapports de V. Hugo avec la Hongrie, trois étapes successives, trois degrés différents. Le jeune auteur des *Orientales* mentionne Zimony (Semlin) et Belgrade pour multiplier les détails «exotiques» de son œuvre caractérisée par la «couleur locale». V. Hugo romancier et auteur dramatique s'efforce de faire étalage d'une érudition sans bornes, et de donner la chasse aux connaissances rares, propres à rehausser le prix de ses savantes et interminables énumérations. A mesure que le poète devient homme politique, il se prend d'amitié pour les peuples héroïques, ne cessant de combattre contre leurs oppresseurs. Les contrées «exotiques», les champs lointains, si indulgents aux moissonneurs étrangers se transforment en réalités palpables et respectables. Après les Polonais, c'est le tour des émigrés hongrois qui affluent à Paris pour en être chassés par la police ou par la cherté. A Jersey, V. Hugo se voit entouré des émigrés des «cinq nations» (Français, Allemands, Hongrois, Italiens, Polonais) et il ne tarde pas à devenir leur chef grâce à son éloquence, à son tempérament ardent et à son indépendance matérielle. Il vit dans l'intimité de plusieurs acteurs importants de la guerre de l'indépendance hongroise, tels que le comte Alexandre de Teleki, l'ex-ministre Mészáros, Nicolas Katona, Blaise Orbán, Edmond Beöthy, Sigismond Thaly, Léopold Fülepp, les deux Perczel; et les mémoires de Teleki, de Mészáros, de Rónai—Horváth nous transmettent de précieuses anecdotes relatives à son existence autant qu'à celle de maint autre protagoniste de la littérature française vers 1855 (Teleki, p. ex., a connu le Dumas de la guerre d'Italie). Le nom du comte Teleki figure immédiatement après la signature de Hugo à la fin de la «Déclaration» provoquant l'expulsion de Jersey des émigrés tant français qu'étrangers, et le plafond du «loukont» de Houteville-House sera orné de dessins hongrois imités d'un manteau dont Teleki aura fait cadeau à son illustre chef de parti. Car, lui seul, il adoptera les idées politiques de V. Hugo, le soi-disant socialiste qui, pourtant, n'a rien de commun avec le marxisme matérialiste. Et il vaut vraiment la peine d'établir une parallèle entre cette politique du théoricien isolé, et celle, infiniment plus pratique et plus nationale, des chefs actifs de l'émigration, Garibaldi, Mazzini ou Kossuth.

Kleinere Mitteilungen. *Horváth* Eugen: Der V. internationale historische Kongress zu Brüssel 8—15. April 1923. Behandelt die Arbeiten des Kongresses auf Grund des Compterendu.

Gyalókey Eugen: Schreiben des Erzherzog-Palatin Joseph d. d. 17. Dez. 1805. Das Original des Schreibens erliegt in den Beständen des kön. ung. Staatsarchivs. Aus dem Schreiben geht hervor wie warm sich der Erzherzog-Palatin gegenüber seinem Bruder dem Ehg. Karl der ungarischen Gesetze annahm.

Horváth Eugen: Die Diplomatie der Entente Cordiale 1830—1834. Mit der Juli-Revolution von 1830 hat Frankreich sich von der Heiligen Allianz losgelöst und näherte sich der englischen Regierung. Dadurch spaltete sich Europa in die zwei Mächte-Gruppen der Ost- und Westmächte: die Heilige Allianz, bestehend aus den autokratischen Grossmächten Russland, Österreich und Preussen und das Entente Cordiale bestehend aus den konstitutionellen Grossmächten England und Frankreich. Die neuen Gruppen massen ihre Kräfte auf belgischen Boden. Seit den Verträgen von 1815 gehörte Belgien zu den Niederlanden, deren holländischer König sich auf die Ostmächte stützte, während die französische sprechende Belgier die Gunst der westlichen Regierungen genossen. Der diplomatische Kampf endete für Belgien mit der Begründung eines unabhängigen belgischen Königstums (1831), für Europa mit dem Sieg der konstitutionellen Westmächte in den westlichen Fragen. Aber ein neuer Kampf entstand alsbald zwischen den siegreichen Westmächten, denn Frankreich wollte sich des neuen französisch-belgischen Staats bemächtigen. Dadurch entstand eine englisch-französische Gegnerschaft. Der neue Kampf führte zur Rückdrängung der Franzosen aus Belgien und zur Neutralisierung des belgischen Staates. Es hat sich in kurzer Zeit ergeben, dass die französisch-englische Allianz nur in der Beziehung zu den autokratischen Ostmächte stark und einig gewesen ist.

Horváth Eugen: Die neuere Literatur der Geschichte der neuesten Zeit. 1918—1925. Systematische Übersicht der in diesen Jahren erschienenen wichtigsten Publikationen zur Zeitgeschichte.

Literatur. Dr. Stephan *Székely*: Das Geburtsjahr Christi und die christliche Zeitrechnung. Von Georg Balanyi.

F. *Chalandon*: Histoire de la premiere croisade jusqu'à l'élection de Godefroi de Bouillon. Von A. Áldásy.

Bondatti: Giochanismo e francescanismo nel dugento. Von Georg Balanyi.

La Leggenda dei tre compagni. Von Georg Balanyi.

E. *Lukinich*: Geschichte und Urkundenbuch des Friedens von Szatmár. Von —y—l.

Die Schriften des Palatins Joseph: Herausgegeben von A. Doomanovszky. Band I. Von A. G.

E. *Horváth*: Die letzte Phase der Balkanfrage 1895—1920. — *Ders*: Modernes Afrika 1915—1920. — A. *Bonkáló*: Geschichte der ukrainischen Bewegung 1917—1922. Von Albert Gárdonyi.

Dr. *Dicynsius Sebeş*: Die Agrarpolitik Neu-Rumäniens in Siebenbürgen. Von Labényi.

M. *Moreasco*: Il patrimonio di S. Pietro. — A. *de'Boüard*: Le régime politique et les institutions de Rome au moyen-âge. Von A. Áldásy.

Miscellanea Francesco Ehrle: Vol. II. und III. Von —y. *Zeitschriftenchau.* — Todesfälle.

A M. Tud. Akadémia kiadásában megjelentek:

Asbóth Oszkár dr. A hangsúly a szláv nyelvekben.....	1.60
— Szláv jövevényszavaink I.....	2.—
— A j > gy változás a hazai szlovének nyelvében és a dunántúli magyar nyelv-járásokban.....	1.20
Bálint Gábor. Kazáni-tatár nyelvtanulmányok. 3. füzet. Egy-egy füzet.....	2.—
Ballagi Mór. A nyelvfejlődés történelmi folytonossága és a Nyelvőr.....	—40
— Baronyai Decsi János és Kis-Viczay Péter közmondásai.....	—20
— Nyelvünk újabb fejlődése.....	—40
Brassai Sámuel. A magyar bővített mondat.....	—60
— A mondat dualismusa.....	1.20
— Paraleipomena kai diorthoumena. A mit nem mondtak s a mit rosszul mondtak a commentatorok Virg. Aeneise II. könyvére. Különös tekintettel a magyarokra.....	—80
— Szórend és accentus.....	—80
Budenz József. A németországi philologok és tanférfiak 1874-ben Innsbruckban tartott gyűléséről.....	—30
— Az ugor nyelvek összehasonlító alakтана. Három füzet.....	4.80
— Egy kis viszhang Vámbéry Armin úr válaszára, vagyis «A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet» című II. értekezésére.....	—40
— Erdei- és hegyi-cseremis szótár. (Vocabularium cseremicum utriusque dialecti.) Főleg Reguly cseremis szógyűjteményéből és az Ujtestamentom cseremis fordításából.....	1.—
— Moksá- és erza-mordvin nyelvtan.....	1.—
Calepinus latin-magyar szótára. Kiadta Melich János.....	10 —
Coellus (Bánffy) Gergely. Szent Ágoston reguláinak magyar fordítása (1537) Kiadta Dézsi Lajos.....	2.—
Finály Henrik. A besztercei szöszedet. Latin-magyar nyelvenlék a XV. századból. — Az eredeti kéziratból kiadta, értelmező jegyzetekkel kísérte és teljes szövmutatókat készített hozzá.....	4.—
Földi János magyar grammatikája. Közzéteszi Gulyás Károly.....	1.—
Gedeon Alajos dr. Az alsó-metenzéfi német nyelvjárás hangtana.....	1.50
Goldziher Ignác dr. A buddhizmus hatása az iszlámra.....	—80
— A muhammedán jogtudomány eredetéről.....	—20
— A nemzetiségi kérdés az araboknál.....	—60
— A pogány arabok költészetének hagyománya.....	1.20
— A spanyolországi arabok helye az iszlám fejlődése történetében.....	1.—
— Jelentés a M. T. Akadémia könyvtára számára keletről hozott könyvekről.....	—40
— Palesztina ismeretének haladása az utolsó három évtizedben.....	—80
Halász Ignác. Svéd-lapp nyelv V: Népköltési gyűjtemény a pite lappmark arjepluogi egyházkerületéből. Gyűjtötte a magyar fordítással, jegyzetekkel ellátta.....	6.—
— Svéd-lapp nyelv VI: Pite lappmarki szótár és nyelvtan. Rövid keresuandói lapp szó-jegyzékkel.....	3.20
Hunfalvy Pál. A kondai vogul nyelv. A Popov G. fordításának alapján.....	6.—
— A számlálás módja és az év hónapjai.....	—40
Imre Sándor. Nyelvtörténelmi tanulások a nyelvújításra nézve.....	1.20
Joannovics György. Ertsük meg egymást. (A neológia és orthológia ügyében).....	—60
— Szórendi tanulmányok I. rész —60. II. rész.....	—80
Komjáthy B. Epistola Pauli lingua Hungarica donata. Krakó 1533.....	6.—
Kőrösi Csoma Sándor emlékezetére. Előadások. 1. szám. Gróf Kaun Géza: Ismereteink Tibetről.....	1.50
2. szám. Goldziher Ignác: A buddhizmus hatása az iszlámra.....	—80
3. szám. Thury József. A középkorszaki török nyelv ismertetése.....	—80
Kúnos Ignác dr. Három karagöz-játék.....	2.—
— Kis-Azsia török dialektusairól.....	—90
— Naszreddin Hodsa tréfi. Török (kis-ázsiai szövegét gyűjtötte, fordítással és jegyzetekkel ellátta.....	3.—
— Oszmán-török népköltési gyűjtemény. Két kötet.....	10.—
— és Munkácsi Bernát dr. A belviszonyragok használata a magyarban.....	1.—
Gróf Kaun Géza. A kúnok nyelvéről és nemzetiségéről.....	—80
— A sémi magánhangzókról.....	—75
— Adatok Krim történetéhez.....	—40
— Codex Cumanicus. Bibliothecae ad Templum Divi Marci Venetiarum primum ex integro edidit, prolegomenis notis et compluribus glossariis instruxit.....	10 —
Magyarországi Német Nyelvjárások. Szerk. Petz Gedeon. 1. Gedeon A. Az alsó-metenzéfi német nyelvjárás hangtana.....	1.50
2. Lindenschmidt Mihály: A verbászi német nyelvjárás.....	—90
3. Gréb Gynla: A szépesi felföld német nyelvjárása.....	1.80
4. Hajnal Márton: Az isztiméri német nyelvjárás hangtana.....	1.20

Magyarországi Német Nyelvjárások. Szerk. Petz Gedeon. 5. Kräuter Ferencz	
A nicezkyfalvai német nyelvjárási hangtana	1.—
6. Schafer Ilés: A kalaznói nyelvjárás hangtana	1.20
7. Mráz Gusztáv: A dobsinai nyelvjárás	2.40
Mayr Aurél dr. A lágy aspiráták kiejtéséről a zendben	—20
— Az úgynevezett lágy aspiráták phoneticus értékéről az ó-indben	1.20
Melich János. A gyöngyösi latin-magyar szótár-töredék. Veress Ignác másolata felhasználásával közrebocsátotta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta	5.—
— Melyik nyelvjárásból valók a magyar nyelv régi német jövevényszavai? (A középfrank nyelvjárás térképével)	1.20
— A brassói latin-magyar szótár-töredék	—60
— Szikszai Fabricius Balázs latin-magyar szójegyzéke 1590-ből	3.—
— Révai Miklós nyelvtudománya	1.—
Molnár Albert. (Szenczi) naplója, levelezése és irományai. Jegyzetekkel ellátta Dézsi Lajos. Hasonmással	9.—
Munkacsí Bernát. Arja- és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. I. kötet: Magyar szójegyzék a bevezetéssel: A kérdés története	12.—
— Budenz József emlékezete	1.20
— Vogul népköltési gyűjtemény. I. kötet: Regék és énekek a világ teremtéséről. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	3.—
Kiegészítő füzet	6.—
II. kötet: Istenek hősi énekei, regéi és idéző igéi. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	8.—
III. kötet: Medvénekek. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	10.—
IV. kötet: Életképek. Sorsénekek, vitézi énekek, medveünnepi színjátékok, állatnének, mesék, találós mesék, néprajzi apróságok, földrajzi névjegyzék. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	8.—
— Votják népköltészeti hagyományok	4.—
— Votják szótár. 4 füzet	16.—
Nyelvemlékek. Régi magyar — Kiadta a M. T. Társaság IV. kötet. Első osztály: Guary-codex	2.—
Második osztály: Egyházi vegyes könyv. (Winkler-codex)	3.—
V. kötet: A Jordánszky-codex bibliafordítása. Sajtó alá rendezte és kinyomatta Toldy Ferencz. A kész nyomtatványt az eredetivel összevetette, a Csemez-töredék szövegével kiegészítette és előszóval ellátta Volf György	12.—
Nyelvemléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok. Szerkesztik: Budenz József, Szarvas Gábor és Szilády Aron. Közzéteszi Volf György. Tartalma:	
IV. és V. kötet: Erdy-codex. Egy-egy kötet	4.—
VI. kötet: Tihanyi-codex. — Kazinczy-codex. — Horvát-codex	4.—
IX. és X. kötet: Ersekújvári-codex. Egy-egy kötet	4.—
XI. kötet: Debreczeni-codex. — Gömői-codex	4.—
XII. kötet: Dóbrantei-codex. — Teleki-codex	4.—
XIII. kötet: Festetics-codex. — Pozsonyi-codex. — Keszthelyi-codex. Miskolci-töredék	4.—
XIV. kötet: Lobkovitz-codex. — Batthyányi-codex. — Czech-codex	4.—
XV. kötet: Székelyudvarhelyi codex. — Guary-codex. — Nádor-codex. — Lázár Zelma-codex. — Birk-codex. — Piry-hártya.	6.—
Pesti Gábor. Wy Testamentum magyar nyelven	6.—
Révai Joan Nicolaus. Elaboratio grammatica hungarica. Vol. III. Ed. Sigismundus Simonyi	6.—
Simonyi Zsigmond. A jelzők moudattana	5.—
Szegedi Gergely Énekeskönyve 1569-ből	5.—
Magyarország Történelmi Földrajza a Hunyadiak korában. Irta: Dr. Csánki Dezső. I. k. 1890. XII és 790 lap. Ára	14.—
II. k. 1894. VIII és 862 lap. Ára	14.—
III. k. 1897. VI és 698 lap.	14.—
V. k. 1913. VIII és 973 lap.	20.—

*Megrendelhetők a M. Tud. Akadémia könyvkiadóhivatalában
Budapest, V., Akadémia-utca 2. sz.*